

**MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İLK KADIN GAZETESİ *IŞIK*'IN (1911-1912) AZERBAYCAN BASIN
TARİHİNDEKİ YERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hande AYDIN

Tarih Anabilim Dalı

Genel Türk Tarihi Programı

Danışman: Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU

Haziran 2018

Hande AYDIN tarafından hazırlanan **İlk Kadın Gazetesi Işık'ın (1911-1912)**
Azerbaycan Basın Tarihindeki Yeri adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince
Oybirliğiyle / Oyçokluğuyla Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi: 07/06/2018

(Jüri Üyesinin Unvanı, Adı, Soyadı ve Kurumu):

İmzası:

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Danışman)

.....

Jüri Üyesi: Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU

.....

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (M.Ü. Öğr. Üy.)

.....

Yedek Jüri Üyesi: Dr. Öğretim Üyesi Tuğba Eray BİBER

.....

Yedek Jüri Üyesi: Prof. Dr. Ebulfez SÜLEYMANOV (Üsk. Ü. Öğr. Üy.)

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel etik kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Ücret karşılığı başka kişilere yazdırmadığımı (dikte etme dışında), uygulamalarımı yaptırmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü bu üniversite veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı

beyan ederim.

İLK KADIN GAZETESİ *IŞIK*'IN (1911-1912) AZERBAYCAN BASIN TARİHİNDEKİ YERİ

ÖZET

XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da kadın meselesine dair tartışmaların gündeme gelmesinde basın büyük bir rol üstlendi. Çeşitli basın-yayın organları kadınların sosyolojik durumu ve sorunları hakkında toplumsal duyarlılık oluşturmaya çalışsa da bunların idaresi ve yazar kadrosu erkeklerden meydana geliyordu. Dolayısıyla hiçbir yayın kadınların hislerini, zihniyetlerini ve beklentilerini bir kadının gözünden anlatabilecek yetkinlikte değildi. Uzun zamandır eksikliği hissedilen kadınlara mahsus yayın organı ise Hatice Hanım Alibeyova'nın öncülüğüyle 1911 yılında neşredildi.

22 Ocak 1911-31 Aralık 1912 tarihleri arasında Bakü'de yayınlanan *Işık* gazetesi, Azerbaycan'ın kadınlara yönelik ilk süreli yayımıdır. *Işık*'ın yayınlanmasında gazetenin müdürü Hatice Hanım Alibeyova'ya en büyük desteği, eşi Mustafa Bey Alibeyov verdi. Gazetenin daimî yazar kadrosunu kadınlar oluştururken, erkek yazarlar da makaleleriyle *Işık*'a katkıda bulundu. *Işık*'ta kadınların örtünme, evlilik ve çocuk terbiyesiyle ilgili problemlerine yer vermekle beraber, asıl odak noktası kadınların eğitim almasını ve manevî gelişimini sağlamaktır. *Işık* zaman zaman çizgisinin dışına çıkarak siyasî ve hukukî meselelere de dikkat çekmeye çalıştı. Gazete aynı zamanda devrin Azerbaycan toplumundaki kadın algısını da tüm gerçekliğiyle ortaya koyuyordu.

ANAHTAR KELİMELEER: kadın hakları, *Işık*, Hatice Hanım Alibeyova, Mustafa Bey Alibeyov

THE PLACE OF *ISIK*, THE FIRST WOMEN NEWSPAPER, IN AZERBAIJAN PRESS HISTORY

ABSTRACT

At the beginning of the XX. Century press played a big role for women issue that was occurred in this period of time. Even if several media organs were trying to create social sensitivity for women problems and their sociological state, this media organs were directed from men community. Therefore, no media had the competency for women that can explain their feelings, mentality and expectations. The lack of women oriented media that had been felt for a long time were changed by the leading of Hatice Hanım Alibeyova in 1911.

Işık is the first women oriented newspaper and it was published between the dates 22 of January 1911 and 31 of December 1912 in Baku. The biggest support has been given to Hatice Hanım Alibeyova from her husband who is Mustafa Bey Alibeyov. The permanent squad of newspaper were consisted by females and male writers were contributed to *Işık* with their article. The focus of *Işık* was education for women, their moral development and they also gave a place for marriage, purdah and bringing up. *Işık* were sometimes trying to draw an attention for political and legal problems. At the same time, the newspaper reflected the women perception in the society with all reality in this period.

KEY WORDS: women rights, *Işık*, Hatice Hanım Alibeyova, Mustafa Bey Alibeyov

ÖNSÖZ

1911-1912 yılları arasında Bakü’de neşredilen *Işık* gazetesi, XX. yüzyıl başlarında artan kadın meselesi hakkındaki farkındalığın en önemli kazanımlarındandır. *Işık*, Azerbaycan toplumunda kadınların yaşamakta olduğu sosyo-kültürel değişim ve dönüşüm ile geleneksel yapıya getirilen eleştirilere dair sürecin ayrıntılı biçimde izlenebileceği bir platformdur. Her ne kadar kadın meselesi *Işık*’tan önce de Azerbaycan basın ve kültür hayatında sıklıkla yer alsa da *Işık* aracılığıyla mesele bizzat kadınların perspektifinden değerlendirilme imkanı bulmuştur. Gazete, yayımlandığı süre zarfında kadın eğitime teşviğin ve cehaletle mücadelenin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. *Işık* içeriği itibarıyla çarşaf, evlilik, şeriat ve kadın hakları gibi konularda toplum nazarında doğru bilinen yanlışları düzeltmeyi ve kadınlara uygulanan baskı iklimine karşı, sağduyu ve ortak akıl üretmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada gazete, Azerbaycan basın tarihindeki önemi ve yeri göz önünde bulundurularak tüm yönleriyle incelenmiştir.

Bakü’ye uzanan tez serüveninin en değerli yanlarından biri şüphesiz bu ülkede tanıdığım yardımsever insanlar oldu. Azerbaycan’da bir an olsun yabancı hissetmememi sağlayan kıymetli insanlardan biri olup bana evinin kapılarını açarak tüm sorularımı tek tek yanıtlayan Dr. Amalya Kasımova’ya, kitaplarını ve çalışmalarını benimle paylaşan ve bunlardan tezin büyük bir bölümünde istifade ettiğim Dr.Nüşabe Memmedova’ya, Afak Sadıkova’ya ve isimlerini burada zikredemediğim ancak değerli zamanlarını benim için harcayan tüm Azerbaycanlılara şükranlarımı sunarım. Çalışmanın bundan sonraki safhasında Azerbaycan’da temin edemediğim *Işık*’ın eksik sayılarını bana ulaştıran, Azerbaycan devri matbuatından oluşan zengin kişisel arşivini bir an olsun çekinmeden kullanmama müsaade ederek zaman ayırıp tezimin düzenlenmesine yardımcı olan sayın Dr. Öğr. Üyesi Mehdi Genceli’ye teşekkürü bir borç bilirim. Tezimi sabırla defalarca okuyan, karşılaştığım sorunlarda manevî desteğini her zaman hissettiğim sevgili ablam Hale Aydın’a, kıymetli anneme ve değerli arkadaşım Şerife Duran’a sonsuz teşekkürler.

Ve son olarak yüksek lisans ders aşamasından itibaren öğrenimimin her safhasında desteğini benden esirgemeyen, tez konumu belirlerken ve ilerleyen süreçlerde önerileri ve tespitleriyle daima zihnimde yeni ufuklar açan, dinamizmiyle beni motive eden ve benim için bir öğretmenden çok daha fazla anlamlara sahip olan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu’na en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Hande Aydın

İstanbul, Haziran 2018

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. XIX. YÜZYILDA VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAYCAN'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATINDA KADININ YERİ	7
1.1. Azerbaycan Eğitim Sisteminde Kız Çocuklarının Eğitimi.....	8
1.2. Kadın Hayır Cemiyetlerinin Rolü	19
1.3. <i>Işık</i> 'tan Önce Azerbaycan Kültürel Hayatında Kadın Meselesi	22
2. IŞIK GAZETESİ'NİN İNCELENMESİ	39
2.1. Gazetenin İçeriği	39
2.2. Gazetenin Şekli.....	44
2.3. Yazar Kadrosu	48
2.3.1. <i>Işık</i> 'ın Kadın Yazarlara Çağrısı.....	59
2.4. <i>Molla Nasreddin</i> Dergisi ve <i>Işık</i> Kutuplaşması.....	60
3. IŞIK GAZETESİ'NDE ELE ALINAN SOSYAL, SİYASÎ VE HUKUKÎ PROBLEMLER	71
3.1. Kadın Eğitimsizliği ve Gelecek Nesillere Yansıması	72
3.2. Çarşaf Meselesi	81
3.3. Evlilikle İlgili Problemler.....	85
3.4. Kadınların Hukukî Durumu.....	91
3.5. Dinin Mollalarca İstismarı.....	93
3.5.1. Yenilikçi Din Adamlarının Durumu	97
3.6. Eğitimdeki Aksaklıklar.....	102
3.7. Ana Dil Meselesi	105
SONUÇ	110
MAKALELER LİSTESİ	113
EKLER	131
KAYNAKÇA	137
ÖZGEÇMİŞ	152

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AKP(b)	: Azerbaycan Komünist Partisi (Bolşevik)
ASE	: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası
AXCE	: Azərbaycan Xalq (Halk) Cümhuriyyəti Ensiklopediyası
ev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	: editör
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
yay. haz.	: yayına hazırlayan

GİRİŞ

Rusya Türkleri arasında kadınların sosyal hayattaki yeri ve eğitimleri gibi çeşitli konularda tartışmalar XIX. yüzyılın sonunda yoğunlaştı. Özellikle İdil-Ural coğrafyasındaki aydınlar, Müslüman ülkelerdeki kadın hareketlerinin esasını oluşturan Mısırlı reformist Kasım Emin'in 1899'da yayımladığı *Tahrirü'l-Mer'e* (Kadınların Özgürleştirilmesi) adlı kitaptan büyük ölçüde etkilendiler. Kitap kısa süre içinde Kazan Türkçesine tercüme edildi ve öngördüğü akılcı yaklaşım aydınlar arasında yankı uyandırdı. Kasım Emin'in bu fikirleri daha sonra pek çok yenilikçi İslam aydınının dikkat merkezinde oldu.¹ Ceditçilik hareketinin önde gelen isimlerinden İsmail Gaspıralı da bu aydınlardan biriydi. Gaspıralı, toplum içinde kadının yerinin belirlenmesi ve bu hususun İslam dinine aykırı olmadığını halka anlatmaya çalışıyordu. İsmail Bey'in ortaya koyduğu "kültürel millî rönesans" idealinin bir unsuru da Müslüman kadınların özgürlüklerine kavuşmasıydı.² Gaspıralı bu hedefini gazetesi *Tercüman* aracılığıyla da halkla paylaşıyordu.

İsmail Bey'in çabalarıyla 1884'te Kırım Bahçesaray'da ilk usul-i cedit kız okulu açıldı. Burada okuyup yetişenlerden biri de İsmail Bey'in kızı Şefika Gaspıralı'ydı. Çocukluğundan itibaren çok iyi bir eğitim alıp babasının matbaasında bir gazeteci gibi çalışan Şefika Hanım, 1906 yılında babasının da teşvikiyle *Alem-i Nisvan* (Kadınlar Dünyası) adlı bir kadın dergisini neşretmeye başladı. 1906-1910 yılları arasında yayımlanan dergi aynı zamanda Rusya Türklerinin ilk kadın yayın organıydı. Sağlık ve sosyal konular hakkında çok önemli makalelerin yanı sıra evlilik hukuku, dinî yönden kadınların haklarını müdafaa eden "İlm-i Hadis" bölümü dergide mühim yer tutmaktaydı.³ *Alem-i Nisvan*'ın kapatılmasından birkaç yıl sonra bu kez 1913 yılında Kazan'da *Süyümbike* adlı başka bir kadın dergisi yayın hayatına başladı.⁴

¹ Ahmet KANLIDERE, "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.2, 141.

² Necip HABLEMİTOĞLU, **Gaspıralı İsmail**, 35.

³ *Alem-i Nisvan* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şengül HABLEMİTOĞLU-Necip HABLEMİTOĞLU, **Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Kadın Hareketi (1893-1920)**, 35-45.

⁴ *Süyümbike* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feyza ŞAHİN, **İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, 13-28.

Bunun yanı sıra İdil-Ural bölgesinde kadınların mahkûm edildiği düşük toplumsal statüyü eleştiren, kadın erkek eşitliğini savunan, çağdışı evlilik adetlerini tenkit eden roman ve hikayeler yayımlandı. Abdurrahman İlyasi *Biçare Kız* (1887) ve Sadri Maksudi Arsal *Maişet* (1900) romanlarıyla, Ayaz İshaki *Kelepüşçi Kız* (Takkeci Kız) (1900), *Tilenci Kız* (1907), *Üç Hatın Bilen Tormuş* (Üç Kadın ile Hayat) (1908), *Aldım Birdim* (1908) adlı dram ağırlıklı eserleriyle kadın meselelerini işledi.⁵

İdil-Ural aydınlarının öncülük ettiği Müslüman kadın hareketine çok geçmeden Azerbaycan Türkleri de dahil oldu. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Rusya, Fransa ve Türkiye’de eğitim alan genç nesil, ülkelerine aydınlanma felsefesi ve liberalizm gibi öğretilerin etkisiyle döndüler. Siyasî ve kültürel meselelerle birlikte sosyal konulara da yoğunlaşmaya başlayan aydınların karşılıklarına çıkan en önemli sosyal meselelerden biri kuşkusuz kadınların durumuydu. Azerbaycan özelinde Müslüman toplumdaki kadınların dış dünyaya kapalı yaşantısı ve eğitimsizliği aydınları düşündürüyordu. Onlar, kadın meselesini ıslah etmek için büyük bir gayretle çalıştılar. Aralarında Hasan Bey Zerdabi, Ömer Faik Numanzade (Nemenzade), Celil Mehmetkuluzade, Mehmed Ağa Şahtatinski (Şahtatlı) gibi isimlerin yer aldığı aydınların eserlerinde ve makalelerinde kadın meselesi açık bir şekilde yansımaları buldu. Onların yarattığı farkındalık neticesinde kadın problemleri daha fazla görünür kılınmış; kadınların eğitim almaları, hak ve özgürlüklerini elde etmeleri, kendilerine dayatılan baskı ve zulmü reddetmeleri yolunda önemli adımlar atılmıştır. Kaydedilen bu aşamaların en somut getirisi Azerbaycan’ın ilk kadın yayın organı *Işık* gazetesinin neşredilmesi oldu.

Çalışmanın amacı, Azerbaycan’ın ilk kadın gazetesi *Işık* gazetesinin Türkiye’de tanınmasını sağlamanın yanı sıra, XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan Türk kadınlarının hayatlarını güçleştiren problemlerin kökeninde yer alan sebepleri araştırmaktır. Kadınlara mahsus problemlerle birlikte, toplumun genel problemlerine de çalışmada yer verilmektedir. Kadın-erkek ilişkisi, kadın-çocuk ilişkisi, kadın-toplum ilişkisi ve kadın-din ilişkisi üzerinden yola çıkılarak Azerbaycan kadınının XX. yüzyıl başlarındaki sosyal konumu *Işık* gazetesi çerçevesinde incelenmektedir. Diğer

⁵ Şengül HABLEMİTOĞLU-Necip HABLEMİTOĞLU, a.g.e., 120.

yandan gazetenin yayımlanmakta olduğu dönem itibariyle Azerbaycan'ın içinde bulunduğu siyasî ve sosyo-kültürel durum aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Çalışmada ana kaynak olarak Bakü'de bulunan Mirza Fethali Ahundov Adına Azerbaycan Millî Kütüphanesi'nden temin edilen *Işık*'ın orijinal nüshaları kullanılmıştır. Gazetenin kütüphanede bulunan mikrofilmleri, fotokopiler halinde A3 kağıdına aktarılmıştır. 68 sayı yayımlandığı bilinen *Işık* gazetesinin 1911 yılına ait 34, 1912 yılının ise ilk 12 sayısına ulaşılmıştır.⁶ Ancak *Işık* ile ilgili çalışmaları olan çeşitli akademisyenler ve araştırmacılarla yapılan görüşmeler sonucu gazetenin kalan 22 sayısının mevcudiyeti hakkında herhangi bir bilgi elde edilememiştir. Bu durum gazetenin ikinci yıl politikasına dair yapılan çıkarımları belli ölçüde zayıflatmaktadır. Bakü'de *Işık*'ın 1911'in 3-34, 1912'nin 1-5; 7-10 ve 12. sayıları elde edilmişti. Eksik olan 1911 yılının 2. sayısı ile 1912 yılının 6. ve 11. sayıları ise bu nüshaları verme nezaketinde bulunan Dr. Öğr. Üyesi Mehdi Genceli vasıtasıyla temin edilmiştir. Azerbaycan'da *Işık* gazetesi hakkında ilk detaylı çalışmayı yapan Amalya Kasımova, gazetenin ilk sayısının transliterasyonunu *Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı: "İşiq" Qəzeti* adlı eserinde neşretmiştir. 1911'in ilk sayısı için de bu eserden faydalanılmıştır.

Işık gazetesi hakkında Azerbaycan'da bilinen ilk çalışmalara 1965 yılında rastlanır. H.M. Kafkazlı, *Azərbaycan Qadını*⁷ adlı dergide neşrettiği "Küçük Bir Hatıra" başlıklı makalesinde *Işık*'tan bahseder. 1968'de Sabir Memmedov'un "Işık" adlı makalesi neşredildi.⁸ Memmedov *Işık*'ı Azerbaycan'ın ilk kadın yayın organı olarak tanımlar.⁹ Ayrıca Sabir Memmedov'un Azerbaycan'ın ilk eğitimci kadınları üzerine de çalışmaları bulunmaktadır. 1991 sonrası daha geniş imkanlar elde eden

⁶ *Azərbaycan Dövri Mətbuatı 1875-1990: Bibliografiya* adlı eserde *Işık*'ın ilk 34 sayısının Ahundov Kütüphanesi ile Siyasî Partiler ve Sosyal Hareketler Arşivi'nde; 1912'nin 1-13 arası sayılarının ise Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü ve Siyasî Partiler ve Sosyal Hareketler Arşivi'nde bulunduğu ifade edilmektedir. Fakat 1912'deki 14-34 arası sayılara dair bir ibare yer almamaktadır. bkz. **Azərbaycan Dövri Mətbuatı 1875-1990: Bibliografiya**, haz. Solmaz RÜSTƏMOVA, 144-145.

⁷ *Azərbaycan Qadını*, AKP(b) tarafından 1923-1938 yılları arasında *Şərq Qadını*, 1938'den itibaren *Azərbaycan Qadını* adıyla neşredilen kadın dergisi. Ayna Sultanova, Şefika Efendizade ve Medine Hanım Kıyasbeyli gibi önemli kadın yazarlarla birlikte S.S. Ahundov, M.S. Ordubadi, Y.V. Çemenzeminli ve A.Şaik gibi yazarlar da zaman zaman muhtelif makalelerle dergiye katkıda bulunmuşlardır. bkz. Akif AŞIRLI, **Azərbaycan Mətbuat Tarixi II Hissə (1920-1990)**, 49-55.

⁸ Sabir MƏMMƏDOV, "İşiq", **Azərbaycan**, No.9, 1968, 202-204.

⁹ Çalışmanın, *Işık*'ın burjuva muhafazakâr çevrelerin yayın organı kabul edildiği Sovyet döneminde yapılmış olması dikkate değerdir. SSCB zamanına ait kaynaklarda Azerbaycan kadınlarının ilk yayın organı olarak *Azərbaycan Qadını* kabul edilmektedir. Akif AŞIRLI, **a.g.e.**, 16.

araştırmacılar *Işık* üzerine müstakil çalışmalar yapmaya başladı. Bu araştırmacıların ilki Amalya Kasımova'dır. *Zülmətdə Işıq* (2000), *Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı: "Işıq" Qəzeti* (2010) ve *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Problemləri (1901-1917)* (2010) adlı eserlerinde Kasımova, *Işık* gazetesinin şekil ve içerik özellikleri ile XX. yüzyıl başlarında diğer basın organlarındaki kadın problemlerini incelemektedir. Kasımova yine 2010 yılında yayımlanan *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Mövzusu (1901-1917)* isimli çalışmasında 1901-1917 yılları arasında kadınlara dair Azərbaycan basınında yer alan makalelerin ve şiirlerin bibliyografik bir listesini vermiştir.

Latife Aliyeva ise 2013'te neşredilen *Jenşini v obşestvenno-politiçeskoy jizni Azerbaycana (1900-1920)*¹⁰ (Azerbaycan'ın Sosyo-Politik Yaşamında Kadınlar) eserinde *Işık*'tan bahseder. 2010 yılında Kafkas Üniversitesi'nde Elnura Rızayeva tarafından *Işık Dergisi (İnceleme ve Seçilmiş Metinler)* adında bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.¹¹ Ayrıca 2012 Ocak ayından itibaren gazetenin yüzüncü yılı münasebetiyle *Işık*, Azerbaycan'da Mimta (Millî, İrsi, Medeni, Tarihi Araştırmalar) Fondu tarafından *Işıq Qadın* ismiyle ve dergi formatında üç ayda bir neşredilmektedir.

Bu çalışmada *Işık* her yönüyle incelenmeye çalışılmıştır. Hareket noktası daima gazete olmakla birlikte, dönemin siyasî ve sosyo-kültürel hayatı ile eğitim sistemine ilişkin daha geniş kapsamlı bilgi verilebilmesi maksadıyla konuyla ilgili literatürden de faydalanılmıştır. Konuya dair Türkiye'deki kaynaklar oldukça kısıtlı olduğu için çalışmada kullanılan eserlerin tamamına yakını Azerbaycan'da basılan kaynaklardır. Çalışmada izlenen metod çerçevesinde ilk olarak gazetenin tüm sayıları Latin harflerine; ardından metinler Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır. Azerbaycan Türkçesi'ne ait makaleler Türkiye Türkçesi'ne aktarılırken aslına sadık kalınmış; herhangi bir yorum katılmamıştır. Ayrıca yapılan analizler ve saptanan problemler dahilinde makale ve haberler arasında tematik tasnif yapılmıştır. Çalışmada gazete yazarlarının isimleri ve makale adları Türkiye Türkçesi'ne göre verilirken, *Işık* haricindeki diğer eserler Azerbaycan Türkçesi'ne uygun olarak kullanılmıştır. Herhangi bir kronoloji hatasına yer verilmemeye çalışılmıştır. Zira 1911-1912

¹⁰ Latifa ALİEVA, *Jenşini v obşestvenno-politiçeskoy jizni Azerbaycana (1900-1920)*, Bakı 2013.

¹¹ Muharrem KAPLAN, "Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan Matbuatı Araştırmaları Bibliyografyası", *Journal of Qafqaz University*, C.1, S.2, 2013, 155.

yıllarında Azerbaycan Türkleri Arap alfabesi kullandıkları için x, ə, q gibi harfler bu dönemde alfabe de yer almıyordu. Ancak Azerbaycan'da 1939-1940 yıllarında Sovyet yönetiminin aldığı karar doğrultusunda SSCB'deki bütün Türk toplulukları gibi Kiril alfabesine geçilmiştir.¹² Dolayısıyla yukarıda işaret edilen Azerbaycan Türkçesi'nin gramer yapısına özgü harfler günümüzde de kullanılmaktadır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan kadınlarının sosyal ve kültürel hayattaki yerinde belirleyici rolü olan, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren açılmaya başlanan kız mektepleri ve 1905 İhtilali sonrası yaygınlaşan kadın cemiyetlerinin tarihi seyri ile aydınların görüşleri üzerinde durulmaktadır. Bu dönemde kuşkusuz çok sayıda önemli aydın ve basın organı vardır. Ancak dönemin aydınları hakkında yapılan taramalar sonucunda kadın meselesine en çok ağırlık verdiği anlaşılan aydınların düşüncelerine yer verilmiştir. Aydınların basında çıkan makaleleri, tiyatro, hikâye ve romanlarında kadın meselesini nasıl ele aldıkları örnekler üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Bölümde bu üç dinamiğin *Işık* gazetesinin yayımlanma serüvenine zemin hazırladığı ve nasıl bir itici güç oldukları değerlendirilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümü tamamen *Işık* gazetesine ayrılmıştır. Gazetenin şekil ve içerik özellikleri incelenmiştir. Gazetenin hedefi, amacı, topluma vermek istediği mesaj, idarenin yaşadığı zorluklar, dili, imlası ve görsel yapısı ayrıntılı olarak aktarılmaya çalışılmıştır. Ardından *Işık*'ın yazı ve şiirleriyle gazeteye en fazla katkı sağlayan yazarları tanıtılmıştır. Ayrıca *Işık*'ın *Molla Nasreddin* ile olan anlaşmazlıklarının perde arkası ve nedenleri üzerinde durulmuştur. Bu kısımda *Molla Nasreddin* dergisinin de orijinal nüshaları kullanılmıştır.

Tezin üçüncü bölümü aynı zamanda en hacimli bölümdür. Bu bölümde gazetenin makale ve haberlerinden derlenen problemler alt başlıklar halinde tasniflendirilerek verilmiştir. Eğitim başta olmak üzere evlilik, çarşaf (hicap) ve peçe, çocuk terbiyesi, aile yaşantısı, kadının hukukî durumu, ana dil meselesi, eğitim sistemine dair problemler ve dinin toplum üzerindeki etkileri detaylandırılmıştır. Sonuç bölümünden sonra gazetenin makale ve haberlerinin bir listesi verilmiştir.

¹² Alfabe meselesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ebulfez SÜLEYMANLI, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri (Rus İşgalinden Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)**, 157-168.

Azerbaycan Türk kadınlarının SSCB ncesi ilk ve tek süreli yayını olan *Işıık*, XX. yüzyıl başlarında kadınların yaşadığı sorunları bizzat kendi dünya görüşleri ve fikirleri üzerinden takip etmeyi sağlamaktadır. Dolayısıyla XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan kadınlarının durumu hakkında yapılan çalışmaların azlığı göz önüne alındığında bu tezin sosyal tarihle ilgilenen araştırmacılara yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

1. XIX. YÜZYILDA VE XX. YÜZYIL BAŞLARINDA AZERBAJCAN'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATINDA KADININ YERİ

XIX. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya'nın yönetimine giren Azerbaycan'ın maarif ihtiyaçlarına hazineden 1.7 milyon ruble para ayrılmıştı. Buna göre kişi başına 64 kopeyk¹³ düşüyordu ve bu nüfusun ihtiyacını karşılayamayacak bir miktardı.¹⁴ Bu nedenle okullaşma oranı çok düşük seviyelerdeydi. Erkek çocuklar medreselerde ya da mescid avlusunda bulunan mekteplerde eğitim alırken kız çocuklar bunlardan da mahrum bırakılmıştı. Büyük şehirlerde durum biraz daha iyiyken kırsala doğru gidildikçe kadınların neredeyse tamamına yakını okuma yazma bilmiyordu. XIX. yüzyıl ortalarına doğru Azerbaycan'ın Bakü, Gence, Şamahı gibi şehirlerinde açılmaya başlanan kızlara özel ev okulları, kadınların eğitimi yolunda atılan ilk somut adım oldu. Yüzyıl sonlarına doğru yenilik taraftarı aydınların teşvikiyle Azerbaycan'da kız mekteplerinin sayısı artmaya başladı.

Bu kız mekteplerinden yetişenler, Azerbaycan'ın aydın kadınlarını meydana getirdiler. Hanife Hanım Melikova, Hamide Hanım Mehmetkuluzade, Rahile Hacıbababeyova ve Hatice Hanım Alibeyova gibi isimler, Azerbaycan'da pek çok yeniliğe imza attılar. Azerbaycan Türk kadınları, önce gayrimüslim halkların kurdukları cemiyetler bünyesinde, daha sonra kendi girişimleriyle kurdukları cemiyetler aracılığıyla ihtiyaç sahibi, yoksul ve kimsesiz kız çocuklarına maddî ve manevî yardımda bulunmaya başladılar. Bunun yanında, açtıkları okullarla ve basında çıkan yazılarıyla hem toplumsal gelişmeye katkıda bulundular hem de Azerbaycan kadınlarının başarılı ve güçlü temsilcileri oldular.

Diğer taraftan kadınların eğitim almalarında ve sosyalleşmelerinde aydınların tartışmasız büyük bir rolü vardı. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren reformist aydınlar, toplumsal problemleri ortaya koymakta ve kadınları bu problemlerin merkezinde görmekteydiler. Dolayısıyla kendilerini ifade etmelerine müsaade edilmeyen kadınların sesi olmak için basın yayın, edebiyat ve tiyatro vasıtasıyla halka ulaşmaya

¹³ Kopeyk, 100 tanesi bir Ruble'ye tekabül eden Rus para birimi. Günümüzde Azerbaycan'da "kəpik" ismiyle kullanılmaktadır.

¹⁴ Türyan ƏZİZOV, *Azərbaycan XX. Əsrin Əvvəllərində*, 125.

çalışıyor ve her fırsatta kadınların sorunları ile bu sorunların çözüm önerilerine yer veriyorlardı.

1.1. Azerbaycan Eğitim Sisteminde Kız Çocuklarının Eğitimi

XIX. yüzyıl ortalarında erkek çocukların eğitim durumu istenilen seviyede değilken kızlarınki onlardan daha kötüydü. Medrese ve dinî mekteplerde öğrenim gören kızların sayısı çok azdı. Kızlara kadın hocalar ders verirdi. Bununla birlikte dinî eğitim almış kadınların kendi evlerinde de kız çocuklarına eğitim verdiği görülmekteydi. XIX. yüzyıl ortalarında medrese ve dinî mekteplerde yetişen veya evlerinde ailelerinden eğitim alan kadınlar, kız öğrenciler için özel mektepler açmaya başladı. Hususi evlerde ve mescitlerin bünyesinde faaliyet gösteren kız mektepleri, Kafkas Tahsil Dairesi'nin ve Rusya Maarif Nazırlığı'nın idaresinde değildi. Bu nedenle hükümet tarafından kapatılma ihtimali vardı.¹⁵ Bakü, Şuşa, Şamahı, Gence, Nahçıvan ve Nuha gibi şehirlerde kadınların şahsi teşebbüsleriyle açtığı mektepler bulunmaktaydı. Sözü edilen okullarda dinî eğitimle birlikte ana dil, Farsça, matematik, tarih, dikiş, el işi, müzik gibi dersler de veriliyordu. 1830'lu yıllarda İçerişehir'de iki kadın öğretmen, 25 kızın eğitimini üstlendi. XIX. yüzyılın ortalarında yine Bakü'de Meşedi Sakine ve Hırdahanım adındaki iki kadın, evlerini özel kız mektebine dönüştürdü. Hırdahanım'ın mektebinde okuyan N.S. Stepanova, Kafkasya'daki izlenimlerini aktardığı *İki Yıl Kafkas'ta* adlı eserinde bu okullardan da bahsetmekteydi.¹⁶

1850'de Şamahı şehrinde Güllübeyim Hanım, babası Mirmahmud'un yardımlarıyla evinin iki odasında kızlar için mektep teşkil etti. 1863'e kadar faaliyet gösteren okulda din, ana dil, müzik gibi dersler işleniyordu.¹⁷ Gence şehrinde 11 kadın öğretmenin hususi mekteplerinde 55 kız öğrenci eğitim görmekteydi. 1894'te Şefika Hanım Efendizade¹⁸ ve Saide Şeyhzade'nin babası Mehemed (Muhammed) Emin

¹⁵ Sabir MƏMMƏDOV, *Azərbaycan'da Qadın Təhsili və Azərbaycan'ın Tərəqqipərvər Qadınlarının Maarifçilik Fəaliyyəti (XIX. Əsrin İkinci Yarısından 1920-ci ilə Qədər)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqsünaslıq İnstitutu, 25.

¹⁶ Hüseyin ƏHMƏDOV, *XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi*, 203.

¹⁷ Gülzar İBRAHİMOVA, *Azərbaycan Qadını: Tarix və Gerçəklik*, 111.

¹⁸ Şefika Hanım Şeyhzade (Efendizade) (1882/1883/1884? -1959), Gürcistan'ın Ahıska şehrinde dünyaya geldi. İlk eğitimini babasından alan Şefika Hanım 1901-1908 yılları arasında Aleksandriyevski (Aleksandriyevskaya) Kız Mektebi'nde, ardından 1918 yılına dek Bakü'de I. ve II. Rus-Tatar Kız Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği yapmıştır. 1906'da düzenlenen I. Muallimler Kurultayı'na ve 1917 I.

Şeyhzade¹⁹, Pazarbaşı'ndaki evinde yeni usul bir kız mektebi açtı. Buraya küçük erkek çocukları da kabul edilmekteydi ve ders ücreti ayda bir manattı. Aile Şamahı'ya gittiği için okul 1897'de faaliyetini sonlandırdı.²⁰ Şeyhzade'nin Nuha'da öğretmenlik yaptığı Darüsseda Mektebi'nde kızlar için bir sınıf bulunuyordu. Hatta burada, 14 yaşındaki kızı Şefika da ders vermekteydi. Öte yandan Medine Hanım Kıyasbeyli²¹ doğup büyüdüğü Kazah Vilayeti'nin Salahlı köyünde hiç kız mektebi olmaması üzerine bir okul açmaya karar verdi. Ekim 1906'da babası Mehdi Ağa'nın yardımıyla evinde bir sınıflı kız mektebi oluşturdu. Bir yıl sonra okul iki sınıflı oldu. 30'a yakın kızın eğitim aldığı mektepte ana dil, hesap, el işi, müzik gibi dersler vardı.²² Özel ev mektebi açanlardan biri de *Işık* yazarlarından Gevher Caferzade'ydi. 1911 yılında Şamahı'daki evinde öğrencilerini kabul etti. Özel kız mekteplerinde tahsil ücretli olup buralarda çoğunlukla üst ve orta tabakaların çocukları eğitim görüyordu.²³

XIX. yüzyılın sonlarında erkek mektepleri bünyesinde kızlar için ayrı sınıflar açma fikri yaygınlaşmaya başladı. Azerbaycan'da ilk kez usul-i cedit²⁴ ile eğitim

Zakafkasya Müslümanları Kurultayı'na iştirak etmiştir. Gazetecilik faaliyeti, henüz 12 yaşında iken *Şarki-Rus* gazetesine yazdığı tebrik yazısı ile başlamıştır. *Debistan, Mektep, Fukara Füyuzatı, Dirilik, Şark Kadını* dergileri ile *Açık Söz* gazetesine eğitim, kadın özgürlüğü, kadınların siyasete katılımı hususlarında yazılar göndermiştir. SSCB devrinde Bakü Darülmuallemi'nde çalışmıştır. bkz. "**Kaspi**"-**Maarifçilik Meydanı**, ed. Fərid Hüseyn, 586-615.

¹⁹ Mehmed Emin Şeyhzade (?-?), İstanbul'da tahsil alan Şeyhzade *Tercüman, Keşkül, Kaspi* gibi gazetelerde eğitimin faydalarını anlatmaya çalışmıştır. Mehmed Emin, Şamahı'daki evinde açtığı mektebe Gevher ve Masume Caferzade'yi getirip kızları Şefika ve Saide ile birlikte onlara ders verdi. Şeyhzade'nin bir kız mektebi açmak fikri vardı, ancak şehirdeki ruhanilerin baskıları sonucu ailesiyle birlikte Bakü'ye gitmek zorunda kaldı. bkz. S. GÖNCƏLİ, **Azərbaycan'ın Maarifpərvər Qadınları**, 67. Şeyhzade hizmetlerinden dolayı *Işık* tarafından da sevilip sayılan bir öğretmendi.

²⁰ H. ƏHMƏDOV, **a.g.e.**, 216.

²¹ Medine Hanım Kıyasbeyli (1889-1938), Tiflis Kutsal Nina Kız Mektebi'nde ve onun bir yıllık pedagoji sınıfında eğitim aldı. 1904'te buradan mezun olup Salahlı'ya döndü. Salahlı'nın ilk kız mektebini açtı. 1919'da Dağkesemen ve Gedebey gibi Kazah'ın muhtelif köylerinde mektepler kurdu. Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiserliği'nin emriyle Marinski Gimnazyumu'nun binasında Darülmualimat kurdu ve buranın müdürlük görevine getirildi. bkz. Sabir GÖNCƏLİ, **İşıqlı Ömürlər, Kövrək Talelər**, 80-95.

²² S. MƏMMƏDOV, **Azərbaycan'ın Maarifpərvər Qadınları**, 55-57.

²³ Hüseyn ƏHMƏDOV, **Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri**, C. I, 85.

²⁴ Usul-i Cedit (eğitimde yeni metot), İsmail Gaspıralı tarafından esası koyulan bu metoda göre heceleme usulüne dayalı okuma ve ezberci eğitim reddediliyor; okuma ve yazmaya eşit derecede önem veriliyordu. Gaspıralı usul-i cedit meselesini hayati öneme haiz bir konu olarak değerlendiriyordu. Öyle ki görev yaptığı Zincirli Medresesi'nden de eski eğitim metodunu tenkit ettiği için ayrılmak durumunda kalmıştı. İsmail Bey bu fikrini ilk olarak 1881'de yayımladığı *Russkoe Musulmanstvo* (Rusya Müslümanlığı) adlı eserinde dile getirmiş ve medreselerde mutlaka reform yapılması gerektiğini vurgulamıştı. 1884 yılında Bahçesaray'ın Kaymazağa Mahallesi'nde açtığı ilk usul-i cedit mektebi büyük ses getirmişti. Gaspıralı mektepte usul-i sevtiye denen sesli metodu uyguladı. Böylece öğrenciler heceleri ezberlemek yerine harfleri öğreniyorlardı. Gaspıralı'nın usul-i cedit mekteplerinde kız öğrenciler de eğitim almaktaydı. Kısa zamanda tüm Rusya Müslümanları arasında metoda bağlı olarak çok sayıda okul açıldı. Nadir DEVLET, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, 17; 59-71.

yapan Ahter (Yıldız) adlı mektebi açmış Mehmed Tağı Sıdkı²⁵, 1894 yılında Nahçıvan cemaatinin ricası üzerine teşkil ettiği Mekteb-i Terbiye'ye 1898'de kızlar için de bir sınıf ekledi. 1890-1897 yılları arasında Nehrem köyündeki iki sınıflı mektebin müdürlüğünü yapan Celil Mehmetkuluzade²⁶, erkek çocuklarıyla beraber kızların da öğrenim görmesi için harekete geçti. Köy halkının kızlarını mektebe göndermesini sağlamak için kız kardeşi Sakine Mehmetkuluzade'yi, mektebin din öğretmeni Kazıyev'in kızı Ümbül'ü ve mektebin fahri nezaretçisi Adıgüzelov'un kızı Şehrebanu'yu okula yazdırdı.²⁷ Böylece mektepte toplam sekiz kız okuyordu. XIX. yüzyılın sonlarında Sabuncu, Balahanı, Kuba, Karabulak gibi köy ve kentlerde kız mekteplerinin sayısı artmaya başladı.

XIX. asrın ikinci yarısında Rusya'nın Kafkasya'da teşkilatlanmaya başlamasıyla, bu bölgede yaşayan görevli çocuklarının eğitim alacağı okulların kurulması zarureti doğdu. Güney Kafkasya'da cemiyetler vasıtasıyla Rus kız mektepleri açılmaya başladı. En etkin olanları Kutsal Nina ve Kutsal Ripsima adlı cemiyetlerdi. Açılan okullarda çarlık zadedânlarının, askerlerinin, memurlarının ve çeşitli vesilelerle burada bulunan Hristiyanların çocukları eğitim görüyordu. İlkokul olarak hizmete başlayan mektepler zaman içinde gelişerek gimnazyumlara (orta mektep) dönüştü. Rus kız mekteplerinde Ruslardan başka Ermeniler, Polonyalılar, Gürcüler, Almanlar ve başka milletlerden kızlar okumaktaydı. Bu okullara çok az sayıda Müslüman ve Yahudi öğrenciler de kabul edilirdi. Eğitim dili Rusçaydı ve öğrenim ücreti yıllık 40 ile 100 manat arasında değişiyordu. Eğitim ücretini karşılayacak durumu olmayan öğrenciler ise cemiyetler tarafından desteklenirdi. Müfredat Rus dili ve edebiyatı, din (her üç dinin de), hesap, coğrafya, tarih, güzel yazı, el işi gibi derslerden müteşekkildi. Ayrıca ek ücretle Fransızca ve Almanca, bazı

²⁵ Mehmed Tağı Sıtkı (1854-1903), eğitimci, şair ve gazeteci Sıtkı'nın Ordubad şehrinde açtığı kıraathane, dönemin entelektüellerinin uğrak mekânı haline gelmişti. Burada şiirler okunur ve tahlil edilir, İran, Türkiye ve Rusya'dan gelen gazeteler takip edilirdi. 1894'te Nahçıvan'da açtığı Terbiye isimli okuldan Hüseyin Cavid, Aziz Şerif, Alikulu Gamküsar, Memmedali Seferov gibi çok değerli isimler yetişti. bkz. Məhəmməd Tağı SİDQİ, *Əsərləri*, 3-18.

²⁶ Celil Mehmetkuluzade (1869-1932), Nahçıvan'da dünyaya gelen M. Kuluzade Gori Muallimler Seminaryası'ndan mezun olduktan sonra 10 yıl öğretmenlik yaptı. Yazarlığa 1889'da başlayan C. M. Kuluzade aynı zamanda gazetecilik ve eğitimcilik faaliyetlerine de devam etti. *Kaspi ve Şarki- Rus gazetelerinde yazan M. Kuluzade'nin gazetecilik hayatının dönüm noktasını Molla Nasreddin dergisi oluşturdu. Azerbaycan'ın demokratikleşmesine büyük katkıları olan yazarın çok sayıda eseri bulunmaktadır. Ölüler, Danabaş Kentinin Ahvalatları, Poçt Kutusu, Anamın Kitabı, Deli Yiğıncağı* bu eserlerden bazılarıdır.

²⁷ H. ƏHMƏDOV, *XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi*, 215.

okullarda Latince ve Yunanca dersleri de verilirdi. Beden eğitimi dersi seçmeliydi ve ailesi müsaade eden kızlar bu dersi alabiliyordu.²⁸

Güney Kafkasya'daki ilk Rus kız mektebi olan Necip Kızlar adlı okul, 1840'lı yıllarda Tiflis'te açıldı.²⁹ Kafkas Canişini Vorontsov'un eşi Y. K. Vorontsova'nın teşebbüsleri ile 1846'da Tiflis'te Kutsal Nina adlı hayır cemiyeti tesis edildi. Cemiyetin başlıca amacı yoksul ailelerin çocukları ve Rusya'da okuma imkânı olmayan memur ve zabıt kızlarının okuyacağı mektepler tesis etmektir.³⁰ Kutsal Nina Cemiyeti'nin Tiflis Şubesi ahaliden toplanan bağışlar ve üyelik aidatlarından elde edilen gelirlerle 5 Mayıs 1846'da Tiflis'te, 14 Mayıs 1847'de Kutaisi'de olmak üzere iki kız okulu açmayı başardı. Cemiyetin Şamahı teşkilatı, kadın üyelere ve yerli halktan toplanan 9000 manata yakın meblağ ile 30 Nisan 1848'de Şamahı'da Azerbaycan'ın ilk Kutsal Nina kız mektebini tesis etti. Mektep Azerbaycan'ın bilimsel eğitim veren ilk kız mektebiydi.³¹ Kutsal Nina Cemiyeti'ne Azerbaycan Türk kadınları da üye oldular. İsmet Hanım Aşurbeyova, Bedir Cahan Beyim, Fatma Hanım Esedbeyova, Hatice Hanım Hakverdiyeva, Gevher Hanım, Hürü Hanım, Balahanım Handemirova, Abıhayat Ağasarova, Tütü Hanım Mehmandarova cemiyetin üyelerindendi. Adı geçen hanımların çoğu yüksek askeri görevlilerin eşiydi ya da asilzade ailelere mensuptu.³² Bu hanımlar yüksek bağışlarda bulunur; piyango, kermes ve müsamere etkinliklerine iştirak ederlerdi. Bölgenin arazi ve mülk sahipleri de evleriyle topraklarını cemiyetlerin kullanımına sunardı. Örneğin Şamahı'daki kız mektebi için Rıza Bey Hacı Rahimbeyoğlu'nun evi kullanılmaktaydı. Mektebe ilk yıl 16 öğrenci kaydoldu.³³ 30 Mayıs 1859'da meydana gelen Şamahı depremi nedeniyle mektep büyük ölçüde zarar gördü ve bu nedenle faaliyeti sona erdi. Şamahı Guberniya Merkezi'nin Bakü'ye aktarılmasıyla mektep Bakü'ye taşındı. Kutsal Nina Cemiyeti Bakülü hanımlar tarafından da rağbet gördü. 1865 yılına gelindiğinde cemiyetin Bakü şubesindeki 50 üyeden 17'si Azerbaycan Türkü'ydü.³⁴ Gonca Hanım Vezirova, Hatice Hanım Hakverdiyeva, Çimnaz ve Balahanım Bakühanova, Fatma Esedbeyova,

²⁸ H. ƏHMƏDOV, XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi, 410-430.

²⁹ Hüseyn ƏHMƏDOV, Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri, C.I, 410.

³⁰ Həsən BAYRAMOV, Çar Rusiyasının Azərbaycandakı Təhsil Siyasəti: Unifikasiya Prosesi və Tarixi-Pedaqoji Paradiqmanın Formalaşması, 186-187.

³¹ "Qadın Təhsili", ASE, C.II, 551.

³² H. ƏHMƏDOV, XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi, 211; S. MƏMMƏDOV, Azərbaycan'da Qadın Təhsili, 22.

³³ H. ƏHMƏDOV, Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri, C.I, 85.

³⁴ S. MƏMMƏDOV, Azərbaycan'da Qadın Təhsili, 23.

Asyabeyim Hasanbeyova, Bedire Memmedova, Saraybeyim Kerbelayıhanova ve başka kadınlar cemiyet için çalışmalar yürüttü. Cemiyet Ekim 1861'de Bakü Kutsal Nina Kız Mektebi'ni tesis etti.

Kutsal Nina Cemiyeti eğitim faaliyetlerini Azerbaycan'ın diğer şehirlerinde de sürdürdü. 1885'te Gence'de cemiyet adına Rus kız mektebi faaliyete başladı. 1864'te Zakatala'da ve 1875'te Şuşa'da yerel hayır cemiyetlerinin çabalarıyla kız mektepleri ortaya çıktı. Kutsal Ripsimi Cemiyeti ise 1 Ocak 1850'de Erivan'da kızlar için bir mektep açtı. Burada Rus ve Ermeni kızların yanında Azerbaycan Türklerinden üç kız öğrenim görüyordu. Mir Mehdi adlı bir öğretmen tarafından haftada dört saat Azerbaycan Türkçesi dersi verilirdi.³⁵ 1864'te Derbent'te bir kız mektebi faaliyete başladı ve 1868'de Anastasiya Petrova Şamahı'da kızlar için şahsı adına ilk mektep açtı.³⁶

1864 yılında “İptidai Halk Mektepleri Hakkında Nizamname” ve “Gimnazyum ve Progimnazyumların Nizamnamesi” adlı iki önemli belge tasdik edildi. Bu tarihten itibaren Rus kız mektepleri I ve II dereceli yerine progimnazyum (natamam orta mektep) ve gimnazyum (orta mektep) şeklindeki Marinski³⁷ mekteplerine çevrilmeye başlandı. Böylece adı geçen tüm Rus kız mektepleri gimnazyum ve progimnazyum statüsüne yükseldi. 1874 yılında Bakü'de açılan Azerbaycan'ın ilk kız gimnazyumunu da 1883'te Marinski mektebine dönüştürüldü. XIX. yüzyıl sonunda Azerbaycan'da toplam yedi Marinski mektebi vardı ve buradaki 1827 kızdan 37'si Azerbaycan Türkü'ydü.³⁸

Kutsal Nina kız mekteplerinden yetişen kadınlar daha sonra açılacak kız mekteplerinde önemli görevlerde bulundular. Hanife Hanım Melikova³⁹, Sara Hanım

³⁵ H. ƏHMƏDOV, *Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri*, C.I, 415.

³⁶ Gülzar İBRAHİMOVA, *a.g.e.*, 111.

³⁷ Rusya'da ilk kız gimnazyumunu III. Aleksandr'ın (1881-1894) eşi Maria Fyodorovna tarafından 1862'de açıldı. 1870 yılında Rus Maarif Nazırlığı'nın aldığı karara göre bütün kız mektepleri gimnazyum ve progimnazyuma çevrildi. Azerbaycan'da Rus menşeli cemiyetler tarafından açılan kız okulları da bu tarihten itibaren gimnazyuma çevrildi ve Maria Fyodorovna'ya ithafen Marinski olarak anılmaya başlandı. Kişisel girişimlerle meydana gelen okullar böylece Çariçe'nin himayesi altına girerek çeşitli ayrıcalıklar elde etti. “Qız kimnaziyaları”, ASE, C.III, 153.

³⁸ Q. İLKİN, *Bakı və Bakılılar*, 146.

³⁹ Hanife Hanım Melikova (1856-1929), Nalçık şehrinde doğan Melikova aslen Balkar Türklerindedir. Tiflis Kutsal Nina Kız Mektebi'ni bitirdikten sonra, ismini gazetede gören ve kendisiyle evlenmek isteyen Hasan Bey ile 12 Kasım 1872'de dünya evine girdi. 1877-1880 yılları arasında kendi evinde

Vezirova, Medine Hanım Kıyasbeyli, Rahile Hanım Hacıbababeyova ve daha pek çok Azerbaycan Türkü kadın eğitimci, Kutsal Nina mekteplerinde eğitim almıştı. Eğitim dilinin Rusça olması, tahsil ücretleri, dindar kesimin Rus mekteplerine karşı olumsuz tutumu ve ailelere baskısı, kızların küçük yaşta evlenmesi ile halkın kadın eğitimine karşı ilgisizliği gibi sebepler yüzünden mekteplerdeki Azerbaycan Türkü kızların sayısı çok azdı. Eğitim alan kızlar da asker, tüccar ve asilzade ailelerine mensup çocuklardı. Dolayısıyla cemiyet okulları toplumun tüm tabakalarını kapsayabilmiş değildi.

Rusya’da yaşayan Müslümanlar arasında XIX. yüzyılın ortalarına doğru Rus-Tatar mektepleri adı verilen eğitim kurumları ortaya çıkmaya başladı. İlk mektep tipinde olan Rus-Tatar okullarında ana dil ve Farsça ile birlikte Rusça da veriliyordu. Okulun giderleri ayrı şahıslar ya da halkın yardımlarıyla karşılanmaktaydı. Yalnızca Rusça öğretmenlerinin maaşı hükümet tarafından ödeniyordu. Azerbaycan’da ilk Rus-Tatar Okulu 1875’te aslen bir Kazan Tatarı olan Tauhiddin Mamleyev tarafından Kazah’ın Salahlı köyünde açıldı.⁴⁰ Mamleyev’in mektebinde yıllık eğitim ücreti 18 manattı ve yoksul öğrenciler bu ücretten mesul değildi. Okulun müfredatında Azerbaycan Türkçesi, Rusça okuma yazma, din, hesap, jimnastik ve güzel yazı gibi dersler mevcuttu. Bakü’deki ilk Rus-Tatar mektebi ise 20 Ekim 1887’de Sultan Mecid Ganizade⁴¹ ve Habib Bey Mahmudbeyov⁴² tarafından açıldı. Okulun müfredatında ana dil, Rusça, Farsça, matematik, coğrafya, tarih ve din dersleri vardı. Zamanla Azerbaycan’ın Şuşa, Şamahı, Nahçıvan, Lenkeran, Salyan, Ağdaş, Bakü, Gence,

yoksul çocuklara ders verdi. 1880’de eşiyle birlikte gittiği Zerdab Köyünde de halkı elinden geldiğince bilinçlendirmeye devam etti. Azerbaycan’ın ilk maarifperver kadınlarından olan Hanife Hanım, Tağıyev’in kız mektebinde 1901-1905 yılları arasında müdürlük yaptı. Melikova Azerbaycan’ın eğitilmiş kadın kuşağının yetiştirilmesinde büyük pay sahibi eğitimcilerden biridir. bkz. S. MƏMMƏDOV, **Azərbaycan’ın Maarifpərvər Qadınları**, 7-20.

⁴⁰ Xəqani MƏMMƏDOV, **Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1917-ci illər)**, 36.

⁴¹ Sultan Mecid Ganizade (1866-1937), Seyid Azim Şirvani tarafından Şamahı’da açılan mektepte ilk eğitimini alan Ganizade, Tiflis Aleksandriyevski Muallimler Seminaryası’ndan mezun oldu. Eğitimci ve yazar kişiliği ile ön plana çıkan Ganizade çeşitli sözlük ve ders kitaplar neşretmiştir. *Gonca Hanım* (1891), *Allah Hofu* (1906), *Kurban Bayramı* (1907) *Akşam Sabrı Hayır Olur*, *Yadımdadır* eserlerinden bazılarıdır. İsa HƏBİBBƏYLİ, **XX Əsrin Əvvəlləri Azərbaycan Yazıçıları**, 8-12.

⁴² Habib Bey Mahmudbeyov (1864-1928), 1887 senesinde Tiflis Aleksandrevski Muallimler Seminaryası’ndan mezun oldu ve Bakü’de öğretmenlik yapmaya başladı. Sultan Mecid Ganizade ile birlikte Bakü’nün ilk Rus-Tatar Okulu’nu açmaya muvaffak oldu. Bundan sonra Azerbaycan’da Rus-Tatar Okulları’nın sayısı hızla arttı. Bakü Şehir Duması tarafından açılan I. Rus-Tatar Okulu’nda müdürlük görevine getirildi. Azerbaycan tiyatrosunun gelişmesinde büyük emeği olan Mahmudbeyov, Hüseyin Arablinski’yi sanat hayatına kazandırmıştır. bkz. Nərmən BAĞİROVA, “Maarif Fədaisi Həbib Bəy Mahmudbəyov”, **XIX. Əsr- XX. Əsrin Birinci Yarısı Azərbaycan Maarifçiliyi və Maarifçileri**, ed. Nailə Vəlihanlı, 11-19.

Nuha, Zakatala şehirlerinde Rus-Tatar mektepleri görülmeye başlandı. Mektebin idari ve öğretmen kadrosu Gori Seminaryası'nı⁴³ bitirmiş maarifçilerden oluşuyordu.⁴⁴ İlerleyen dönemlerde yeni usul Rus-Tatar okullarının bünyesinde veya müstakil olarak kız okulları oluşturulmaya başlandı. Fakat halk ahlaki normlar nedeniyle kızların erkeklerle birlikte eğitim almasını istemiyordu. Bu nedenle kızlarla erkeklerin bir arada olduğu sınıflara toplum rağbet göstermedi. Dolayısıyla yalnızca kız öğrencilerin okuyacağı yeni usulde eğitim veren bir okulun açılması fikri gündeme geldi. Böylece Azerbaycan'ın ilk Rus-Tatar kız mektebi olan Aleksandriyevski Kız Mektebi faaliyete geçti.

Azerbaycan'da ilk kez Müslüman kızlar için okul açmak fikri Hanife Melikova ve eşi Hasan Melikov Zerdabi'ye aitti. Hasan Bey 19 Ocak 1896'da Bakü Valisi'ne müracaat ederek, Bakü'de Müslüman kızlar için tahsil müddeti dört yıl olan bir sınıflı mektep açma izni istedi. Vali, Jandarma İdaresi Başkanı'na Zerdabi hakkında bilgi toplamasını emretti. Yapılan tahkikatlar sonrası siyasî yönden itibarsız ve devlet için zararlı olduğu düşünülen Zerdabi'nin okul açmasına müsaade edilmedi.⁴⁵ Bunun üzerine Zerdabi düşüncesini devrin yardımsever zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Tağıyev'e⁴⁶ sundu. Fikir, Tağıyev tarafından beğenildi. Çar II. Nikolay'ın taç giyme merasimi 26 Mayıs 1896'da olacaktı. Hacı Zeynelabidin bundan istifade ederek süreci hızlandırmak için okula imparatorun eşi Aleksandra Fyodorovna'nın ismini vermeyi teklif etti. Ayrıca ona değerli hediyeler de takdim etti. Tağıyev, 4 Mayıs 1896 tarihinde

⁴³ Gori Seminaryası, 1876'da faaliyete başlayan okulun Rus, Ermeni ve Gürcü şubeleri vardı. Ancak Müslüman öğretmen kadroları için ihtiyaç artınca 3 Eylül 1879'da Azerbaycan şubesi de açıldı. Bu şubenin müfettişi Hristiyan olmalıydı ve göreve Şamahı doğumlu Aleksey Osipoviç Çernyayevski getirildi. Çernyayevski Azerbaycan'ın köy ve kentlerini bizzat dolaşarak okula öğrenci topladı. Gori Muallimler Seminaryası Azerbaycan öğretmen kadrolarının hazırlanmasında büyük rol oynamıştır. C. M. Kuluzade, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov, Reşit Bey Efendiyev, Feridun Bey Köçerli gibi önemli isimler bu okuldan mezundur. Detaylı bilgi için bkz. Fikrət SEYİDOV, **Qori Seminariyası və Onun Məzunları**.

⁴⁴ Rus-Tatar mektepleri ve Bakü'nün ilk Rus-Tatar mektebi hakkında etraflıca bilgi için bkz. Hüseyin ƏHMƏDOV, **Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri**, C.IV, 277-289; Haşım Bəy VƏZİROV, **Bakıdakı Rusi-Müsəlmani Məktəblərin İyirmi Beş İllik Yubilesi Münasibəti İlə**, Səda, Bakü 1914; Haşım Bəy VƏZİROV, **Bakıdakı Rusi-Müsəlmani Məktəblərin İyirmi Beş İllik Yubilesi Münasibəti İlə**, yay. haz. Ə.Tahirzadə-İ.Calallı, Bakı: Nurlar, 2004.

⁴⁵ H. ƏHMƏDOV, **XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi**, 218.

⁴⁶ Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1838? -1924), Azerbaycan'ın en ünlü iş adamı ve hayırseveri olan Tağıyev çok sayıda binanın, kurumun ve cemiyetin tesisinde doğrudan pay sahibidir. Eğitim ve kültür faaliyetlerine ekonomik alanda yaptığı yatırımlardan daha fazla önem veren Tağıyev, zeki ve yetenekli gençlere yurtdışında okumak üzere burs sağlıyor, okullar açıyordu. Kurduğu fabrikalar, imalathaneler ve Medişer endüstri kolları ile Azerbaycan'ın ekonomik gelişimine büyük katkı sağladı. Detaylı bilgi için bkz. Okan YEŞİLOT, **Hacı Zeynelabidin Tağıyev**; Manaf SÜLEYMANOV, **Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev**; Mahmud İSMAYIL- Marat İBRAHİMOV, **El Atası**.

M. A. Şahtahtinski'ye⁴⁷ yazdığı mektubunda bu konudaki endişelerini dile getirmiş; Müslüman kadınların içinde bulunduğu “kapalı hayattan” çıkması için tek yolun okul olduğunu, ancak okulun bütün Müslümanların benimseyeceği bir yapıda olması gerektiğini kaydetmiştir.⁴⁸

Tağiyev ve Kafkas Tahsil Dairesi yetkilileri arasındaki uzun süren mektuplaşmalardan sonra, layiha 16 Mayıs 1898'de onaylandı.⁴⁹ Tüm problemler giderildikten sonra okulun inşası için harekete geçildi. Hacı Zeynelabidin mektebin inşaatına 25 bin ruble ayırdı. Bankada işleteceği 125 bin rublenin faizi de okulun ve pansiyonun cari masrafları için kullanılacaktı. Haziran 1898'de başlayan okul inşaatı, Eylül 1901'de tamamlandı. Bakü'nün merkezi caddelerinden Nikolayevskaya'da yer alan okulun binası⁵⁰ oldukça görkemliydi. Birinci katta derslikler, kabul salonları, kütüphane ve okuma salonu vardı. Yemekhane, mutfak, yatakhane, müdire ve öğretmenlerin odaları, doktor odası ve mescit ikinci kattaydı. Hamam, çamaşırhane ve ambar için başka bir bina yapıldı.⁵¹ Okulun zemin katı ise matbaacı Oruçov Kardeşler⁵² tarafından kiralandı. Buradan elde edilen gelir, kız mektebinin ihtiyaçları için kullanılacaktı.⁵³ Okul ücretliydi ancak yoksul öğrenciler için 20 kişilik bir kontenjan ayrıldı. Yıllık 100 manat ücret dışında bir defaya mahsus olmak üzere yatılı öğrenciler 40, diğerleri 25 ruble verecekti. İlk yıl okula yedi yaşından büyük 50 öğrenci alınması kararlaştırıldı. Fakat okula kaydolmak isteyen öğrencilerin sayısı 58'e ulaştı.⁵⁴

⁴⁷ Mehemed Ağa Şahtahtinski (1846-1931), gazeteci, öğretmen ve siyasetçi olan Şahtahtinski Rusya, Almanya ve Fransa'da okudu. Aynı zamanda iyi bir ansiklopedist olan Şahtahtinski, sekiz dilde makaleler yazmıştır. Yazılarında sömürgecilik, ırkçılık, kadın esareti, devlet kuruluşu, demokrasi, halk hakimiyeti, din, şeriat meseleleri hakkında devrine göre ilerici fikirler görülmektedir. Musa QULİYEV, **Şahtaxtinskiler Tariximizdə və Taleyimizdə**, 14-15.

⁴⁸ Mektubun tamamı için bkz. F. CABBAROV, **H.Z.A. Tağiyevin Qız Məktəbinin Tarixindən**, 30-31.

⁴⁹ F. CABBAROV, **a.g.e.**, 41.

⁵⁰ Tağiyev'in kız mektebi 1918-1920 arasında yaşamış olan AHC parlamentosuna ev sahipliği yaptı. Okulun bulunduğu Nikolayevskaya Sokağı parlamentoya istinaden Parlamen Sokağı olarak değiştirildi. Okulun binası bugün Azerbaycan İlimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü tarafından kullanılmaktadır. bkz. Q. İLKİN, **a.g.e.**, 96.

⁵¹ O. YEŞİLOT, **Hacı Zeynelabidin Tağiyev**, 61.

⁵² Oruçov Kardeşler, Oruç, Kanber ve Abuzer Oruçov'un matbaasında en yeni teknolojik unsurlar kullanılıyordu. Matbaanın elektrikle çalışması müstesna bir durumdu. Oruçov Matbaası Azerbaycan kültür hayatının gelişiminde çok önemli bir yere sahipti. N. Nerimanov, A. Hakverdiyev, A. Sıhhat, Ü. Hacıbeyov ve Y. Çemenzeminli başta olmak üzere, çok sayıda yazarın eserleri ve dünya edebiyatından tercümelemler burada basılmaktaydı.

⁵³ Manaf SÜLEYMANOV, **Eşitdiklerim, Oxuduqlarım, Gördüklerim**, 66-67.

⁵⁴ Q. İLKİN, **a.g.e.**, 147.

Mektebin nizamnamesi ise deneyimli eğitimci Hasan Bey Zerdabi tarafından hazırlandı. Okulun kendine ait bir programı vardı. Nizamnameye göre öğretmen, müdür, doktor ve aşçı dahil olmak üzere tüm kadro mutlaka Müslüman kadınlardan oluşmalıydı. Mektepteki tek erkek, evli olmak kaydıyla temizlik görevlisi olacaktı. Hatta okul sınırları içine çalışanların eşlerinin gelmesi de yasaktı.⁵⁵ Halkın dinî hassasiyetlerini göz önünde bulunduran Tağiyev, bu konuda son derece dikkatliydi. Tağiyev'in karşılaştığı sorunlardan biri de kadın öğretmen sıkıntısıydı. O devirde öğretmenlik diploması almış Müslüman kadınların sayısı çok azdı. Rusya'nın her yerinden eğitilmiş Müslüman kadınlara ulaşmak için gazete ve dergilere ilanlar verildi. Yapılan başvurulardan Tiflis Kutsal Nina Okulu mezunu Litvanya Tatarı Meryem Hanım Sulkeviç, Ahıskalı Mehmed Emin Efendi Kızı İsmet Hanım ve Kubalı Sakine Hanım Ahundova seçildi. Bunlardan Meryem Hanım müdür yardımcısı, İsmet Hanım ve Sakine Hanım Azerbaycan Türkçesi ve din öğretmeni olurken, müdür vazifesine Hanife Hanım Melikova getirildi.⁵⁶ Eksik olan matematik, Rusça, el işi ve ev işleri dersleri için Mariya Mustafayevna Bakü'ye geldi.⁵⁷ 20 Kasım 1901'de bizzat Neriman Nerimanov tarafından davet edilen Şefika Hanım Efendizade, Azerbaycan Türkçesi öğretmenliği yapmaya başladı. Çeşitli aksaklıklar sebebiyle açılışı bir ay ertelenen okul, 7 Ekim 1901 tarihinde saat 12.00'da büyük bir merasimle açıldı. Açılıştta yalnızca Müslümanlar değil, Hristiyan ve Yahudi temsilciler ile farklı milletlerden gelen çok sayıda önemli konuk hazır bulundu.

Okulun şöhreti tüm Rusya Müslümanları arasında yayıldı. Kız mektebine Şuşa ve Tiflis başta olmak üzere Kafkasya'nın Dağıstan, Osetya ve Kabarda bölgeleri ve Tataristan'dan kızlar geldi.⁵⁸ Üniforma olarak Dağıstan millî kadın kıyafeti seçildi. Kızların temizliğine, kişisel ve sanatsal yönden gelişimlerine dikkat edilirdi. Öğrenciler için her şey düşünülmüştü; laboratuvarlar, haritalar, zengin bir kütüphane ve daha pek çok ders materyali hazırdu. Okulun müfredatında ana dil, Rusça, matematik, coğrafya, tabiat, din ve el işi dersleri yer alıyordu. Kızlar derslerin dışında kalan vakitlerini tiyatro, dram, dans, müzik ve edebiyat derneklerinde değerlendirirlerdi. 1902 yılında öğretmen kadrosuna Taşkent'ten Bibi Hacı

⁵⁵ F. CABBAROV, a.g.e., 26-31.

⁵⁶ F. CABBAROV, a.g.e., 52.

⁵⁷ O. YEŞİLOT, a.g.e., 61.

⁵⁸ Mahmud İSMAYİL- Marat İBRAHİMOV, a.g.e., 27.

Abdurrahmanova, Tiflis'ten Rahile Terekulova (Hacıbababeyova) ve Vladikafkaz'dan Fatma Terekulova kardeşler dâhil edildi.⁵⁹ Okulun süresi 1903 yılında beş yıl, daha sonra altı yıl oldu. Mektepte ayrıca kadınlar için iki yıllık pedagoji kursu vardı.⁶⁰

Aleksandriyevski Kız Mektebi ilk mezunlarını 1905 yılında verdi. Mektebin 15 kişilik mezunları Ayna Musabeyova (Sultanova)⁶¹, Nabat ve Simuzer Nerimanova, Saide Şeyhzade, Sona Ahundova, Heyransa Ahundova, Maral Bayramalibeyova, Fatma Sultanova, Nergiz Sultanova, Emine Memmedova, Türfe Efendiyeva, Tubu Ahmedbeyova, Sayat Usmiyeva, Gülşen Alibeyova ve Münevver Alibeyova'dır.⁶² Okulun her yıl biraz daha büyümesi ile daha fazla öğretmene ihtiyaç oldu. Bu nedenle ilk mezunlardan Saide Şeyhzade, Nabat Nerimanova okulda kalıp öğretmenlik yaptı. Aleksandriyevski Kız Mektebi'nden mezun olan öğrenciler Azerbaycan'ın ilk ve esas öğretmenler kadrosunu meydana getirdiler. Ayrıca burada Hatice Hanım Ağayeva, Sara Hanım Vezirova, Nigâr Hanım Aslanova, Gevher Hanım Usubova, Adile Hanım Şahtahtinskaya gibi çok değerli muallimeler görev yapmıştır.⁶³

Tağiyev'in kız mektebinden sonra Azerbaycan'da Rus-Tatar kız okullarının sayısı artmaya başladı. 1902'de Erivan'da bir Rus-Tatar kız gimnaziyumu açıldı. Burada 18 kız öğrenci okuyordu. Erivan Gimnaziyumu'ndan mezun olan Kübra ve Rukiye Mirbabayeva 1909 yılında İsviçre'ye okumaya gitti.⁶⁴ Hanife Hanım Melikova'nın rehberliğinde 1909'da Bakü'de I. Rus-Tatar kız mektebi açıldı. Sara Vezirova'nın çabalarıyla ertesi yıl II. Rus-Tatar ve Rahile Hanım Hacıbababeyova'nın teşebbüsüyle 1910 yılında III. Rus-Tatar Mektebi Azerbaycan'a kazandırıldı.⁶⁵ Aynı yıl Hamide Hanım Mehmetkuluzade⁶⁶ Karabağ Kehrizli'de 30 erkek ve 10 kız

⁵⁹ F. CABBAROV, *a.g.e.*, 86.

⁶⁰ Misir MƏRDANOV, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, C.I, 130.

⁶¹ Ayna Musabeyova (Sultanova) (1895-1937), Bakü Aleksandriyevski Kız Mektebi'nde okuduktan sonra bir müddet Hanife Melikova'nın müdürü olduğu I. Rus-Tatar Kız Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. 1918'de devrin önemli sosyalistlerinden Hamid Sultanov ile evlendi ve ömrünün sonuna dek AKP (b)'nin kadın şubesinde ve çeşitli basın yayın organlarında görev yaptı. Sabir GƏNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 20-46.

⁶² Sabir GƏNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik və Ülvyyə*, 75.

⁶³ S. GƏNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 6.

⁶⁴ M. MƏRDANOV, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, 94.

⁶⁵ S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycan'da Qadın Təhsili*, 36.

⁶⁶ Hamide Hanım Cevanşir (Mehmetkuluzade) (1873-1955), Azerbaycan'ın ilk maarifperver kadınlarından biridir. Karabağ'ın ünlü Cevanşir sülalesinden Ahmet Bey Cevanşir'in kızı olan Hamide Hanım, ilk eğitimini bir Rus öğretmenin evinde aldı. 1903'te Karabağ'da yayılan çiçek hastalığının tedavisini öğrenerek çok sayıda çocuğu iyileştirdi. Necef Bey Vezirov'un girişimiyle Karabağ'da kurulan dram derneğine maddî ve manevî destekte bulundu. 15 Haziran 1907'de Celil Bey ile evlendi.

çocuğunun okuduğu bir mektep açtı.⁶⁷ Yine 1909 yılında Yelizavetpol Hayriye Cemiyeti tarafından Gence'de Asker Adıgüzelov⁶⁸ adına iki sınıflı Rus-Tatar kız mektebi faaliyete başladı. Mektep 1915 senesinde 7 sınıfla eğitim hayatını sürdürmekteydi. 1910 yılında Memmed Karayev⁶⁹ Karabağ'ın Malıbeyli köyünde kız mektebi açtı. Nazlı Tahirova (Necefova) 1912'de Nahçıvan Kız Mektebi'nin teşkil edilmesi için büyük rol oynadı. Reşit Bey Efendiyev 1910'lu yıllarda yine Nahçıvan'da kız mektebi açarak burada öğretmenlik yaptı. Nazlı Tahirova 1917'den itibaren Efendiyev'in açtığı mektepte müdürlük yapmaya başladı. Nahçıvan'da kadın tahsilinin inkişafında önemli rol oynayan kadınlardan biri de Hatice Hanım Seferaliyeva (Caferova) oldu. Seferaliyeva, H. Z. Tağıyev'in kız mektebini bitirdikten sonra Nahçıvan'a dönüp kız kardeşi Terlan Hanım ile evinde kızlar için özel bir okul açtı.⁷⁰

Şeki, Ağdam, Cebayıl, Kargabazar, Balahanı, Zabrat, Keşle, Zeyelu vb. köy ve şehirlerde de kız mektepleri açılmaya ve yetişmiş kadın öğretmenlerin sayısı çoğalmaya başladı.⁷¹ Başta Tağıyev'in Mektebi olmak üzere, kız okullarının sayısının artması, bilinçli kadınların sayılarının da arttığı anlamına geliyordu. Dolayısıyla bu kadınlar gelecekte birleşerek cemiyetler kuracak, basın yayın organlarına yazılar gönderecek ve seslerini daha geniş kitlelere duyurabileceklerdir.

Şeyhülislam Abdülislam Ahundzade ile bizzat görüşerek Tiflis Necip Kızlar Enstitüsü'nde Türk dili dersinin işlenmesini sağladı. 1911'de hastalanan meşhur mizah yazarı Sabir'in son günlerinde iyileşmesi için büyük çaba gösterdi. 1912'de Tiflis'te yapılacak olan 13. Zakafkasya Pamukçular Kurultayı'na davet edilmiş; burada yazdığı tebliği katılımcılara bizzat takdim etmiştir. bkz. S. GƏNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 46-70.

⁶⁷ "Məmmədquluzadə-Cavanşir Həmidə", ASE, C.VI, 496.

⁶⁸ Askerağa Adıgüzelov Korani (1857-1910), Gence'de doğan Adıgüzelov, medrese eğitimi aldıktan sonra, 1869'da Bakü Realni Mektebi'ne kabul edildi. Mektepten 1874'te altın madalya ile mezun olan Korani Moskova'da eğitim aldı ve Azerbaycan'a dönüp öğretmenlik yapmaya başladı. Dünya görüşünde hocası Hasan Bey Zerdabi'nin büyük etkisi olan Adıgüzelov, *Ekinci* gazetesinde ana teması ilim olan makaleler yazdı. bkz. Abbas SƏMƏDOV- Əli ƏLİYEV, *Maarifpərvər Gəncə Müəllimlərinin Ədəbi-Pedaqoji Fəaliyyəti (1830-1920)*, 62-73.

⁶⁹ Mehmed Karayev (1887-1913), 1906'da Gori Seminaryası'nı bitirip Bakü'ye gelen Karayev, hastalığı nedeniyle Karabağ'ın Malıbeyli köyüne gitti. Burada bir kız mektebi açtı ve okul kısa sürede halkın ilgisini çekti. Ancak zaman içinde okul radikal dincilerin saldırılarına maruz kaldı ve Karayev dinsizlikle itham edildi. *Zakafkaziya, Mektep, Molla Nasreddin, Işık* gibi basın yayın organlarında kadınların özgürlük ve eğitimini teşvik eden yazılar ve hikâyeler kaleme aldı. Erken yaştaki ölümü F. Köçerli ve S. S. Ahundov gibi yazarları derinden üzdü. bkz. F. SEYİDOV, *Qori Seminariyası və Onun Məzənləri*, 122-129

⁷⁰ Taleh HALİLOV, "XIX Əsrin Sonu, XX Əsrin Əvvəllərində Naxçıvanda Maarifin Səviyyəsi", *Akademik Bakış Dergisi*, S.36, Mayıs-Haziran 2013, 3-4.

⁷¹ G. İBRAHİMOVA, *Azərbaycan Qadını*, 113-126.

1.2. Kadın Hayır Cemiyetlerinin Rolü

I. Rus İhtilali'nden sonra yayımlanan 17 Ekim 1905 Manifestosu'nun yarattığı olumlu sonuçlar, Azerbaycan Türk kadınlarının sosyal hayatına da yansdı. Kutsal Nina ve Kutsal Repsima Cemiyetleri'nde deneyim kazanan Azerbaycan Türk kadınları tamamen Müslüman kadınlardan oluşan bir cemiyet kurmak için faaliyete geçtiler. İlk olarak Tiflis'te Sofya Hanım Şahtatinskaya ile Hamide Hanım Cevanşir, C. M. Kuluzade'nin önerisiyle bir kadın cemiyeti kurmaya karar verdiler. Tiflis'in en nüfuzlu kadınlarından olan Gevher Hanım Kaçar'a bu düşüncelerinden bahsettiler. Ardından üç kadın Tiflis'i sokak sokak dolaşarak Müslüman hanımları cemiyetin ilk toplantısına davet ettiler.⁷² Tüm bu çalışmalar neticesinde 1905 yılında Gevher Hanım Kaçar'ın evinde yapılan toplantıya 45'ten fazla kadın katıldı. Kafkas Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyeti'nin bu toplantısında Başkan Gevher Hanım, yardımcısı Hamide Hanım, mali işlerden sorumlu Mina Hanım Talışinskaya ve fahri üye olarak Kafkas Canişini'nin eşi seçildi. Nisa Novruzova, Saadet Gayıbova, Avtab Mahmudbeyova, Necabet Zeynalova, Ruhsare Kaçar, Gevher Usubova, Kamile Sübhankulova, Sara Talışinskaya, Nigâr Şihlinskaya gibi isimler cemiyete iştirak ettiler.⁷³ Ancak cemiyet uzun bir süre maddî destek görmedi. Hamide Hanım Mehmetkuluzade'nin hatıralarına göre düzenlenen yardım gecelerine katılım çok az olduğu gibi, cemiyet üyeleri bağış toplamaya gittiği zaman insanlar para yardımında bulunmamak için gizleniyorlardı.⁷⁴ Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyeti'nin nizamnamesi şeriata uygundu. Erkekler cemiyete üye olabilir, genel toplantılara katılabilir, ancak herhangi bir göreve gelemezlerdi.

Cemiyet 1910 yılında resmi makamlarca tanındı. Cemiyetin amacı yoksullara yardım etmek, kız mektepleri açmak, Kafkasya'da kadınlar arasında eğitim ve sosyal faaliyetleri geliştirmektir. Bunun yanında açlık, hastalık, yangın gibi felaketlerde de büyük yardımlarda bulunuyorlardı.⁷⁵ Tiyatroya meraklı genç kadınların teşkil ettiği dram derneği tarafından sahnelenen gösteriler, anneler tarafından büyük bir ilgiyle

⁷² S. GƏNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 96; S. SÜLEYMANOVA, *Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkət (XIX Yüzdilliyin Sonu- XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)*, 184.

⁷³ S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycan'da Qadın Təhsili*, 34.

⁷⁴ Həmidə MƏMMƏDQULUZADƏ, *Mirzə Cəlil Haqqında Xatirələrim*, 43.

⁷⁵ S. GƏNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 97.

izleniyordu.⁷⁶ Kafkas Kadınlarının Cemiyeti ilk yıllarında maddî ve manevî zorluklar yaşasa da bu, onları kadınlar için mücadele etmekten alıkoymadı.

Diğer bir kadın cemiyeti, Necat Maarif Cemiyeti'nin bünyesinde ortaya çıktı. Bir grup kadın Necat'ın kadın şubesini kurmak için mektup yazarak başvuruda bulundular. Bu mektubu Hanife Melikova, Rahile Hacıbababeyova, Hatice Alibeyova, Rübabe Kasımova, Hurşit Vezirova ile kızı Sara Vezirova, Garip Sultan Hanlarova, Emine Terekulova ve daha başka kadınlar imzalamıştı.⁷⁷ Cemiyet, kadın teşkilatının gerekliliğini göz önünde bulundurarak müracaatı kabul etti. R. Hacıbababeyova'nın girişimiyle, 26 Ekim 1908'de R.Kasımova'nın evinde ve H. Melikova başkanlığında kadınlar bir toplantı yaptı. Cemiyetin maksadı Müslüman kadınlar arasında eğitimi yaygınlaştırmak, cinsiyetine bakılmaksızın eğitim alan öğrencilere maddî yardımda bulunmak, kadınların kültürel seviyesini yükseltmekti. 30 Ekim 1908'de *Terakki* gazetesinde çıkan "Müslüman Hanımların İttifakı" adlı haberde, cemiyet kurucusu 14 kadının imzasının bulunduğu bir mektup yayımlandı. Mektupta, uzun süreden beri böyle bir cemiyete ihtiyaç olduğu ifade ediliyor; maksada hasıl olmak için cemiyet üyesi kadınların var güçleriyle çalışacakları beyan ediliyordu.⁷⁸ 3 Aralık 1908'de yapılan ikinci toplantıya 50 kadın katılmış, ihtiyaç sahipleri için 615 manat yardım toplanmıştı.⁷⁹

1914 yılında Necat Cemiyeti'nde faaliyet gösteren kadın şubesi müstakil cemiyetini hayata geçirdi. Bakü Müslüman Kadın Hayriye Cemiyeti adını alan teşkilatın ilk toplantısı 21 Kasım 1914'te yapıldı. Cemiyetin başkanı Sona Hanım Tağiyeva, yardımcısı R. Hacıbababeyova, mali sorumlusu Peri Hanım Topçubaşova, fahri başkanı ise Azerbaycan'ın petrol zenginlerinden Murtaza Muhtarov'un⁸⁰ eşi Liza

⁷⁶ S. GƏNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik*, 63.

⁷⁷ S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycan'da Qadın Təhsili*, 34.

⁷⁸ "Müslüman Hanımlarının İttifakı", *Terakki*, S.9, 30 Ekim 1908, 4.

⁷⁹ Nüşabə MƏMMƏDOVA, *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Milli-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəalliyəti*, 73.

⁸⁰ Murtaza Muhtarov (1855-1920), Azərbaycan'ın petrol zenginlerindendir. Herhangi bir mühendislik eğitimi bulunmamasına rağmen 1890'da geliştirdiği bir yöntemle petrol çıkarma işlemini ciddi anlamda hızlandırdı. Diğer yandan hayır cemiyetlerine de yakından iştirak etti. *Terakki* ve *İrşad* gazetelerinin finansörlüğünü üstlendi. Yalnızca Bakü'de değil, Vladikavkaz, Floransa ve Kislovodsk şehirlerinde de Muhtarov'a ait yapılar bulunmaktadır. bkz. Q. İLKİN, *a.g.e.*, 207-210; Nesrin SARIAHMETOĞLU KARAGÜR, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, 69-73.

Hanım Muhtarova⁸¹ idi. P.Topçubaşova, E.Ağayeva, İ.Aşurbeyova, S.Tağiyeva, R.Hacıbababeyova, Ş.Efendiyeva çeşitli dönemlerde bu cemiyette etkin olarak görev yaptılar. Genç aydın kadınlar da cemiyete kayıtsız kalmadı. Bilhassa Ayna Musabeyova (Sultanova), Sara Vezirova, Saide Şeyhzade, Şerebanu Şabanova, Asya Nerimanova ve pek çok kadın öğretmen gönüllü olarak çalıştılar.⁸²

Bahsedilen iki cemiyet dışında Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'da benzer hedeflere sahip kadın teşkilatları ortaya çıkmıştır. Bakü Aleksandriyevski Kız Mektebi'nin İhtiyaç Sahibi Kız Öğrencilerine Yardım Cemiyeti bunlardan birisidir. Cemiyetin kurucuları arasında Sona Tağiyeva, kız mektebinin o dönemki müdürü Gülbahar Hanım Tahtemirova, Beyim Hanım Seferaliyeva, Seyyare Hanım Ahmedova gibi sanayici eşleri ve eğitimciler yer almaktaydı. 14 Mart 1915'te nizamnamesi tasdik edilen cemiyet, yoksul öğrencileri himaye etmeyi ve ders araç gereci, giyim ile yemek gibi temel ihtiyaçları temin etmeyi amaçlamaktaydı.

1908'de Şefika Hanım Gaspıralı (Yusufbeyli)⁸³ Gence şehrinde Müslüman Aydın Kadınlarının İttifakı'nı oluşturdu. "Kahrolsun çarşaf! Reddolsun sıkıntılı anlamsız örtü! Daha çok ışık ve özgürlük!" sloganlarıyla çarşaf ve peçeyi reddeden bu grup, daha çok özgürlük talep ediyordu.⁸⁴ Bu cemiyete Cevahir Hanım Refibeyova, Rahşan Beyim Hacımemmedova, Senuber Hanım Ziyadhanova, Gence'nin tanınmış eğitilmiş hanımlarından Şukufe Hanım Pişnamazzade, Hatice Hanım Refiyeva, Şirin Beyim Hoyskaya ve Dilşad Hanım Hasmemmedova gibi önde gelen ailelere mensup kadınlar üyeydi. İttifak'ın nizamnamesi Gence Valisi'ne tasdik edilmek üzere sunuldu. Kadınların bu girişimi basında heyecanla karşılanmış ve desteklenmiştir.⁸⁵

⁸¹ Liza Hanım Tukanova (Muhtarova) (?-1956), Vladikafkaz'da tanınmış varlıklı bir aileye mensup Oset asıllı Liza Hanım, yüksek bir tahsil aldı. Hayatını okuma heveslisi kız çocuklarına adayan Liza Hanım, yetim öğrencilere daima yardım etti. Eşi Murtaza Bey'in kendisi için yaptırdığı Saadet Sarayı'nda kızlar için bir pansiyon açtı. Ayrıca Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti de bu binada faaliyet gösterdi. Muhtarova 1913'te kurulan "Uşak Hastanesi" ve "Kafkas Veremle Mücadele Cemiyeti" nin üyesiydi. S. SÜLEYMANOVA, **a.g.e.**, 186

⁸² S. MƏMMƏDOV, **Azərbaycan'da Qadın Təhsili**, 34-35; N. MƏMMƏDOVA, **a.g.e.**, 93-95.

⁸³ Şefika Gaspıralı (1886-1975), İdil-Ural'da Türk kadın hareketinin öncüsü ve İsmail Gaspıralı'nın kızı. *Alem-i Nisvan* adlı Rusya Müslümanlarının ilk kadın dergisini neşretti. 1906 yılında Nesip Bey Yusufbeyli ile evlenip Gence'ye gelerek buradaki kadın hareketlerine dahil oldu.

⁸⁴ "Gence Müslüman Avratlarının İttifakı", **İrşad**, S.14, 2 Şubat 1908, 2.

⁸⁵ S. SÜLEYMANOVA, **a.g.e.**, 182-183.

Böylece erkeklerle birlikte kadınlar da toplumun değişim ve dönüşümünü sağlamak için cemiyetlerin desteğinden faydalandılar. Cemiyetlerin sağladığı olanaklarla cehalet ve yoksullukla mücadele etmeye çalıştılar. Özellikle sosyoekonomik düzeyi iyi olan kadınlar, bu kurumlara yaptıkları bağışlarla ihtiyaç sahibi kız çocuklarına umut kaynağı oldular. Cemiyetlerin Bakü ve Tiflis gibi şehirlerle sınırlı kalarak geniş kitlelere ulaşamaması, maddî yetersizlikler, katılımın yüksek olmaması gibi eksikliklerle birlikte; bu girişim kadınların toplumda varoluş mücadelesinde önemli kilometre taşlarındadır. Devrin zorlu koşulları düşünüldüğünde, kadınların ilk cemiyet deneyimlerinden tam olarak verim almalarını beklemek güçtür. Ancak bu girişimler ilerisi için umut vermektedir.

1.3. Işık'tan Önce Azerbaycan Kültürel Hayatında Kadın Meselesi

Azerbaycan'da kadınları ilgilendiren problemleri ele alan eserlerden biri, erken dönem yazarlardan İsmail Kutkaşını'nın Fransızca kaleme aldığı ve batılı tarzda ilk hikaye kabul edilen *Reşid Bey ve Saadet Hanım* (1835) adlı eserdir. Evlilik meselesini işleyen eserin ana kahramanları Reşit Bey ve Saadet Hanım, o çağın Azerbaycan asillerinin genç nesli içinden yetişmiş tiplerdir. İki genç birbirlerini sevmekte fakat aileleri tarafından başkalarıyla evlendirilmek üzeredirler. Saadet kendisinden yaşça küçük nişanlısı Asker Ağa ile evlenmeyi reddeder. Babasını karşısına almak pahasına Reşit Bey'e kaçar ve birbirlerine kavuşurlar.⁸⁶ Eserde dönemine göre hayli modern bir kadın örneği görülür. Saadet Hanım kendisinden istenen kişiyle değil, kendisinin istediği kişiyle evlenir. Hikâyedeki bu kurgusal yapı Mirza Fethali Ahundov'u çok etkilemiş ve Ahundov esere büyük bir hayranlık beslemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, M. F. Ahundov'un kadın hakları konusundan söz ettiği birtakım yapıtlar da dikkat çeker. Edibin 1850'de kaleme aldığı *Lenkeran Veziri* komedisi bunlardan biridir. Ahundov, XVIII. yüzyıl sonu Azerbaycan hanlıklar dönemini konu aldığı komedide, çok eşlilik ve sonuçları ile kadınların zorla evlendirilmeleri gibi konuları eleştirdi. Fethali komedilerinde özellikle kadın karakterlere yer verdi. Kadın karakterler zeki ve akli selim davranışlarıyla ön plana çıktı.⁸⁷ Öte yandan ilk kez Doğu kadını Ahundov sahneye çıkardı. O dönem

⁸⁶ Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl*, 107-109.

⁸⁷ H. BAYKARA, *a.g.e.*, 152-156.

kadınların oyunculuk yapmaları mümkün olmadığı için sahnelenen tiyatrolarda kadın karakterler erkek oyuncular tarafından canlandırıldı. M.F. Ahundov'un sanatsal görüşleri kendisinden sonra gelen Abdurrahim Hakverdiyev⁸⁸ ile Necef Bey Vezirov⁸⁹ gibi tiyatro yazarları üzerinde büyük etki bıraktı. Onlar da Ahundov çizgisinde ilerleyerek eserlerinde kadın meselesini işlemeye gayret ettiler.

Kadın meselesi Azerbaycan basınında da daima gündemdedi. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başında kadınların sosyal hayatta, aile ve nikah konusunda erkeklerle eşit olmaları, ikinci sınıf insan vaziyetinden kurtulmaları ve “kanun” halini almış zulüm ve adaletsizliklerin giderilmesi gibi meseleler aydınlar tarafından ele alınıyordu. Hasan Bey Zerdabi 22 Temmuz 1875'te yayımladığı *Ekinci* gazetesinde kadınların maruz kaldığı haksızlıkları dile getiriyordu. Zerdabi tam manasıyla bir kadın hakları savunucusuydu. Kadın eğitime büyük önem veren Hasan Bey Zerdabi, eşi Hanife Melikova ile birlikte bu uğurda sayısız çalışmaya imza attı. Zerdabi *Ekinci*'de kız kaçırma, erken yaşta evlilikler ve zararları, kadınların aşağılanması, akraba evliliği, kimsesiz ve yetim kızların durumu, annelerin çocuk yetiştirmedeki rolü, çalışan kadınların yaşadığı zorluklar gibi konulara dikkat çekiyordu. Kadınlara uygulanan kötü muamelenin karşısında duruyor, toplumdaki aciz ve zayıf kadın imajını reddediyordu. *Ekinci* özelinde Zerdabi, kadın meselesinin çözümlenmesi için verilen savaşta kendisinden sonra gelen aydınları derinden etkiledi.⁹⁰

1901 yılında Tiflis'te neşredilen *İslam'a Göre ve İslamiyet'te Kadın* adlı risalesiyle Ahmet Bey Ağaoğlu da bu konuya dahil oldu. Rusça yayımlanan risalesinde Ağaoğlu, kadın meselesine İslam dinî açısından bakıyordu. İslam'ın ilk devirlerinde çarşaf ve peçenin olmadığını söyleyerek İran ve Süryani medeniyetlerinin etkisiyle bu iki unsurun İslam dinine yerleştiğini belirtti. Ahmet Bey Müslüman kadınların geri kalmışlığını İslamiyet ile bağdaştıranları tenkit ederek çarşafın

⁸⁸ Abdurrahim Bey Hakverdiyev (1870-1933), İlk eğitimini Şuşa'da alan Hakverdiyev, üniversiteyi Petersburg'da okudu. 1899'da Bakü'ye dönen Hakverdiyev tiyatro sanatına yoğunlaşmaya başladı. 1908 yılında Üzeyir Hacıbeyov'un *Leyli ve Mecnun* operasına orkestra şefliği yaparak Azerbaycan'ın ilk orkestra şefi unvanını elde etti. *Molla Nasreddin*'de toplumsal çarpıklıkları ele alan “Hortdanın Cehennem Mektupları” ve “Marallarım” adlı hikâyeleriyle ön plana çıktı. *Millet Dostları, Ağaç Gölgesinde* (1906) piyeslerini, *Ağa Mehmed Şah Kaçar* trajedisini, *Meşedi Gulam Kiraat Öğrenir* (1927) komedisini yazdı. Daha geniş bilgi için bkz. Kamran MƏMMƏDOV, **Ə. Haqverdiyev**.

⁸⁹ Necef Bey Vezirov (1854-1926), Azerbaycan tiyatrosunun önemli temsilcilerinden olan Vezirov'un komedi türünde yazılmış çok sayıda eseri vardır. 1873 yılında okul arkadaşı Asker Korani ile birlikte Mirza Fethali Ahundov'un *Hacı Kara* adlı piyesini sahneye alarak Azerbaycan tiyatrosunun temelini attı.

⁹⁰ Okan YEŞİLOT, **Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi**, 107-110.

Kur'an'da yer almadığını izah ediyordu.⁹¹ Ağaoğlu, İslam'ın kadınları eve hapsedmediğini, aksine daha fazla meydana atılmalarına yardımcı olduğunu ve kadınları her yönden yücelttiğini ifade ediyordu. Ali Merdan Topçubaşov (Topçubaşı) da *Kaspi* gazetesinde kaleme aldığı makalelerinde, Ağaoğlu ile örtüşen söylemlerde bulunuyordu. Müslüman kadınların içinde bulunduğu vaziyetin sorumlusunun *Kur'an* değil, kutsal kitabı yanlış yorumlayan bazı kötü niyetli din adamları olduğunu düşünüyordu.⁹² Ahmet Ağaoğlu müdürü olduğu *İrşad* gazetesinde de kadınlarla ilgili Azerbaycan'dan, İdil Ural Bölgesi'nden ve dünyadan derlediği önemli haberleri neşretti. *İrşad* yazarlarından Abdullah Sur⁹³ 1906 yılında yayımlanan "Türk Hanımlarının Terakkiyatı" başlıklı seri makalelerinde kadınların neden tahsil almaları gerektiğini anlatıyordu. Sur'a göre bir toplumun erkekleri ne kadar eğitim alırsa alsın, kadınları eğitimsiz kaldığı sürece ev idaresi ve çocuk terbiyesi hususunda eksiklikler baş gösterecekti. Yazar, çocukların ailede örnek alacakları ilk kişinin anneler olduğunu, dolayısıyla anne neye temayül gösterirse çocuğun da o şekilde hareket edeceğini ifade ediyordu. Abdullah Sur da tıpkı dönemin diğer aydınları gibi kadınların eğitim seviyesi ile toplumun gelişmişliğinin doğru orantılı olduğunu düşünüyordu. İslam'ın ilk devirlerindeki alim kadınları misal göstererek, kadınların okumasını günah sayanlara şiddetle karşı çıkıyordu. Bu yazıları yazdığı süreçte İstanbul'da bulunan Sur, okuyuculara buradaki kız okulları ve eğitim sistemi ile meşhur edip ve şair kadınlar hakkında da malumat veriyordu.⁹⁴

30 Mart 1903'te M. A. Şahtatinski'nin naşir ve müdürlüğünde yayımlanan *Şarki-Rus*, kadın problemine başka bir boyut kazandırdı. Şahtatinski "Gazetnüvis" imzasıyla yayımladığı "Her Gün Biraz" makaleler silsilesinde büyük bir cesaretle kadın haklarını müdafaa etti. Şahtatinski bu makalelerinden birinde Berlin'de toplanan uluslararası kadınlar kongresinden bahsediyordu. Avrupalı kadınların sahip oldukları hakları yeterli bulmayıp kalan haklarını elde etmek için çalıştıklarını

⁹¹ Ahmet AĞAOĞLU, *İslamiyette Kadın*, çev. Hasan Ali Ediz, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.

⁹² S. SÜLEYMANOVA, a.g.e., 175.

⁹³ Abdullah Tefik Mehemedzade (Sur) (1882-1910), *Şarki-Rus*, *Hayat*, *Füyuzat*, *İrşad* gibi dergi ve gazetelerde yazdı. İstanbul'da özel öğrenim gören Sur, Osmanlı ediplerinden Rıza Tefik ve Ahmet Hikmet'ten ders aldı. Detaylı bilgi için bkz. Mehdi GENÇELİ, "Abdullah Sur'un "Fuzuli'ye Bir Nazar" Makalesi", *Bir Devr-i Kadim Efendisi Prof. Dr. Tahir Üzgör'e Armağan*, ed. Üzeyir Aslan-Hakan Taş vd., 297-316.

⁹⁴ Ayn. SUR, "Türk Hanımlarının Terakkiyatı", *İrşad*, S.96, 23 Nisan 1906, 2-3; Ayn. SUR, "Türk Hanımlarının Terakkiyatı", *İrşad*, S.97, 24 Nisan 1906, 2-3; Ayn. SUR, "Türk Hanımlarının Terakkiyatı", *İrşad*, S.98, 26 Nisan 1906, 2.

söylüyordu. Şahtatinski “peki şark kadınları bu mücadeleye ne zaman teşebbüs edecek?” diyerek Müslüman hanımların da bu konuda ciddi ve kararlı bir çalışmaya başlamalarının vaktinin geldiğini beyan ediyordu.⁹⁵ Yazar çarşaf mevzuuna ilk değinenlerdendi ve peçe konusuna farklı bir açıdan bakıyordu. Şahtatinski’nin “şarkın kadim hastalığı” diye nitelendirdiği peçe, kadınların erkeklerle olan bağı zayıflatıp dış dünyadan tamamen habersiz kalmalarına ve tembel bir ruha bürünmelerine neden oluyordu. Şahtatinski’nin düşüncesine göre kadınları özgür olan devletler dünya üzerinde söz sahibiydi. O, kadın konusuna pragmatik bir anlam yüklüyor; kadın eğitimi ve özgürlüğünü gelişmişlik kriteri olarak tanımlıyordu. Ayrıca Avrupalı kadınları “namussuz” olarak gören zihniyeti de yok sayıyordu. Öte yandan tesettürlü hanımlara da saygı duyuyor, örtünmenin onların şahsi özgürlükleri olduğunu ifade ediyordu. Esasen örtünmenin Kafkasya’da adet olduğunu ve örtünmeyi ilahi bir emir gibi kadınlara dikte etmenin haksızlık olduğunu savunuyordu.⁹⁶ Bununla birlikte *Şarki-Rus*’a kadınlar da destek oluyordu. Gazetede “Bir Hanım”, “Gence’de Bir Hanım”, “Bakülü Bir Hanım” gibi kadın imzaları görülürdü. Şefika Efendizade ise mahlas kullanmamış, “Şefika Şeyhzade” imzasıyla gazeteyi tebrik etmişti.⁹⁷

1907 yılında neşredilen *Molla Nasreddin* dergisi kadın hakları savunucularının bir araya geldiği bir okul gibiydi. Dergide yazan Ömer Faik Numanzade (Nemanzade)⁹⁸, Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Mirza Ali Ekber Sabir⁹⁹ ve Ali Nazmi¹⁰⁰ gibi aydınlar kadın hakları ile ilgili çok sayıda makale ve şiir kaleme aldı.

⁹⁵ *Azərbaycan Publisistikası Antologiyası*, 40-41.

⁹⁶ *Azərbaycan Publisistikası Antologiyası*, 50-55.

⁹⁷ Selçuk TÜRKİYILMAZ, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, 173-178; 221.

⁹⁸ Ömer Faik Numanzade (1872-1938), 1883-1891 yıllarında Darüşşafaka Mektebi’nde okudu ve mezun olduktan sonra bir yıl Galata Posta ve Telgrafhanesi’nde çalıştı. Ancak Abdülhamit karşıtı olduğu gerekçesiyle cezalandırılan Numanzade doğduğu yer olan Ahıska’ya geri döndü. Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerinde öğretmenlik yapan Ömer Faik *Şarki-Rus*, *İrşad*, *Hayat*, *Terakki*, *İkbal*, *Açık Söz* gibi çok sayıda yayın organında yazılar yazdı. bkz. Ömər Faiq NEMANZADƏ, *Xatirələrım*, 45-150.

⁹⁹ Mirza Ali Ekber Sabir (1862-1911), ilk eğitimini Seyid Azim Şirvani’nin Şamahı’da açtığı usul-i cedit mektebinde aldı. Sabir’in dünya görüşünde Şirvani’nin büyük etkisi oldu. Genç yaşlarında bakkallık yaptı, 1884’ten itibaren Buhara, Horasan, Hemedan, Semerkand gibi şehirlere seyahat etti. Gençliğinde edindiği tüm tecrübe ve yaşamışlıklar şiirlerine konu oldu. Siyasal ve sosyal meselelere daha fazla ilgi duyup gördüğü aksaklıkları mizahi şiirlerinde dile getirmeye başladı. Basında ilk kez imzasına *Şarki- Rus* gazetesinde rastlandı. Ancak onun ismiyle bütünleşen en ünlü şiirleri *Molla Nasreddin*’de çıktı. bkz. Alxan BAYRAMOĞLU, *Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri)*, 19-38.

¹⁰⁰ Ali Nazmi Memmedzade (1878-1946), XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli mizah şairlerindendir. *Şarki-Rus*, *Molla Nasreddin*, *Zenbur*, *Kelniyyet* gibi dergilerde “A.N.”, “Serseri”, “Kanacaksınız”, “Şemşir”, “Şemşirek”, “Gence Civanları”, “Papirosçeken” vb. otuzdan fazla gizli imza kullanan Ali Nazmi’nin kendisiyle özdeşleşen en ünlü mahlasları “Meşedi Sijimkulu” ve “Kefsiz” idi.

Kadın hakları denince Azerbaycan basınında neredeyse ilk akla gelen yayın olan *Molla Nasreddin* kadınlar için eşi benzeri olmayan bir mücadele sergiledi. *Molla Nasreddin* neşre başladığı ilk günden itibaren kadın özgürlüğünü sütunlarına taşıdı. Dergide yazan hemen hemen tüm yazarlar muhakkak kadın meselesine bir yönüyle dâhil oldu.

C. M. Kuluzade başta olmak üzere yazarların en çok üzerinde durduğu meselelerden biri küçük yaştaki kızların 60-70 yaşındaki adamlarla evlendirilmesiydi. Bu durumu “kanlı facia” diye adlandıran Celil Bey, böyle evliliklerin cinayetten farksız olduğunu dile getiriyordu.¹⁰¹ C. M. Kuluzade “Dokuz Yaşında” adlı makalesinde evliliğin ne olduğuna dair en ufak bir fikri olmayan Sakine’nin, 2.000 manat karşılığında yaşlı bir adamla nikahlandırılmasını anlatıyordu. Abdullah Şaik’in 1908 yılında yayımladığı “Nişanlı Kız” adlı şiiri, M. Kuluzade bu şiiri 1910’da yeniden yorumlayarak bir felyetona dönüştürdü. Şiirin orijinalinde babası tarafından para karşılığında ve rızası alınmadan evlendirilen bir kızın talihsizliği anlatılıyordu.¹⁰² M. Kuluzade’nin yazdığı “Nişanlı Kız” felyetonunda ise evlendirilen kız, doğduğu Azerbaycan toplumunu şöyle eleştiriyordu: “Ey benim kara bahtım; ne olurdu Avrupa’daki şehirlerden birinde doğsaydım... Anam ve babam beni yaşlı adama vermek istediğinde bir söz söylemeye hakkım olsaydı.”¹⁰³ Ali Nazmi ise “Bir Kızın Molla Nasreddin’e Arz-ı Hali” adlı şiirinde üç eşi olan yaşlı bir erkekle başlık parası karşılığı evlendirilmek istenen bir kızın ızdırabını anlatıyordu. Benzer kaderi yüz binlerce kız çocuğunun paylaştığını söylüyordu.¹⁰⁴ Aynı meseleyi “Maslahat” ve “Kızlarımız” şiirinde de işliyordu. “Kişilerimiz” (1908) şiirinde XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan toplumundaki erkekleri anlattı. Şiirde anlayıştan yoksun, kadına değer vermeyen erkekler, kadınları cariye, köle, uykucu, ev ev dolaşan, baykuş, sürekli kız doğuran, bitli, çok yemek yiyen, erkeğin kazancına göz diken bir baş belası olarak betimliyordu.¹⁰⁵ Dolayısıyla kadınlardan evden dışarı çıkmamaları ve erkek nasıl isterse öyle davranmaları bekleniyordu. Sabir “Koyma, Geldi” başlıklı şiirinde genç bir erkekle evleneceğini zanneden küçük kızın saçlarına aklar düşmüş, oldukça kötü

bkz. Qulam MƏMMƏDLİ, **İmzalar**. Mizahi öğeleri şiirlerinde ustalıkla kullanan şair “İkinci Sabir” olarak anıldı.

¹⁰¹ Celil MƏMMƏDQULUZADƏ, **Əsərləri**, C. II, 474-476.

¹⁰² Şiirin tamamı için bkz. Abdulla ŞAİQ, **Seçilmiş Əsərləri**, C. II, 15.

¹⁰³ C. MƏMMƏDQULUZADƏ, **a.g.e.**, C. II, 438-439.

¹⁰⁴ Əli NƏZMİ, **Seçilmiş Əsərləri**, 44-45.

¹⁰⁵ Ayvaz MORKOÇ, “Molla Nasreddin Edebî Mektebi Üyelerinden Ali Nazmi’nin Eserlerinde Tenkit ve Hiciv”, **III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu** (25-27 Mayıs 2017 Bildiriler), C.I, Haz. Hikmet Koraş, Bakü, 106-107.

huylu biriyle nikahlanmasını anlatıyordu.¹⁰⁶ “Civan” şiirinde ise kendisinden çok küçük bir kızla evlenen 50 yaşındaki adamın trajikomik durumunu konu ediyordu.¹⁰⁷

Molla Nasreddin dini çarpıtan mollalarla da çatışmaktaydı. Dergide mute (siğе) nikahı denen 24 saatlik nikahların erkeklerin çok sayıda kadınla evlilik yapmalarına zemin hazırlandığı belirtiliyordu. Devrin mollaları “kadın tellalına” benzetiliyordu.¹⁰⁸ “Küpe” adlı makalesinde C. M. Kuluzade çok eşlilik üzerinde durmaktaydı. Makalenin alt başlığı “Bizim Şeyhin Kırk Sekiz Arvadı Var” adını taşımaktaydı. M. Kuluzade bu makalesinde, bazı din adamlarının vasıflarını kullanarak neredeyse ziyaret ettikleri her köyde bir kadınla siğе nikahı kıydığını söylemekteydi.¹⁰⁹

Derginin yazarlarından Ömer Faik Numanzade ise “Bir Neçe Günlüğe” başlıklı makalesinde tek günlük nikahların İslam’da yeri olmayan, insaniyetten uzak bir uygulama olduğunu söylüyordu.¹¹⁰ Din adamlarıyla karşı karşıya gelinen hususlardan biri de kadınların çarşaf ve peçe takma mecburiyetiydi. *Molla Nasreddin* dergisine göre çarşaf ve peçe *Kur’an* tarafından emredilmiyordu. Yüzü açık dolaşan kadınlara kötü gözle bakılacağından çekinen babalar ve eşler onlara kapanması yönünde baskı uyguluyordu. Ömer Faik Numanzade “Hicab Meselesi ve Cevabımız” adlı makalesinde çarşafın sahih olmayan hadisler tarafından emredildiğini iddia etmekteydi. Ayrıca kadınların el, yüz ve ayaklarının görünmesinde bir sakınca olmadığını izah eden hadisleri de okuyucuyla paylaştı.¹¹¹ Ömer Faik için kadın meselesi hayati bir öneme sahipti. O, kadın meselesini çözülmediği takdirde Azerbaycan toplumunun en zararlı ve yıkıcı sosyal problemlerinden biri olarak görüyordu. Ömer Faik’e göre kadınlara uygulanan zulüm ve baskı gün geçtikçe artmaktaydı.¹¹² Numanzade *Molla Nasreddin*’de kadınların uğradığı haksızlıkları dile getirdiği “Hicab Meselesi ve Cevabımız” ile “Bir Neçe Günlüğe” adlı felyetonlarından ötürü iftiralara maruz kaldı ve büyük sıkıntılar yaşadı. Akabinde 1907 yılında Tiflis Şah Abbas Mescidi’nde Mirbağır Mirhaydarzade adındaki bir molla tarafından şer’i

¹⁰⁶ Mirzə Ələkbər SABİR, *Hophopnamə*, C.I, 182.

¹⁰⁷ M. SABİR, *a.g.e.*, 187.

¹⁰⁸ C. MƏMMƏDQULUZADƏ, *a.g.e.*, 280-281.

¹⁰⁹ C. MƏMMƏDQULUZADƏ, *a.g.e.*, 408-410.

¹¹⁰ Ömər Faiq NEMANZADƏ, *Seçilmiş Əsərləri*, 276.

¹¹¹ Ö. NEMANZADƏ, *a.g.e.*, 269-274.

¹¹² Ömər Faiq NEMANZADƏ, *Xatirələr*, 113-114.

sorguya alındı. Ömer Faik hayati tehlikeyi göze aldı. Bu mahkemeye çıktı ve savunmasıyla kendisine karşı olanları ikna etmeyi başardı.¹¹³

Molla Nasreddin tesettürü savunan *Taze Hayat* gazetesiyle sık sık tartışılmaktaydı.¹¹⁴ *Taze Hayat*'ın müdürü Haşim Bey Vezirov¹¹⁵ *Dövme Kapımı Dövrer Kapımı* (1911) isimli komedisinde dünya görüşüne dair bazı ipuçları vermektedir. Eserde Ağa Memmedali eşi Fatmanisa'yı, yakın arkadaşı Ağa Mecid'in karısı Güldeste ile aldatmaktadır. Ağa Mecid'in olan bitenden haberi yoktur ve ikili görüşmeye devam ederler. Oyunda Ağa Memmedali ve Ağa Mecid'in bir sohbeti dikkat çeker. Ağa Mecid yenilik yanlısı ve kadınların özgürleşip çarşıftan kurtulmasını savunur, açık olmanın kadınları ahlaksız kılmadığı gibi örtünmenin de namus sembolü olmadığını iddia eder. Ağa Memmedali ise bu konuda son derece tavizsizdir. Ona göre kadınlar vahşi bir hayvana benzer ve mutlaka "zincire" vurulması yani örtünmesi lazımdır. Oyunun devamında Fatma, kendisini aldatan eşine bir ders vermek için paravan bir sevgili bulur. Ancak yaptığından pişman olur ve eşiyile barışır.¹¹⁶ Aslında bu eserin alt metni incelendiği takdirde namusuna düşkün Fatma ve "açık" Güldeste karakterleri dikkati çekecektir. Güldeste eşinin erkek misafirleriyle tanışan, onlarla aynı masada yemek yiyen, sohbet eden, çarşaf giymeyen özgür bir kadın portresi çizer. Ancak aynı zamanda Güldeste eşinin arkasından iş çeviren ve onu arkadaşı ile aldatan güvenilmez, ahlaksız bir kadındır. Mağdur olan koca Ağa Mecid ise gayet modern, eşini kısıtlamayan ve çağının ötesinde bir erkektir. Fakat tüm bu iyi niyetine rağmen ihanete uğramıştır. Bu durumun ise izleyiciye "eşlerinizi arkadaşlarınızla görüştürmeyin, örtünmesini isteyin zira açık kadın işte böyledir" şeklinde bir mesaj olarak yansımaları muhtemeldir.

Molla Nasreddin kız çocuklarının eğitimine de kayıtsız kalmıyordu. Dergi kadrosu eğitimsiz kadınları manipüle etmenin ve aşağılamanın çok daha kolay olduğu

¹¹³ Şamil QURBANOV, *Ömər Faiq Nemanzadə*, 81-82.

¹¹⁴ Amalya QASIMOVA, *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Problemləri (1901-1917)*, 113-117.

¹¹⁵ Haşim Bey Vezirov (1867-1916), ilk tahsilini Şuşa'daki bir medresede aldı. Ardından Şuşa usul-i cedit mektebini ve Erivan Muallimler Seminaryası'nı bitirdi. Çeşitli köylerde ve Şuşa Rus-Tatar Mektebi'nde öğretmenlik yaptı. *İrşad*, *Taze Hayat* (1907-1908), *İttifak* (1908-1909), *Seda* (1909-1911), *Seda-i Vatan* (1911), *Seda-i Hak* (1912), *Seda-i Kafkas* (1915-1916) ve *Mezeli* (1914-1915) gibi gazetelerde redaktörlük yaptı. *Dövme Kapımı Dövrer Kapımı*, *Evlenmek Su İçmek Değildir*, *Han-Han* adlı komedi türünde eserler kaleme almıştır. Q.D. QULİYEVA, "Haşim Bəy Vəzirovun Jurnalistikaya Gəlişi", *Bakı Universitetinin Xəbərləri*, S.2, 2012, 189-194.

¹¹⁶ *Azərbaycan Dramaturgiyası Antologiyası*, C.I, 154-186.

için kadınların okutturulmadıklarını söylüyordu. “Kızlarınızı okutmuyorsanız oğullarınızı da okutmayın” diyen M. Kuluzade, “Mırt-Mırt” adlı makalesinde okumuş erkeklerin Müslüman kadınları beğenmeyip yabancı kadınlarla evlendiklerinden bahsediyordu.¹¹⁷ Sabir, “Çatlayır Hanbacı Gamdan Yüreğim” şiirinde hayatı boyunca hiç defter kitap görmemiş bir kadının, evlendiği adamla yaşadığı çatışma ve anlaşmazlıkları anlatıyordu. Zira kadının eşi sabahtan akşama dek kitap okuyan ve gelirinin çoğunu da kitaplara ayıran biridir. “Saldınız sonunda yaman hale beni, ere verdiniz de bu gafile beni” diyen kadın, kendisiyle bambaşka dünya görüşüne sahip olan eşiyile çok mutsuzdur.¹¹⁸ “Laylay Bala Laylay” şiirinde ise Sabir kadınların tembelliğini ve sorumluluk almaktan kaçınmasını tenkit ediyordu. Ali Nazmi de okumamış kadınların ömürlerini telef ettiklerinin ve kendileriyle alakalı hiçbir konuda söz sahibi olamayacaklarının üstünde duruyordu.

XX. yüzyılın önde gelen aydınlarından Mehemed Hadi de kadının toplumdaki yerine dair şiir ve makaleler yazdı. Hadi, kadın konusuna ilk kez 1906 yılında yayımladığı bir makalesinde değindi ve bu konuyu, yaşamının sonuna dek sürdürdü. Kadın konusunda kaleme aldığı makale ve şiirlerin sayısı, Hadi’nin meseleyi ne derecede önemseydiğini kanıtlar niteliktedir. Hadi’nin *Hayat* gazetesiyile başlayan kadın hassasiyeti *Debistan*, *Füyuzat*¹¹⁹, *Taze Hayat*, *İttifak* ile devam etti. *Hayat*’ta neşredilen “Diyamet-i İslamiye’nin Nisvana Bahşettiği Hukuka Bir Nazar” isimli yazısını kadınların eğitime adadı ve meseleyi İslam dinini temel alarak çözümlenmeye çalıştı. Mehemed Hadi, hadis ve ayetler aracılığıyla okumanın kadın erkek fark etmeksizin herkese farz olduğunu ispatlamak istiyordu. İslamiyet’in medeniyet ve insaniyete dost olduğunun altını çizen Hadi, “kadınların okumasına İslam dini müsaade etmiyor” diyenlerin İslam’ı ve *Kur’an*’ı anlayamadıklarını ileri sürdü. Eğitilmiş kadınların hem iyi bir eş hem de iyi bir anne olup yaşadıkları toplumu yücelteceklerini anlattı.¹²⁰ Aynı görüşlerini *Debistan* dergisinde “Levha-ı Tasvir-i Maarif” adlı şiiriyle yineledi.¹²¹ Kız çocuklarının eğitimi konusunu daima gündemde

¹¹⁷ C. MƏMMƏDQULUZADƏ, a.g.e., 254-256.

¹¹⁸ M. SABİR, a.g.e., 212-214.

¹¹⁹ *Füyuzat* 1906-1907 yılları arasında Bakü’de yayımlanan haftalık toplumsal, siyasî ve edebi dergi. Azerbaycan basın tarihinde çok özel bir yeri olan dergi kadrosunda başyazar Ali Bey Hüseyinzade’nin yanı sıra Hasan Bey Zerdabi, Mehemed Hadi, Sabir, Hüseyin Cavid, Abdullah Şaik, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmet Kemal gibi isimler yer alıyordu.

¹²⁰ Mehemed HADİ, “Diyamet-i İslamiye’nin Nisvana Bahşettiği Hukuka Bir Nazar”, *Hayat*, S.26, 1 Şubat 1906.

¹²¹ Mehdi İSMAYILOV, *Azerbaycanlı Şair Mehemed Hadi Hayatı, Sanatı, Eserleri*, 281.

tutmak isteyen Mehmed Hadi, *İttifak* gazetesinde çıkan 15 yazısını bu konuya hasretti. Ayrıca *Füyuzat* dergisi ve *İttifak* gazetesinde İran, Osmanlı ve Mısır'daki Müslüman hanımların çeşitli kadın cemiyetleri kurmak suretiyle hemcinslerine yardım etmeye çalıştıklarını anlatıyordu. Bu kadınları tüm içtenliğiyle tebrik eden yazar, Kafkasya kadınlarına da örnek olmalarını diliyordu.¹²²

Feridun Bey Köçerli de kadın konusuna değinen aydınlardan biriydi. Türkçe ve Rusça olarak kadınlar hususunda pek çok makale kaleme aldı. *Terakki* gazetesinin 1909 yılında yayımlanan “Hakiki Güzellik ve Hareketsiz Nisfimiz” adlı yazı dizisinde Köçerli, toplumsal devinimde kadının rolünden bahsediyordu. Makaleye göre kadınlar ve erkekler bir vücudu oluşturan azalar gibidir. Azaların bir kısmı yani erkekler çalışırken, kadınlar harekette düşmüş bir haldedir. Âtıl bir durumda olan kadınlar eğitim ve öğretimle canlandırılmalıdır. Kendileri henüz çocuk olan kızları evlendirip bir aileyi geçindirmelerini beklemek Köçerli'ye göre zulüm ve adaletsizliktir.¹²³ Annesi cahil olan bir çocuğun dünya görüşü eğitim aldıktan sonra değişmeye ve annesiyle olan iletişimi zayıflamaya başlamaktadır. Aynı şekilde eşi ile de anlaşmazlıklar ve kopukluklar yaşayan kadın gittikçe yalnızlaşmaktadır. Yine Feridun Bey'e göre öğrenim görmemiş Müslüman kadınlarla uyum sağlayamayan eğitilmiş Müslüman gençler, okumuş yabancı kadınlara yönelmektedir. Devrin pek çok sosyal meselesini işlediği makalelerinde Köçerli, bu olumsuzlukları kadınların eğitimsizliğiyle ilişkilendirir ve dikkatleri bu konuya çeker. Feridun Bey, kadınlar toplumdan tecrit edildikçe medenileşmenin mümkün olmadığını ifade eder. Yazar ayrıca devrin diğer aydınlarının bu konuya yeterince ehemmiyet vermediklerinden yakınır.¹²⁴ Köçerli *Zakafkasya* gazetesinde Rusça kaleme aldığı “Geçmişte Müslüman Kadını” ve “Şimdiki Halde Müslüman Kadını” adlı makalelerinde çarşafın başlangıçta kullanılmadığını, ancak zaman içinde yaygınlaştığını anlatıyordu. Bidat halini alan çarşaf meselesine çözüm bulacak olanların ise aydınlar olduğunu vurguluyordu.¹²⁵

Toplumda kadının konumu, durumu, rolü Neriman Nerimanov'u her zaman ilgilendirmekteydi. Nerimanov 1900 yılında yayımlanan *Hacı Zeynalabidin*

¹²² M. İSMAYILOV, a.g.e., 277.

¹²³ Feridun Bəy KÖÇƏRLİ, *Seçilmiş Əsərləri*, 224-225.

¹²⁴ F. KÖÇƏRLİ, a.g.e., 226-227.

¹²⁵ *Feridun Bəy Köçərli'nin Şəxsi Arxivi*, Haz. Məmməd Adilov, 40

Taġiyev'in 50 Yıllık Maişeti ve Cemaate Hizmetleri adlı risalesinde Taġiyev'in kız mektebi açma teşebbüsünden övgü dolu sözlerle bahsediyordu. Zira kadınların eğitimi Nerimanov'un pedagojik fikirleri içinde önemli bir yer teşkil ediyordu. Adı geçen risalede Nerimanov, annelerin çocuk yetiştirmedeki hatalı davranışlarına dikkat çekiyordu. Çocukların sabahdan akşama kadar sokaklarda ellerinde bir parça peynir ekmekle gün geçirdiklerini, üst başlarının pislik içinde olduğunu, dövüş ve küfürden başka bir şey bilmediklerini, ancak annelerinin bu duruma kayıtsız kaldığını belirtiyordu.¹²⁶ Bu nedenle Nerimanov, Taġiyev'in mektebinden yetişecek kızlara büyük umutlar besliyordu.

Nerimanov'un üyesi olduğu Hümmet adlı siyasî teşkilat, emekçi kadınların çalışma koşullarının iyileştirilmesi, kadınların bebeklerini rahatça emzirebilmeleri, çocuk sahibi kadınların iş yükünün hafifletilmesi gibi talepleri sürdü. Nerimanov XX. yüzyıl başlarında *Burhan-i Terakki* ve *Prikaspiyskiy Kray* gazetelerinde kadınların eğitimi konusunda yazılar neşretti. Nerimanov, kadın özgürlüğü ve eğitim meselesine sosyal bir anlam vererek kadınların mevcut durumunu muhafaza etmesini ileri sürenleri tenkit etmekteydi. "Müslüman Hayatı" başlıklı seri makaleleriyle Nerimanov, kadınları asırlar boyunca esaret altında tutan, kadın özgürlüğü ve eğitimini şeriatla izah eden mollaları hedef almaktaydı. "Bir Daha Müslümanlar Arasında Kadın Meselesine Dair" adlı makalesinde Nerimanov yine din adamlarını, insanları gerçekliklerden uzaklaştırmak ve yalanlarla dolu bir dünyaya hapsedmekle suçluyordu. Fakat gelecekte umutlu olan yazar bu durumun çok sürmeyeceğini kaydediyordu.¹²⁷

Kadın özgürlüğü Seyid Hüseyin'in¹²⁸ gazeteciliğinde de mühim yer tuttu. Seyid Hüseyin kadınlarla ilgili görüşlerine ilk kez 1907 yılında yazmış olduğu "Meşhed Hatıralarım" adlı makale dizisinde yer verdi. Bir yıl sonra "Möhnet Unvanlı Makaleye Cevap" makalesiyle kız çocuklarının evlendirilmesine dikkat çekti. "Binlerce 9-10 yaşında Müslüman kızlarını 60-70 yaşında erkeklerle nikahlayıp o zavallı çocuklara böyle zulümler eyleyenler ulemalar değil de kimlerdir?" diyen Seyid

¹²⁶ S. SÜLEYMANOVA, a.g.e.,177.

¹²⁷ Nesrin SARIAHMETOĞLU, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, 201-202.

¹²⁸ Seyid Hüseyin (1887-1938), *İkbal, Kelniyet, Kurtuluş* gibi mecmualarda redaktörlük ve yazarlık yaptı. Hikâye türünde verdiği eserlerle tanınan Seyid Hüseyin'in en üretken olduğu dönem 1927-1937 arasındır. Bu dönemde yazdığı *İki Hayat Arasında, Kor Kişinin Avraddı, Gilan Kızı* hikayelerinde aile ve kadın meselesi ile sosyal problemlere geniş ölçüde yer verdi. İ. HƏBİBBƏYLİ, a.g.e., 137-140.

Hüseynin, bu evliliklerin gerçekleşmesinde din adamlarının büyük rolü olduğunu iddia ediyordu. 1908'den itibaren Seyid Hüseynin yazılarında bilhassa kız çocuklarının durumundan bahsetti.¹²⁹

Tiflis edebi muhitinde Rusça yazılar kaleme alan Hüseynin Minasazov¹³⁰ da kadın meselesi hususunda Molla Nasreddincilerin çizgisini izliyordu. Tıpkı *Molla Nasreddin* kadrosu gibi Minasazov da *Taze Hayat*'ın kadın hakları ile ilgili görüşlerine sert eleştiriler getiriyordu. Minasazov, Haşim Bey Vezirov ve gazetesini ilerici fikirlere karşı çıkmak, çarşafı desteklemek, kadınların sosyal hayata katılmalarına mani olmakla itham ediyordu. Minasazov kadınları baskı altında tutulan bir ülkede terakkiden bahsedilemeyeceğini söylüyordu. Müslümanlar arasında “kadın” sözcüğünün en tahkiramiz kelimelerden biri gibi kullanıldığına işaret eden Minasazov, *Müslüman Kadını Son Nefeste* adlı eserinde kadınların içler acısı vaziyetini ve bütün insani haklarından mahrum kaldığı feci hayatını tasvir ediyordu. Çarşafı bir esaret sembolü olarak değerlendiren yazar, Azerbaycan Türk kadınının bu halinden din adamlarını sorumlu tutuyordu. Bütün bu olumsuzluklara karşı tek çözümü okumakta gören yazar, Müslüman kadınları ısrarla okumaya çağırıyordu.¹³¹

Edebi eserlerde de kadın teması sıklıkla işlenmekteydi. Bilhassa tiyatrodan başta Üzeyir Hacıbeyov¹³² olmak üzere Abdurrahim Bey Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov gibi yazarların yapıtlarında kadınlar ön plandaydı. Necef Bey Vezirov eserlerinde

¹²⁹ Aydın HÜSEYNZADƏ, *Seyid Hüseynin Pedaqoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Baxışları*, 114.

¹³⁰ Hüseynin Minasazov (1881-1932), Gürcistan Borçalı'da doğdu. Gori Seminaryası'nda eğitim aldıktan sonra 1906 yılında Tiflis'e geldi ve Eynelibey Sultanov, Samet Ağamalıoğlu, Hamza Bey Gabulov ve Feridun Bey Köçerli ile birlikte *Zakavkazye* gazetesinde yazmaya başladı. *Molla Nasreddin* yazarlarıyla iyi ilişkiler tesis etti ve özellikle derginin kadın konusundaki görüşleriyle örtüşen fikirlere sahipti. Minasazov ayrıca kendi redaktörlüğünde *Ogni, Novaya Gazeta* gibi kısa ömürlü gazeteler çıkardı. bkz. Vilayət QULİYEV, *Tarixdə İz Qoyan Şəxsiyyətlər*, 179-193.

¹³¹ Şamil QURBANOV, *Ömrün Fikir Dünyası*, 99-118.

¹³² Üzeyir Hacıbeyov (1885-1948), bestekar, yazar, gazeteci, içtimai hadim. Karabağ'ın Ağcabedi köyünde doğdu. Küçük yaşlarında ailesiyle birlikte Şuşa'ya gitti ve ilk eğitimini burada aldı. 1899-1904 yılları arasında Gori Muallimler Seminaryası'nda okuduktan sonra bir müddet Bakü'de öğretmenlik yaptı. *Kaspi, Hayat, İrşad, Molla Nasreddin, Terakki, İkbal, Hakikat, Azerbaycan* vb. gazete ve dergilerde “Ordan Burdan” başlığı altında “Filankes”, “Üzeyir”, “Behmenkes” vb. muhtelif imzalarla yazıları neşredildi. Makaleleri kadın eğitimi ve özgürlüğü, ana dil, öğretmenlerin durumu başta olmak üzere sosyal, siyasî, ekonomik ve kültürel içerikliydi. 1908 yılında sahnelediği *Leyli ve Mecnun* operası ile yakın doğuda operanın temellerini atan Hacıbeyov'un ayrıca *Şeyh Senan* (1909), *Rüstəm ve Söhrab* (1910), *Şah Abbas ve Hurşid Banu* (1912), *Aslı ve Kerem* (1912), *Harun ve Leyla* (1915) ve *Koroğlu* (1937) başta olmak üzere çok sayıda opera eseri bulunmaktadır. Üzeyir Hacıbeyov'un doğum günü olan 18 Eylül, Azerbaycan'da “millî müzik günü” ilan edilmiştir. bkz. *Üzeyir Hacıbəyli Bibliografiya*, ed. Zemfira Səfərova, 4-19; Bəkir NƏBİYEV, *Üzeyir Hacıbəylinin Ömürnaməsi*, Şərq Qərb Nəşriyyat, Bakı 2012.

kadınları tüm yönleriyle işlemiştir. *Arkadan Atılan Taş Topuğa Değer* (1890) tiyatrosunda kızını evlendirmek için türlü entrikalar deneyen kurnaz Hırda Hanım ve yalancı, laf taşıyıcı, kavgacı Nurcihan'ın yanında *Vezirov, Musibet-i Fahreddin* (1896) adlı oyununda eğitilmiş, kültürlü ve güzel Saadet'i de izleyiciye sunar. Necef Bey *Yağıştan Çıktık Yağmura Düştüğ* (1895) adlı tiyatrodaki çok eşliliğe dikkat çeker. Evin 16 yaşındaki hizmetçisi Yeter ile evlenmek isteyen ve evli olan 46 yaşındaki Hacı Kamber, Yeter ile evlenmek için karısını da boşamaya hazırdır. Ancak Yeter hemcinsi Dilber Hanım'a ihanet etmez ve bu teklifi reddeder. *Vezirov* eserlerinde kadınların pasifliğini eleştirip onları eğitim olarak mücadele etmeye davet eder. Diğer yandan kadınların eğitimsiz kalmalarına neden olan düzeni de eleştirir. *Vezirov'a* göre kadının yitirdiği saygınlığını yeniden kazanması için eğitim alması şarttır.¹³³

Necef Bey *Vezirov* ile birlikte tenkidi realizmin temsilcilerinden olan Abdurrahim Bey Hakverdiyev de yapıtlarında kadınları ön plana çıkardı. 1892'de tamamladığı *Yeyersen Kaz Etini Görürsün Lezzetini* adlı komedisinde Hacı Mehdi'nin trajikomik hikâyesini işledi. Komedide sonradan zenginleşen bir tüccar olan Mehdi, ikinci eş olarak Güllü ile evlenir. Ancak evlendiği günden itibaren hayatı bir cehenneme dönen Hacı Mehdi'nin hem eşleri sürekli tartışma halindedir hem de Güllü'nün bitmek tükenmek bilmeyen istekleri yüzünden maddî durumu gittikçe kötüleşmektedir. Hakverdiyev, bu eserinde dönemin en büyük sorunlarından biri olan çok eşliliği eleştirerek kadın-erkek eşitsizliğini gözler önüne serer.¹³⁴ Azerbaycan Türk kadınının aile ve toplum içindeki durumunu Abdurrahim Bey Hakverdiyev'in *Dağılan Tifag* (1896) piyesindeki kadın karakter Sona, açık bir şekilde ortaya koyar:

Allah'ım, sen kadınları dert, gam çekmeye mi yarattın? Ne zamana dek bizim dilimiz bağlı olacak? Kadınsın, erkek ne diyorsa yap, öl derse öl, kal derse kal! Kap-kacaktan başka hiçbir şeye dokunma! Vururlar, sabreyle! Söverler, sabreyle! Tanrım sen adilsin, niçin biz kadınlara olan zulme izin verirsin?

diyen Sona'nın ifadesiyle Azerbaycan Türk kadını perişan bir haldedir.¹³⁵

¹³³ Mehmet Emin PURÇAK, *Azerî Yazar Necef Bey Vezirov'un (1854- 1926) Tiyatro Eserlerinde Sosyal Meseleler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010, 74-77.

¹³⁴ Abbas ZAMANOV, *Əməl Dostları*, 60.

¹³⁵ Erdoğan UYGUR, "Üzeyir Hacıbeyli'nin O Olmasın, Bu Olsun Piyesinde Kadının Toplumdaki Yeri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 363, 2005, 33.

Hakverdiyev'in *Bahtsız Civan* (1900) adlı beş perdelik faciasında, sevmediği bir kadınla zorla evlendirilen Ferhat bunalıma girer ve kendini öldürür. Aslında eski ve yeni çatışmasının anlatıldığı oyunda Ferhat'ı köyde tutmak isteyen amcası Hacı Samed Ağa en mantıklı çözümü yeğenini evlendirmekte bulur.¹³⁶ Esasında Azerbaycan toplumunda buna benzer evliliklere çok sık rastlandığı görülmektedir. Gençler eğitim hayatlarını sürdürmek isterken, aile büyükleri onların evlenip işlerin başına geçmelerini daha doğru bulmaktadır. Dolayısıyla böyle evliliklerde tarafların mutsuz olması kaçınılmazdır. *Peri Cadı* (1901) adlı tiyatro ise dönemine göre oldukça sıra dışı bir konuya sahiptir. Eşi tarafından aldatılan Peri, ağlarken yanına gelip kendisine sabretmesini söyleyen dervişe kulak asmayarak İblis ile iletişime geçer ve yeryüzündeki tüm erkeklerden intikam almak için İblis'ten yardım ister.¹³⁷ Görüldüğü üzere Peri, kaderine mahkûm olup aldatılmayı kabullenen tipik Azerbaycan kadını portresi yerine isminin aksine bir "cadı"ya dönüşerek eşini cezalandırmak ister.

Süleyman Sani Ahundov, Mirza Fethali Ahundov'un meşhur *Hacı Kara* eserinin etkisiyle yazdığı *Tamahkâr* (1899) adlı komedisinde, kadın esaretine, feodal adet ve geleneklere karşı çıkan Gülzar ve Şeref Hanım gibi karakterler kurgulamıştır.¹³⁸ Hacı Murat kızı 18 yaşındaki güzel ve zeki Gülzar'ı, 55 yaşındaki cimri bir zengin olan Muharrem Bey'le evlendirmek niyetindedir. Muharrem ise Hacı Murat öldüğünde Gülzar vasıtasıyla kendisine kalacak mirasın peşindedir. Ancak bu hayaller gerçekleşmez ve Gülzar halası Şeref'in desteği ve evin hizmetlilerinden Nabat'ın yardımıyla İmran'la kaçar.¹³⁹ Kötü niyetli babasının sözünü dinlemeyen Gülzar, her ne pahasına olursa olsun bildiğini okur.

Kadın mevzusu devrin meşhur aydınlarından Üzeyir Hacıbeyov'un her zaman dikkat merkezinde oldu. Hacıbeyov'un eserlerinde kadınların özgürlük arayışı ve uğradıkları haksızlıklar satır aralarında yer almamaktadır. O doğrudan kadınların ana karakterler olduğu oyunlar sahneler.¹⁴⁰ Bu oyunlarından biri olan *Er ve Avrat*

¹³⁶ Ə. HAQVERDİYEV, *Seçilmiş Əsərləri*, C.I, 77-108.

¹³⁷ Mir CƏLAL, *Azərbaycanda Ədəbi Məktəblər (1905-1917)*, 117-118.

¹³⁸ *Tamahkâr* piyesinde esas tema toplumsal tenkit ve açgözlüktür. Hacı Murat ve Muharrem karakterleri devirdeki halk yararına yapılan hayır işlerinden kaçınan ve bencil burjuva kesime bir göndermedir. Eserdeki karakterlerin ve olay örgüsünün bir analizi için bkz. Nadir VƏLİXANOV, *Süleyman Sani Axundovun Elmi Bioqrafiyası*, 82-91.

¹³⁹ Süleyman Sani AXUNDOV, *Seçilmiş Əsərləri*, 15-46.

¹⁴⁰ E. UYGUR, *a.g.m.*, 32.

(1909) adlı üç perdeli operada bir alışveriş vasıtasına dönüşen kadınların bu durum karşısında pes etmeyerek nasıl mücadele ettikleri işleniyordu. Eserin ana karakterlerinden Minnet Hanım dönemin kadın algısının çok ötesinde oldukça gözü açık, haklarını arayan ve kendini ezdirmeyen bir karakterdir. Operada Minnet Hanım, eşinin kendisini beğenmeyip daha genç bir kadınla evlenmek niyeti karşısında kaderine razı olmaz ve zekâsı sayesinde eşinin planlarını alt üst eder. Bir kadınla ömür geçmeyeceğini düşünen Mercan Bey, Minnet Hanım'dan boşanıp başka kadınlarla evlenmek hayalindedir. Ancak önündeki engel mehir parası olarak vaat edilen 5.000 manattır. Mercan Bey, eşi Minnet Hanım'ın kendisinden boşanması için 2.500 manat karşılığında Kerbelayı adındaki bir adamla anlaşır. Ancak Minnet Hanım olan bitenin farkındadır ve başta Gülperi olmak üzere evin hizmetlileri ile birlikte eşi Mercan'a bir oyun oynar ve onu herkesin içinde rezil eder.¹⁴¹ Eserde ayrıca mehir parasını ödememek için kadınları incitip kendilerini terk etmelerini sağlayan erkekler de ifşa edilmektedir.

Hacıbeyov dünyaca ünlü *O Olmasın Bu Olsun (Meşedi İbad)* (1910) opereti ile toplumdaki evlilikten beklentileri bir kez daha sorgulamakta ve sosyal zaafı ortaya çıkarmaktadır.¹⁴² Eserde Rüstem Bey 15 yaşındaki kızı Gülnaz'ı 50 yaşındaki varlıklı Meşedi İbad ile evlendirmek ve borçlarını kapatmak düşüncesindedir. Meşedi İbad ise parasına güvenen, kendini beğenmiş kaba saba bir adamdır. Öyle ki Gülnaz ile bir an önce evlenmek ister ve eğer bekleirse Rüstem'e "o olmasın bu olsun" diyerek başka bir genç kız alacağını söyler. Hakikaten de piyeste kızı 14-15 yaşına geldiğinde onu Meşedi İbad ile evlendirmeyi bekleyen babalar vardır. Meşedi İbad'ın endişelerinden biri de Gülnaz'ın evlendikten sonra dışarı çıkma ihtimalidir. Bu ihtimali tamamen ortadan kaldırmak isteyen Meşedi İbad kapılara kilit vurmak, dahası pencereleri tahta ile kapatmak fikrindedir. Diğer yandan kadınların kendilerini döven erkekleri daha çok sevdiğini düşünmektedir.¹⁴³ Fakat operetin son perdesinde Gülnaz sevgilisi Server ile yaptığı planı uygular ve Meşedi İbad'la evlenmekten kurtulur. Üzeyir Bey Hacıbeyov *O Olmasın Bu Olsun*'da kadınların evlilikte bir meta gibi kullanılmasını ve babaların bunu bir gelir kapısı olarak görmelerini başarılı bir şekilde hicveder. Bu eser her ne

¹⁴¹ Üzeyir HACIBÖYLİ, *Seçilmiş Ösürleri*, C.I, 223-247.

¹⁴² Eserin ana teması evlilik kurumundaki adaletsizlikler olsa da Üzeyir Hacıbeyov, gerçekçilik akımının etkisiyle XX. yüzyıl başlarındaki birtakım entelektüellerin, milliyetçilerin ve gazetecilerin ikiyüzlülüğünü ve menfaatçiliğini de işler. Piyenin analizi için bkz. E. UYGUR, *a.g.m.*, 31-37.

¹⁴³ Ü. HACIBÖYLİ, *a.g.e.*, 247-288.

kadar mutlu sonla bitse de ne yazık ki, toplumun genelinde sarsılmaz baba otoritesinin bir getirisi olarak kızlar asla babalarına itiraz edemez ve istemedikleri erkeklerle başlık parası karşılığında evlenmeye mecbur olurlardı.

Azerbaycan kadınlarının yaşadığı zorluklar ve uğradığı haksızlıklar Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin¹⁴⁴ eserlerinde de sıklıkla eleştiriliyordu. Çemenzeminli, genç yaşlarından itibaren kaleme aldığı kısa hikâyelerinde Azerbaycan Türk kadınının durumunu çarpıcı bir biçimde anlatıyordu. Onun ilk dönem hikâyelerinde kadınlar bedbahttır ve yukarıda zikredilen aydınların eserlerindeki kadın karakter kadar güçlü değillerdir. Realist bir edebiyatçı olan Çemenzeminli'nin kadın karakterleri gerçek hayattaki gibi edilgen ve sindirilmişti, yaşadıkları olaylar karşısında bazen tek yaptıkları ağlamaktı. Yusuf Vezir'in 1909 tarihli "Müslüman Avradının Sergüzeşti" adlı hikâyesinde henüz 11 yaşındayken Mir Kasım adlı bir seyid ile evlenen kadın bir yıl sonra ortada kalır. Üç yıl sonra Şerefoğlu adlı bir şahıs tarafından zorla kaçırılan kadın, Şerefoğlu'nun karıştığı bir olayda öldürülmesiyle yeniden dedesinin evine sığınır. Fakat dedesi de torununu doyurmaktan sıkılmaya başlayıp onu bir İranlı ile evlendirir. Bu eşinden dayak yiyen kadın "dövdüğünde de başka erkekler gibi çok dövmezdi, kaburgalarım, karnıma beş altı tekme salladıktan sonra yüreği soğurdu" diyerek haline şükreder. Bu eşi de İran'a giden kadın bu kez başka bir erkeğin ikinci eşi olarak yaşamaya başlar. Bir türlü yüzü gülmeyen kadın hem eşiyle hem de eşinin diğer hanımı ile daima kavga içindedir.¹⁴⁵

1909'a ait bir diğer hikâyede okula giden küçük bir Müslüman kızın başından geçenler anlatılmaktadır. Elinde kitabıyla evine dönen kızı gören biri, çocuğun yanaklarına dokunarak "sen kimin kızıydın?" diye sorar. Bu sorudan hayli ürken çocuk, cevap vermeden oradan uzaklaşır. Ertesi gün okula giderken başka bir adam yine kıza aynı soruyu yöneltir ve kız dönerken de yine aynı soruya maruz kalır. Eve gidene kadar yol boyunca kendisine yaklaşan adamlardan ve onların bedenine olan temaslarından

¹⁴⁴ Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943), Şuşa'da dünyaya gelen Vezirov, ilk tahsilini molla mektebinde aldı. Ardından Taşkent Gimnazyumu'nda eğitimini sürdürdü. 1910-1915 yılları arasında Kiev Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okudu. Eserlerinde aile faciaları, toplumdaki gerilik, tembellik ve toplumsal sınıflar arasındaki çatışmayı ele almıştır. Yazar Azerbaycan kadınlarının sorunlarıyla da yakından ilgilendi. *Geçmiş Sahifeler* (1926), *Studentler* (1931), *İki Od Arasında* (1936) gibi edebi eserleri yanında, tarihle ilgili akademik eserleri de vardır. İrfan Murat YILDIRIM, "Azerbaycan Modern Hikâye ve Romanına Halk Edebiyatı Tesirleri ve Yusuf Vezir Çemenzeminli", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.17, 2001,111-118.

¹⁴⁵ Yusuf Vezir ÇEMENZEMİNLİ, **Ösərləri**, C.I, 63-64.

çok korkan kız ağlaya ağlaya evine gider. Kızının başına gelenlerden haberdar olan annesi derhâl çocuğun kitaplarını ve okul önlüğünü, bir daha açmamak üzere bir sandığa koyar. Kızın okul hayatı bitmiş, Çemenzeminli'nin deyimiyle “yün kabartma şahadetnamesi” almıştır.¹⁴⁶ Kız mekteplerinin durumu da Çemenzeminli'nin hikâyelerine konu oldu. Özellikle molla kadınların açtığı mekteplerdeki çarpık eğitim sistemi Çemenzeminli'nin gözünden kaçmaz. “Kız Mektebinde” adlı hikâyede Molla Gülendam bir yanda gömlek dikerken, öğrencilerden bazıları oyun oynuyor; bazıları ise bulaşık yıkıyordu. Öğretmen çoğu zaman öğrencileriyle dedikodu yapar, uzun uzun masallar anlatır, kına yakmak ve kaş almanın inceliklerini konuşurlardı. Dahası, Gülendam öğrencilerine sinirlendiği zaman onları döverdi. Yeri gelir komşularıyla kavga eder ve öğrencileri de buna dâhil ederdi. Dolayısıyla burada bir okulda olmaması gereken her şey vardı.¹⁴⁷ Yusuf Vezir bu kısa hikâyesinde mollahanelerde verilen eğitimi aktardığı tüm detaylarıyla gözler önüne seriyordu.

Çemenzeminli 1910 yılında yayımladığı “Toy”da ise, küçük yaşta evlendirilen kızların kalpleri sızlatan acılarını anlatır. 14 yaşındaki bir kız babası tarafından yüklü bir başlık parası karşılığında ölen ablasının kocasıyla evlendirilir. Düğün günü hıçkırığa ağlayan çocuk bu yaşlı ve zorba adamla evlenmek istemez. Düğünde bulunan konuklar da kızın haline dayanamayarak ağlamaya başlarlar. “Kız gelinler de ağlaştılar” diyen Vezirov, Azerbaycan'daki çocuk gelinler konusunda farkındalık yaratmaya çalışır.¹⁴⁸ Yine 1910'a ait “Herrac” adlı öyküde eşi Hacı Kerim'in vefatının üstünden yalnızca iki gün geçen Gevher'in kızları tabancalı serseriler tarafından zorla kaçırlır. Gevher'in kızlarından birisini de eşinin kız kardeşi, oğluya evlendirmek üzere alıp götürür. Ancak Gevher ağlamaktan başka bir şey yapamaz.¹⁴⁹ Aslında yazara göre kadınların zulme ve aşağılanmaya sabretmelerinin sebebi dinî kaideler ve eski adetlerin tesirinde kalmalarıydı. Fatalist boyutta kaderciler olan kadınlar, yaşadıkları her kötülüğü kaderleriyle ilişkilendiriyorlardı.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Y. ÇƏMƏNZƏMİNLİ, *a.g.e.*, 65-66.

¹⁴⁷ Y. ÇƏMƏNZƏMİNLİ, *a.g.e.*, 119-120.

¹⁴⁸ Y. ÇƏMƏNZƏMİNLİ, *a.g.e.*, 72-74.

¹⁴⁹ Y. ÇƏMƏNZƏMİNLİ, *a.g.e.*, 75-76.

¹⁵⁰ M. CELAL, *a.g.e.*, 282-284. Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin eserlerinde kadın meselesinin işlenişi hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ramin SADIKOV, *Azeri aydınlarından Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943)*, Marmara Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, 90-118.

Kadın özgürlüğü ve eğitimi meselesi Azerbaycan kültür hayatının öncül temsilcilerinin uğrunda uzun yıllar mücadele ettiği en mühim konuların başında geliyordu. Ahundov başta olmak üzere pek çok aydının, kadınların toplumdaki yeri, evlilik hukuku ve eğitimleri gibi konular hakkında ileri sürdükleri fikirler *Ekinci*'den başlayarak, kadın hayriye cemiyetlerinin ve kız okullarının açılmasına ayrıca *Işık*'ın doğmasına zemin hazırladı. Basında ve aydınlar arasında kadın meselesi hakkındaki tartışmalar *Işık* neşredildikten sonra da artarak devam etmiş ve mesele güncelliğini her daim korumuştur.¹⁵¹

¹⁵¹ 1912 sonrası Azerbaycan basınında doğrudan kadın problemleri hakkında yayımlanan makalelerin bir listesi için bkz. Amalya QASIMOVA, **XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Mövzusu (1901-1917)** Bilhassa *İkbal*, *Dirilik*, *Şelale*, *Babayi-Emir* gibi yayın organlarında kadın meselesi üzerinden yapılan tartışmalar, zaman zaman yazarların karşılıklı atışmalarına sebep oldu. *İkbal*- *Molla Nasreddin* grubu ile *Şelale* arasında çarşaf meselesi hakkında ciddi anlaşmazlıklar vardı. Bunlardan *Şelale* çarşafın ve İslam dininin eğitime mâni olmadığını ileri sürüyordu. A. Hakverdiyev *Molla Nasreddin* dergisinde 1914'te yayımladığı "Tesettür-i Nisvana Dair" adlı makalesinde *Şelale*'nin çarşaf taraftarı tutumunu tenkit etti. Anadolu'dan Bakü'ye kaçan *Şelale* başyazarı Sabribeyzade'yi derginin sahibi İsa Aşurbeyov'un yönlendirmelerine göre yazmakla itham etti. bkz. Kamran MƏMMƏDOV, **Ə. Haqverdiyev**, 135-137. Ayrıca bkz. M. MİRA, "Azerbaycan'da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali", **Yeni Kafkasya**, S.1, 4 Ekim 1924, 11-14. Diğer yayınların kadın meselesine bakışları hakkında detaylı bilgi için bkz. Nazim CƏFƏROV, **Milli-İctimai Fikir Tariximizdən**, 30-39; A. QASIMOVA, **XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Problemləri (1901-1917)**, 102-127.

2. IŞIK GAZETESİ'NİN İNCELENMESİ

2.1. Gazetenin İçeriği

Işık, Azerbaycan'da kadınların sosyal hayattaki yeri ve eğitimine dair tartışmaların yoğunlaştığı XX. yüzyıl başlarında yayımlandı. Kadınların yıllar boyu göz ardı edilen problemlerinin gerek matbuat organlarında gerekse çeşitli meclislerde daha yüksek perdeden ifade edilmesi heyecan uyandıran gelişmelerdi. Toplumun aydın kadınları da yıllarca büyük bir tabu kabul edilen kadın meselesini daha geniş kitlelere anlatmak ihtiyacı hissetti ve böylece *Işık* gazetesi¹⁵² 22 Ocak 1911'de yayın hayatına başladı. Gazetenin öncelikli amacı, kadınların özgürlük ve eşitlik talepleri ile eğitim görmelerinin gerekliliği konusunda kamuoyu oluşturmaktı. Ayrıca eğitim kurumlarının Azerbaycan'da yaygınlaşması,

¹⁵² *Işık*'ın matbuatta gazete veya dergi olarak adlandırılmasında farklılıklar vardır. Bazı eserlerde gazete, bazılarında ise dergi olarak nitelendirilmiştir. Biz tezimizde *Işık*'ı gazete olarak adlandırmayı uygun bulduk. Bu konuda bize en önemli dayanak noktasını *Işık*'ın kapağında yer alan "Şimdilikte haftada bir defa cumartesi günü neşrolunacak çocuk terbiyesine, edebiyata, sağlık ve ev işlerine dair hanımlar gazetesi" ve onun hemen altında yazan "yejenedelnaya qazeta" (haftalık gazete) ibareleri oluşturmuştur. Bunun yanı sıra gazetede yer alan makalelerde, ilhtar ve ilan yazılarının tamamında da gazete ifadesi kullanılmaktadır. Gazeteye okuyucular tarafından gönderilen mektuplarda; gazete, ruzname, jurnal, mecmua söylemlerine rastlansa da büyük çoğunluk gazete sözcüğünü tercih etmiştir. Amalya Kasımova tüm çalışmalarında *Işık*'ı gazete olarak değerlendirmiştir. Akif Aşırılı da *Işık*'ı gazete şeklinde zikretmektedir. Bkz. Akif AŞIRLI, **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)**, 100. **Azərbaycan Dövrü Mətbuatı 1875-1990: Bibliografiya** adlı geniş çaplı bibliyografik eserde de *Işık* gazete olarak kaydedilmiştir. Bkz. **Azərbaycan Dövrü Mətbuatı 1875-1990: Bibliografiya**, haz. Solmaz RÜSTƏMOVA, 144. Şirməmməd Hüseynov *Işık* için "Işık gazetesi Azerbaycan'daki ilk kadın matbuat organı" demektedir. Bkz. Şirməmməd HÜSEYNOV, **Mətbu İrsimizdən Səhifələr**, 303. Nazım Ahundov ise "Işık haftada bir defa (şenbe günü) neşrolunan ilmi-pedagoji, edebi, tababet ve evdarlığa dair kadın mecmuası." şeklinde yazdıktan sonra ilerleyen satırlarda "Gazetenin materyallerinden bir hissesi Rus dilinde bırakılırdı." demektedir. Bkz. Nazim AXUNDOV, **Azərbaycanda Dövrü Mətbuat (1832-1920)**, 47. Yedi ciltten oluşan *Azərbaycan Tarixi Ansiklopedisi*'nin beşinci cildindeki "matbuat" faslında *Işık* 'tan gazete biçiminde bahsedilmektedir. Bkz. **Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər**, 190. Mirza Bala Memmedzade eseri *Azərbaycan Türk Mətbuatı*'nda *Işık* için hanımlar mecmuası ibaresini tercih etmiştir. Bkz. Mirzə Bala MƏMMƏDZADƏ, **Azərbaycan Türk Mətbuatı (1922)**, yay. haz. Alxan Bayramoğlu, 61. **Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi** *Işık*'ı Azerbaycan'ın ilk kadın jurnali kabul eder. Bkz. "İşiq", ASE, C.V, 36. **XX. Əsr Azərbaycan Tarixi** adlı çalışma matbuat faslında *Işık* 'tan ayrıca bahseder. *Işık*'ı kadın jurnali kabul eder. **XX. Əsr Azərbaycan Tarixi**, C.II, 149. Sabir Genceli'nin çalışmalarında *Işık* jurnal olarak geçer. Bkz. Sabir GƏNCƏLİ, **İşıqlı Ömürlər**, 5. ve Sabir MƏMMƏDOV, **Azərbaycan'da Qadın Təhsili**, 31. Türkiye'de de *Işık*'ın, kaynaklarda ve tezlerde genellikle dergi olarak değerlendirildiği görülüyor. Nadir Devlet *Işık*'ı dergi olarak kabul eder. Bkz. Nadir DEVLET, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 245. Yavuz Akpınar da *Işık*'ı dergiler arasında göstermiştir. Bkz. Yavuz AKPINAR, **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, 94. Öte yandan Nesrin Sariahmetoğlu *Işık*'ı gazete olarak adlandırır. bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, 97-98.

Azerbaycan'ın millî ve kültürel varlığını korumak, gençlerin devlete faydalı olmalarına yardımcı olmak gibi hedeflere de sahiptir.

Işık'ta, gazetenin temasına uygun makaleler, haberler, hikâyeler ve şiirler vardır. Her sayıda en az bir, en fazla üç şiir bulunur. Çocuk terbiyesi konusunun perde arkasını kadını eğitimi meselesinin oluşturduğunu düşünen gazete; geleceğin inşa edicileri olarak kadınları görmekte ve toplumun kalkınmasının kadın eğitiminden geçtiğini belirtmektedir. Bu nedenle makalelerin, şiirlerin ve hatta haberlerin büyük çoğunluğunun merkezinde kadın eğitiminin gerekliliği yer almaktadır. İdare, gazetenin çıkış amacını şöyle ifade etmektedir:

Vatanımızda şimdiye kadar ilim tahsil edip eğitim görmüş eli kalem tutan bacılarımızın, kendi vatandaşı olan bacılarının talim ve terbiyeleri için çalıştıkları görünmediği gibi; gazetelerde dahi bu hususta bir makaleleri okunduğu, görüldüğü hatıra gelmemektedir. Buna göre bilgimin azlığı ile beraber şüphesiz ilim ve irfan sahibi bacılarımızı temiz yüreklilikle bu yola sevk etmek niyetiyle devamlı olarak haftada bir defa Cumartesi (şenbe) günleri neşrolunacak "Işık" adlı bir gazete çıkarmak fikrine kapıldım.¹⁵³

Gazete ilim sahibi kadınların yazıları vasıtasıyla diğer kadınları bilinçlendirmek ve onların sosyal hayatta görünür olmalarını sağlamak fikrindedir. Aynı zamanda *Işık*, tutucu çevreler, baskın ahlaki normlar, gelenekler ve namus anlayışı gibi nedenlerle pasifize edilen kadın haklarının savunuculuğunu üstlenmiştir.

İçinde bulunduğu muhafazakâr İslami yapıyla iyi geçinmek niyetinde olan gazete, kız çocuklarının ve annelerin eğitimi noktasında sıklıkla Hz. Muhammed hadisleri ve *Kur'an-ı Kerim* ayetleri üzerinden görüşlerini güçlendirmeye çalışır. Gazete için ahund, molla, müftü gibi ileri gelen ve nüfuzlu din adamlarının desteğini ve sempatisini kazanmak önemlidir. XIX. yüzyıl sonunda dile getirilmeye başlanan çarşaf meselesi etrafındaki tartışmalara *Işık* yazarları da dâhil olur. Çarşaf meselesine daha farklı yaklaşan yazarlar olmakla birlikte *Işık*, çarşafı reddetmemekte ve *Kur'an-ı Kerim*'in emrettiği örtünmenin kadınları sosyal yaşamdan alıkoymayacağını söylemektedir. Bu konuyla ilgili gazetede çok sayıda makale kaleme alınmıştır.

"Gazetemizde fenne, ilme ve onların şubelerinden olan çocuk terbiyesi, ev idaresi, zanaat, hekimlik ve sairelere dair gerekli bilgiler vereceğimiz gibi, yeri geldikçe

¹⁵³ A. QASIMOVA, *Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı: "İşiq" Qəzeti*, 6-7.

siyasetten dahi bahsedeceğiz”¹⁵⁴ diyen *Işık* aktüel ve siyasî makaleler neşretmekten geri durmamıştır. Trablusgarp Savaşı (1911-1912), gazetecilerin hapsedilmesi, ana dil meselesi, Ramazan, Hz. Muhammed’in doğumu, Nevruz ve Muharrem gibi millî ve dinî bayram ile anmalar, Azerbaycan’ın büyük şehirlerinin problemleri, dünyadan ve Azerbaycan’dan gelen ilginç haberler, Rusya Türklerinin çıkardığı gazete ve dergiler, bulaşıcı hastalıklar ve tedavi yöntemleri konusunda etraflıca malumat vermeye çalışmıştır. Gazete XX. yüzyıl başlarında sıklıkla gerçekleşen bebek ölümlerinin önüne geçebilmek için bebeklerin emzirilmesinden, yıkanılması ve kundaklanmasına kadar tüm bakım aşamalarını detaylıca anlatmıştır. Ayrıca o devirde yaygın bir adet olan bebeklere haşhaş çayı verilmesinin zararları da okuyuculara konunun uzmanları tarafından aktarılmıştır. Bunun yanında aile içi görev bölümleri, nikaha dair tavsiyeler ve akrabalar arası ilişkilerin nasıl olması gerektiği gibi sosyal konulara da değinilmiştir.

Devrin en meşhur kız okulu olan Aleksandriyevski Kız Mektebi’nin sınav dönemleri, okulun öğretmen kadrosu ve programları, maarif cemiyetlerinin kentlerdeki ve köylerdeki çalışmaları ile tiyatro oyunları gibi kültürel faaliyetler de haberler arasındaki yerini almıştır. Yeni basılan kitaplardan bahsedilmiş ve yayımlanan mecmuaların tanıtımı yapılarak bunların devamlılığı desteklenmiştir. Eğitim hususunda Lev Tolstoy’un pedagojik makaleleri, İvan Krilov ve Hans Christian Andersen’in fabl ve masallarından seçkiler kullanılmıştır. Namık Kemal, Abdülhak Hamid Tarhan, Nigar Hanım, Tevfik Fikret ve Ahmet Mithat Efendi’ye ait darb-ı mesellere, şiir ve hikâyelere de yer verilmiştir.

Işık’ta neşredilen yazılardan, gazetenin liberal bir çizgide olduğu¹⁵⁵ ve dönemin katı sansür uygulamalarından etkilenmemek adına Çarlık Rusyası ile iyi ilişkilerini

¹⁵⁴ A. QASIMOVA, *Azərbaycan’da İlk Qadın Mətbuatı: “İşiq” Qəzeti*, 7.

¹⁵⁵ SSCB döneminde yayımlanan kaynaklarda matbuat organları Bolşevik, demokratik ve burjuva olmak üzere sınıflandırılmaktadır. 1875-1917 arasında çıkan dergi ve gazetelerden *Hümmet* (1904-1906), *Tekamül* (1906-1907), *Da’vet-Koç* (1906), *Yoldaş* (1907) vb. yayımlar Bolşevik; *Ekinci* (1875-1877), *Molla Nasreddin* (1906-1931) ve onun ekolünü takip eden *Behlül* (1907), *Zenbur* (1909-1910), *Mir’at* (1910), *Arı* (1910-1911), *Kelniyyet* (1912-1913), *Tuti* (1914-1917) ve *Babayi-Emir* (1915-1916) adlı bir sıra satirik jurnal ile *Debistan* (1906-1908), *Rehber* (1906-1907), *Mektep* (1911-1920) gibi pedagojik mecmualar demokratik; *Kaspi* (1881-1919), *Şarki-Rus* (1903-1905), *Hayat* (1905-1906), *Füyuzat* (1906-1907), *Taze Hayat* (1907-1908), *Yeni Füyuzat* (1910-1911), *Şelale* (1913-1914), *Açık Söz* (1915-1918) ve *Müsavet* (1917) isimli yayımlar burjuva organları olarak kabul edilmekteydi. *Işık* ise bu tasnifte çoğunlukla *İttifak* (1908-1909), *Terakki* (1908-1909), *İrşad* (1905-1908), *Necat* (1910-1912), *İkbal* (1912-1915) ve *Kurtuluş* (1915 ve 1920) vb. ile birlikte liberal-burjuva olarak

sürdürmek istediği düşünülebilir. Örneğin gazete Türkiye'nin Trablusgarp Savaşı'nda Almanya'dan ziyade Rusya ile ittifak kurmasını uygun bulur. Gazetenin naşiri Mustafa Bey Alibeyov bu konuda şöyle yazmaktadır:

Osmanlıların ümit bağladığı, en evvelinci dostları, canları ciğerleri imparator Wilhelm'dir. İstanbul'da bütün İtalyalıları kanadının altına çekip buyurmuştur ki; bunlar benim "hem-dinimdirler" bunların malı ve canı benimdir ve ben de Osmanlıların işine karışmayıp gerekli görürüm Trablusgarp oblastını İtalyalılara verip onları razı etsinler... Osmanlılara ancak en kadim komşusu Rusya sultanı Balkanlardaki diğer komşularına sakın durmalarını buyurduğunu haber vermiştir. Türklerin Ruslar ile en samim kalpten dost olup birleşmesi her ikisinin haddinden fazla kuvvetlenmelerini sağlar... Türkiye'deki İslam kardeşlerimizin halleri perişan olduğuna göre biz Rusya Müslümanları şefkatli padişah atamızdan Osmanlılara yardım dilemeyi vacip zannederiz...¹⁵⁶

Bir şiirde ise "Olursa Türkler Rusya ile, giderler ecnebiler kanlı sele"¹⁵⁷ dizeleriyle Türkiye'nin Rusya ile birleşmesinin sonucunda savaşı kazanabileceği vurgulanmaktadır. Diğer yandan İtalya'nın Osmanlı ordusuna ve Trablusgarp halkına uyguladığı şiddet ve kıyım politikası da *Işık* tarafından eleştirilmektedir. 28. (24 Eylül 1911) ve 32. sayılar (19 Kasım 1911) arasında gazete, savaşın gidişatı ve gelişmeler hakkındaki telgraf haberleriyle okuyucuları bilgilendirilir. Çariçe Aleksandra Fyodorovna'nın söylemleri, Rusya tahtının varisleri, Çarlık görevlilerinin Rusya Müslümanlarının yaşadığı coğrafyaya yaptıkları seyahatler haber değeri taşır.

Işık gazetesindeki kadın tipolojisi dönemin temayüllerine uygun olarak şekillenmiştir. İbretli hikâyeler ve şiirlerde kadınlar fedakâr, yardımsever, uysal, namus ve ismetine düşkün, çocukları ve eşi için yaşayan, gelenek-göreneklerine bağlı, vatansever ve ev emeği ile meşgul tipik bir Türk-Müslüman kadındır. Dolayısıyla kadın figürü toplumsal cinsiyet rollerine uygun olarak idealize edilmiştir. Diğer yandan çocuğu hastalandığında doktora gitmeyi günah sayan, tedavi için batıl ve metafizik güçlere başvuran, çocuğunu hırsızlık yapmaya teşvik eden cahil kadınlar da yok değildir. Gazete kadınların bu çaresizliğini kırmak ve onları özendirmek için meslek sahibi ve eğitilmiş kadınlara dair haberlerin yanı sıra biyografiler yayımlamıştır.

değerlendiriliyordu. Yaygın görüş *Işık*'ın Bakü'de kadınların haklarını müdafaa etmek için ortaya çıktığı; ancak onun muhafazakâr ve gerici görüşlere yer verdiği şeklindedir. Bkz. "İşık", ASE, C.V, 36; Nazim AXUNDOV, a.g.e., 29; **Azərbaycan Tarixi. Azərbaycanın Rusiyaya Birləşdirilməsindən 1917-ci ilin Fevral Burjuva-Demokratik İnkılabına Qədər**, C.II, 872; **Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. XIX. Əsrin Əvvəllərindən 1917-ci İllə Qədər**, C. II, 406; Saide İmanzadə'ye göre *Işık* dindar çevrelerin çabası ile teşekkül eden burjuva yayımıydı ve esas maksadı kadın özgürlüğünü güçlendirmek yerine karşı mücadeleyi yükseltmekti. Bkz. Səidə İMANZADƏ, **Oktyabr Sosialist İnkılabı və Azərbaycanada Qadın Azadlığı**, 13.

¹⁵⁶ Mustafa Bey ALİBEYOV, "Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!", *Işık*, S. 28, 24 Eylül 1911, 2.

¹⁵⁷ "Pir Mümtehin Ruhani Atamızın Tavsiyesi Oğlum!", *Işık*, S. 29, 8 Ekim 1911, 2.

Nikâh ve küçük yaşta evlilik meselesi toplumun kanayan yaralarındandır. Gazete şeriata uygun nikâh kaidelerini göstermekte ve küçük yaşta evliliklerin trajedisini sütunlarında gözler önüne sermektedir.

Birinci yılın sonlarına doğru ve ikinci yılda siyasî ve sosyal içerikli yazılarda artış gözlenir. Bunda gazeteye yöneltilen ağır eleştiriler, baskılar, patlak veren Türk-İtalyan Savaşı ve gazete kadrosunda yaşanan kayıplar etkili olmuştur. Aynı zamanda gazetenin yayımlanma tarihlerinde de düzensizlikler görülür. Haftada bir çıkmayı vadeden gazete, 18 Haziran 1911’de yayımlanan 22. sayıdan sonra gecikmeli olarak neşredilmeye başlar. 23. sayıdaki “İdareden İ’tizar” adlı özür yazısında, müdire Hatice Hanım Alibeyova’nın rahatsızlığı gerekçesiyle iki haftalık bir tehir olduğu; bir süre gazetenin iki haftada bir çıkacağı kaydedilir.¹⁵⁸ 1911 yılının sonlarına doğru yaşanan aksaklıklar gazetenin 33. sayısına şöyle yansır:

Şimdilik 15 günde bir defa jurnalimizin neşrine müşterilerimiz kat’i surette emin olmalıdırlar. Ve buna da sebep müşterilerin az olmasıdır, eğer okuyucular destekleyip daha fazla müşteri olursa, o zaman sadece on beş günde değil; haftada bir, belki haftada iki defa neşretmeyi vaad ediyoruz.¹⁵⁹

34. sayıda “şimdilikte iki haftada bir defa neşrolunacaktır” ibaresiyle bu karar logonun hemen altında ilan edilir. 1912 yılında gazete yeniden eskisi gibi haftada bir yayımlanma sürecine girer.¹⁶⁰ Bu ihtar yazısında da halkın gazeteye olan ilgisinin eksikliğinden yakınılmaktadır. *Işık* idaresinin yaşadığı en büyük sorunların başında okuyucu azlığı gelmekteydi. Gazetenin hitap ettiği kesimin, yani kadınların, okuma yazma bilmemesi satışları büyük oranda etkiliyordu.¹⁶¹ Ücretsiz gazete gönderilen ileri gelen şahıslara da bir sitem söz konusuydu. Bu kişilerin gönderilen gazeteleri alıp okuduktan sonra ücret talep edildiğinde, gazetenin kendilerine istekleri dışında yollandığını söyleyip makbuzları geri verdikleri belirtilir.¹⁶² Ülkenin çeşitli noktalarında gazete satışı yapanların ödemeleri zamanında yapmaları ricası ilan yazılarına da yansımıştır.¹⁶³ Ekonomik problemler nedeniyle zaman zaman gazete,

¹⁵⁸ “İdareden İ’tizar”, *Işık*, S. 23, 9 Temmuz 1911, 1.

¹⁵⁹ “Taze İl İçin Abone Defterimiz Açıktır”, *Işık*, S.33, 10 Aralık 1911, 1.

¹⁶⁰ Bu silsilede 7. ve 8. sayılar arasında bir haftalık gecikme söz konusudur. 7. Sayı 3 Mart 1912’de, 8. Sayı 17 Mart 1911’de neşredilmiştir.

¹⁶¹ İdare, “Bir Nece Civana Cevap”, *Işık*, S.30, 22 Ekim 1911, 2; A. QASIMOVA, **Azərbaycan’da İlk Qadın Mətbuatı**, 12.

¹⁶² “Şikayet”, S.28, *Işık*, 10 Aralık 1911, 3.

¹⁶³ İdare, “Agentlere İlan”, *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 1. Aynı ilan 1912 yılının 3.sayısında da yer alır. Ayrıca bkz. “Şikayet”, *Işık*, 3.

mesleğinin dışındaki yazılara yer verir. 1911 yılının 14., 15., 17. ve 30. sayılarında yayımlanan “Tacirlerimize” başlıklı yazı dizisi bazı okuyucuların tepkisini çeker. 17. sayıda balık sanayisi ile uğraşan tüccarların komisyonculardan kat be kat az kazandıkları ve bu adaletsizliği gidermek için sendika etrafında birleşmeleri gerektiği belirtilir.¹⁶⁴ Diğer üç yazıda ise Rusya İmparatorluğu tarafından yenilenen veksell¹⁶⁵ kanunlarının içeriği ve bundan hangi kesimlerin etkilendiği hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Veksell kanunlarının gazetenin hedef kitesine hitap etmemesi ciddi olarak eleştirilir. Bu hususta gazete idaresi tarafından posta pulu harcını çıkarmakta güçlük çektiklerini ve okuyucularının yüzde doksan beşe yakını tacirlerin oluşturması nedeniyle bu sınıflı ilgilendiren kanunlar hakkında bilgi vermeyi gerekli gördüklerini ifade eden bir açıklama yazısı yayımlanır.¹⁶⁶

Hatice Hanım birinci yılın sonlarına doğru gazetenin kapatılma ihtimalinin ortaya çıktığını düşünmeye başlar. Bunun önünü almak için gazetenin mahiyetinin ne olduğunu Aleksandra Fyodorovna'nın da bilmesini ister. 1911'in tüm sayılarını ciltleterek “İmparatoriçe Majesteleri Aleksandra Fyodorovna'ya” notuyla şık bir sandık içinde Moskova'ya gönderir.¹⁶⁷ Ancak tüm bu önlemler gazeteye uzun soluklu bir yayın hayatı sağlamaz. *Işık* olumsuzluklara rağmen ilk sayısından itibaren ortaya koyduğu prensiplerine sadık kalmış; mücadele azmini ve inancını kaybetmeden faaliyetini sürdürmüştür.

2.2. Gazetenin Şekli

22 Ocak 1911- 31 Aralık 1912 tarihleri arasında Bakü'de neşredilen *Işık* gazetesi toplam 68 sayı yayımlandı.¹⁶⁸ A3 ebadında (297 x 420 mm) ve tek renk (siyah) olarak

¹⁶⁴ YUKARIBAŞLI, “Tacirlerimize”, *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 3-4.

¹⁶⁵ Véksele Azerbaycan Türkçesine Almanca'dan geçmiştir. Bir şahsa veya idareye belirlenen müddette ve miktarda para vermesi gereken şahıs tarafından verilen iltizamname anlamına gelmektedir. Metinde parantez içinde véksele kelimesinin Osmanlıca karşılığı olan temessük de verilmiştir. Temessük sözcüğü ise borç verilmesi, borcun ödenmesi, bir şeyin teslim edilmesi veya teslim alınması gibi durumlarda karşı tarafa verilen belgeyi ifade eder. Bkz. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU, “Temessük”, *DİA*, C. XL, 413.

¹⁶⁶ İdare, “Bir Nece Cıvana Cevap”, *Işık*, 2-3.

¹⁶⁷ Rəqibə MƏMMƏDOVA, ““İŞİQ” Qəzetinin İmperatriça Aleksandra Fyodorovnaya Təqdim Edilməsi”, *İşiq Qadın*, S.1 (77), 2014, 57.

¹⁶⁸ Mimita tarafından 2012 yılında yayımlanan derginin ilk sayısının numarası sağ üst köşede “No:1 (69)” şeklinde yazılmıştır. Bkz. Ek-5.

çıkan gazetenin 1911'deki 34 sayısının tamamı Haşim Bey Vezirov'un Seda¹⁶⁹ matbaasında basılmıştır ve sekiz sayfadan oluşmaktadır. Gazetenin bazı sayılarının son sayfası ve bazen yedinci sayfasının bir kısmı Rusça kaleme alınmıştır. Rusça makalelerin yer aldığı sayılar; 1911'de 1, 2, 4, 5, 7, 11, 19, 21-23 ve 1912'de 4, 5, 6, 7, 9, 10 ve 11. sayılardır. 19 Şubat, 26 Şubat ve 5 Mart 1911'de çıkan 5. 6. ve 7. sayılar Nevruz Bayramı özel sayılarıdır. Bu sayıların 2 ile 4. sayfaları tam boy Nevruz kampanyalarına dair reklamlar için ayrılmıştır. Bu yüzden bu üç sayı 12 sayfadan oluşmaktadır.

21 Ocak 1912'de *Işık*'ın artık Bakü Şehir Polis İdaresi'nin matbaasında neşredilmeye başladığı haberi verilir. Bu matbaadan çıkan gazete harflerinin puntoları eskiye nazaran daha büyük ve okunması daha kolaydır. Baskı tekniği ve hurufat kalitesi daha yüksektir. Bununla birlikte ilk seneye göre başlıklar çerçevelerle daha fazla belirginleşmiş; çiçekler, yapraklar, güneş sembolü ve çeşitli figürler daha çok kullanılmıştır. Gazetede görsele nadiren yer verilmiştir. İşlenen konuya uygun olarak 1911 yılının 30. sayısında Emine Hanım Batırşina'ya; 1912 senesinin 3. sayısında Kabe'ye, 7. sayısında Hacı Ahund Molla Ruhullah'a¹⁷⁰, 8. sayısında Lev Tolstoy'a ve 9. sayısında Reşid Bey Efendiyev'e ait resimler kullanılmıştır. Seda matbaasından çıkan serinin sekizinci sayfası hariç tüm sayfaları dört sütundan oluşurken, Polis İdaresi'nin matbaasında 1. , 2. ve 12. sayılar dışındaki sayıların sayfaları iki sütun olacak şekilde basılmıştır. İlk yıl beş yaprak kullanılırken ikinci yıl sekiz yaprak kullanılmış; dolayısıyla gazetenin hacmi artmıştır.

Gazetenin logosunda kara bir çarşafla vücudunun tamamını örtmüş, ancak yüzü açık bir kadın, önündeki kız çocuğuna eğilerek sağ eliyle doğan güneşi işaret edip; diğer eli ile onu güneşe doğru yürümeye teşvik etmektedir. Kız çocuğu mutlu bir yüz ifadesiyle her iki elini de güneşe uzatarak bir adım atmıştır. Güneşin tüm şuleleri ile alabildiğine parladığı gökyüzünde *Işık* yazısı görülmektedir. Gazete ilim, maarif ve

¹⁶⁹ Seda matbaası, Haşim Bey Vezirov'un aynı zamanda üyesi bulunduğu Necat Maarif Cemiyeti'nden aldığı borç ile 1910 yılında neşre başlar. Matbaada gazete, dergi gibi devri matbuatın yanında Azerbaycan ediplerinin eserleri, tercüme eserler, ders kitapları ve dinî kitaplar basılmıştır. 1911-1913 yılları matbaanın en faal olduğu dönemdir. Kurumda birçok eserin redaksiyon ve editörlüğünü Haşim Bey Vezirov üstlenmiştir. Bkz: Akif AŞIRLI, **a.g.e.**, 109-110.

¹⁷⁰ Bkz. Ek-4.

medeniyeti güneş ışığı metaforuyla özdeşleştirerek, kadınların ve yeni neslin bu güneş ile “aydınlanacağını” düşünüyor olsa gerektir.

Gazetenin ilk sayıları hitap ettiği kesime göre ağır bir dile sahiptir ve mahalli lisandan oldukça uzaktır. Zamanla dile dâhil olan çeşitli Rusça kelimelerin bulunduğu Azerbaycan Türkçesi ve Osmanlıca karışımı bir dil kullanılmıştır. Bazı kelimelerin parantez içinde Kiril alfabesiyle yazılışı not düşülürken, bazılarında herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. Aynı durum çoğu Sa'di Şirazi'den¹⁷¹ alınan Farsça şiir ve beyitlerden yapılan alıntılar ile *Kur'an* ayetleri ve peygamber hadisleri için de geçerlidir. Sözü edilen ifadelerin bir kısmı Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilmeksizin verilmiştir. İlerleyen sayılarda bu eksiklik nispeten giderilmiş, ayet ve hadislerin manaları açıklanmıştır. Gazetenin diliyle ilgili şikâyetler sebebiyle idare 5. sayıdan itibaren, Arapça ve Farsça sözcüklerden arınmış, ana dilde yazı ve haberler gönderilmesini rica eder. Fakat bu uyarılara rağmen uzunca bir süre gazetenin dilinde değişiklik görülmez. Okuyucuların rahatsız olduğu konulardan biri de makalelerin uzunluğudur. Bundan dolayı uzun makalelerin kabul edilmeyeceği belirtilmiş, yazıların kısa ve sade bir dille yazılması isteği yeniden gündeme getirilmiştir. 1912 yılının sayılarında 1911'e nazaran daha sade ve anlaşılır bir dil kullanılırken, yazıların daha kısa olduğu görülmektedir.

Gazetede verilen adrese göre *Işık*'ın idaresi Tserkovnaya ve Spasskaya sokaklarının köşesindeki 70 numaralı evdedir. Gazetenin adresi Rusça “Spasskaya'da kilisenin köşesindeki 70 numara” ifadesiyle tarif edilmektedir.¹⁷² Gazetenin abonelik bedeli Bakü'de yıllık 3,5 manat, diğer şehirlerde 4 manat, yabancı memleketlerde (Azerbaycan dışında) 6 manat; Bakü'de altı aylığı 2 manat, diğer şehirlerde 2,5 manat

¹⁷¹ Sa'di-i Şirazi (1213? /1218? -1292), ilk dinî ve edebi bilgilerini Şiraz'da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için 1223 yılı civarında Bağdat'a gitti ve Nizâmiye Medresesi'nde ders gördü. Eserlerinde Farsça'da kullanılan Türkçe kelimelere de yer veren Sa'dî'nin şiir ve nesrinin en bariz özelliği akıcı ve anlaşılır olmasıdır. Manzum ve mensur eserlerinde Farsça'da eskiden beri yaygın biçimde kullanılan atasözlerinden faydalanmış, bunun yanında toplumun düşünce ve isteklerine tercüman olan özlü sözleri atasözü haline gelerek günümüze kadar kullanılagelmiştir. *Gülistan* ve *Bostan* adlı eserleri önemlidir. Mustafa ÇİÇEKLER, “Sa'dî-i Şîrâzî”, *DİA*, C. XXXV, 405-406.

¹⁷² Tserkovnaya adı, 1923 yılında alim ve şair Molla Veli Vidadî'ye (1709-1809) ithafen Vidadi olarak değiştirildi. Ancak Proletarskaya diye de adlandırıldı. Spasskaya Sokağı ise 1929'da Kasım İsmayılov adını aldı ve 1993 senesinden itibaren Zergerpalan şeklinde kullanılmaya başladı. İsmi zikredilen sokaklar bugün Yasamal Rayonu'na bağlı Sovetski (Bayırşehir) adlı tarihi mahallededir. Bahsedilen kilise ise Kutsal Mihail Arhangel Kilisesi (Donanma Kilisesi) 'dir. Bkz. Qılman İLKİN, *a.g.e.*, 320-321; 261.

ve yabancı memleketlerde 4 manattır. Nüshası ise 5 kopeyktir. İkinci yılda da ücretlendirmede değişikliğe gidilmemiştir. 1911 yılında çıkan sayıları alamayan okuyucular için bu sayılar ciltlenip idarede 6 manat karşılığında satışa çıkarılmıştır.¹⁷³ Gazetenin hayırsever Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in finansal desteğiyle çıkarıldığı bilinmektedir. Reklam gelirleri ve aboneliklerin de gazeteye katkı sağlayan diğer maddî kalemler olduğu şüphesizdir. Reklam ücretleri Bakü şehri için her satırına ilk sayfada 20, sonuncu sayfada 10 kopeyk; diğer şehirler için her satırına ilk sayfada 25 kopeyk, sonuncu sayfada 15 kopeyk olarak belirtilmektedir.¹⁷⁴ 1911 yılında reklamlardan elde edilen gelir, 1912'de büyük ölçüde düşmüştür. *Işık*'ın ikinci senesindeki sayılarında son sayfanın en altında yer alan Bakü Polis Matbaası'nın sabit reklamından başka, Mailov Kardeşlerin Tiyatrosu'nun¹⁷⁵ ve müzik dersi vermek isteyen bir hanımın ilanı dikkat çekmektedir. Reklam ve ilanlardaki azalmanın da idarenin maddî yükünü arttırdığı düşünülebilir.

Gazetenin abone sayısı ve tirajı hakkında net bir yargıya varmak zor olsa da Yukarıbaşı'nın (Mustafa Bey Alibeyov) "Ağa Dervişe Açık Mektup" adlı makalesinde şöyle yazılmıştır:

Haftada 100.000 adet gazete basılır, bundan 93.000 Bakü'de ve diğer şehirlerdeki müşterilerimize gider, lakin onun da yarısı altı aylık ve üç aylıktır. 600'ünü ücretsiz müşterilere göndeririz, 300'ünü kendimiz okuruz, 6100'ü Bakü'de sokaklarda satılıyor.¹⁷⁶

Bunlar XX. yüzyıl başlarındaki teknoloji göz önüne alındığında oldukça yüksek rakamlardır ve üzerinde dikkatlice düşünülmesi gereken bir husustur. *Işık*'ta abone sayısına dair bilgi bulunmasa da kaynaklara göre neşre başladığı zaman tirajı "kifayet kadardır". 200 nüshası incelemeleri için ücretsiz olarak önemli kişilere yollanmıştır. Abonelerin yarısından fazlasının üç ve altı aylık üye oldukları bilinmektedir.¹⁷⁷

¹⁷³ "İhtar", *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 1.

¹⁷⁴ "İlan Kıymetleri", *Işık*, S.3, 5 Şubat 1911, 1.

¹⁷⁵ Mailov Kardeşler, Bakü'nün sayılı zenginlerinden olup 1911'de ilk opera binasını bir yıl gibi kısa bir sürede inşa ettiren kardeşler. Opera binasının ilginç hikâyesi için bkz. M. SÜLEYMANOV, *a.g.e.*, 115-116.

¹⁷⁶ YUKARIBAŞLI, "Ağa Dervişe Açık Mektup", *Işık*, S. 11, 2 Nisan 1911, 5.

¹⁷⁷ Amalya QASIMOVA, *Zülmətdə Işıq*, 29-30.

2.3. Yazar Kadrosu

Azerbaycan'ın ilk kadın gazetesinin müdürü Hatice Hanım Alibeyova'dır. O dönem Azerbaycan'da herhangi bir yayının müdür makamında bir kadının olması çok rastlanılan bir durum değildi. *Işık*'ı özel kılan unsurlardan biri de budur. Hatice Hanım Alibeyova ile gazetenin naşiri olan eşi Mustafa Bey Alibeyov *Işık*'a en çok katkı sağlayan yazarlardır. Aynı zamanda bu ikili gazetenin başyazarlarıdır.

Devrin aydın ve faal kadınlarını etrafında toplayan *Işık*'a erkek yazarlar da desteğini esirgememiştir. Gazetenin yazar kadrosunda Halime Hatun Ahundova, Asya Ahundzade, Maral Hanım Nebizade, Nabat Nerimanova, Gevher Şevkiye, Huraman Rahimbeyzade, Çaykıraklı Hayat ve Tuba Hanım Sultanzade, Sona Hanım Ahundova, Emine Hanım Batırşahzade, Münevver Hanım Alihanlı gibi kadın yazarların yanında; Reşid Bey Efendiyev, Mirza Ali Ekber Süleymanov, Aziz Şerif, Yusuf Kenan Rahimzade, Ağababa Yusufzade, İskender Aliyarov, Ali Yusufzade, Ha. Naseh ve Pişnamazzade ailesi göze çarpmaktadır. Gazetenin Hatice Hanım ve Mustafa Bey dışında daimi surette yazı yazan muharriri yoktur. Yayın gönüllülük esasına dayanır ve yazarların çoğunu öğretmen ve öğrenciler oluşturur. Bunların haricinde ahund, kadı, müftü gibi din adamlarının yazılarının da yer aldığı görülür. Ruhanilerin bir kısmı kadın özgürlüğü probleminde olumlu yaklaşırken bir kısmı mesafeli durmaktadır.

Işık'ta makale, mektup, şiir, hikâye, haber, ilan vb. olmak üzere yayımlanan 523 yazıdan 100'ü imzasızdır.¹⁷⁸ İmzasız yazıları telgraf haberleri (sekiz adet), harici ve dâhili haberler, yemek tarifleri, bebek bakımı ve sağlıkla ilgili yazılar ile çeşitli makaleler oluşturmaktadır. Gazetede 100'ü aşkın kişinin yazısı bulunur.

¹⁷⁸ Kesin bir yargıya varmamakla birlikte, gazetede yer alan bazı imzasız yazıların üslup ve anlatım itibariyle Mustafa Bey Alibeyov'un kaleminden çıktığını tahmin ediyoruz. Bilhassa telgraf, vefat haberleri ve dünyadan haberlerin, Rusça yayın organlarından Azerbaycan Türkçesi'ne aktararak gazetede neşredildiği öngörülebilir. Genellikle kaynak belirtmeksizin verilen haberleri, Rusçası oldukça iyi olan Mustafa Bey'in yazması mümkündür. Bunların dışında çeşitli sebeplerle imzasız yayımlanan yazılar da mevcuttur. Bunlardan hukukî ve siyasî içerikli olup Alibeyov'a ait olduğu düşünülenler için bkz. "Ruhani Atalarımızdan Bir Sual", *Işık*, S.2, 29 Ocak 1911, 7; "Bir Sudyenin Musibetli Katli", *Işık*, S.10, 26 Mart 1911, 3; gazetenin 14, 15 ve 30. sayılarında imzasız olarak yayımlanan "Tacirlerimize" unvanlı makale 17.sayıda "Yukarıbaşlı" rumuzuyla neşredilir. YUKARIBAŞLI, "Tacirlerimize", *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 3-4; "Suzişli Rihlet", *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911,3-4; "Sen Kimsin", *Işık*, S.20, 4 Haziran 1911, 4; "Reis El-Vüzera Pyotr Arkadyevič İstolipin'in Canına Suikast ve Vefatı", *Işık*, S.27, 10 Eylül 1911, 3-4; 23. ve 24. sayılarda yer alan "Her Sese Kulak Asma"; "Bakü Okrujnoy Sudinde", *Işık*, S.18, 21 Mayıs 1911, 3. Çocuk bakımı ve sağlık ile ilgili makalelerin ikisi de doktor olan Hatice Hanım ve Emine Hanım Batırşına (Batırşahzade)'ya aittir.

Azerbaycan'ın dört bir yanından Gence, Şeki (Nuha), Karabağ, Bakü, Nahçıvan, Şuşa, Ağdaş, Şamahı, Balahanı, Malıbeyli; Dağıstan'dan Temirhanşura, Ahti ve Derbend kent ve köylerinden yazılar gönderilmiştir. Ayrıca İstanbul, Odessa, Kiev, Petersburg, Gori, Tiflis ve Cenevre şehirlerinden gelen tebrik yazıları ile makalelerden, gazetenin oralarda da takip edildiği anlaşılmaktadır. Azerbaycan dışından gönderilen yazılar genellikle buralara okumaya giden erkek öğrenciler tarafından kaleme alınmıştır. O dönem tahsil alan ve gelecekte Azerbaycan'ın ileri gelen isimlerinden olacak Yusuf Vezir Çemenzemini, Mir Yakub Mehdiyev, Esed Bey Emirov, Mir Asadulla Mirkasimov, Gafur Efendizade gazetenin yayımlanmasını büyük bir heyecan ve sevinçle karşılamışlar ve *Işık*'a abone kazandırılmasına yardımcı olmuşlardır. Mir Asadulla Mirkasimov mutluluğunu oda arkadaşıyla paylaşırken,

“Birader, Müslüman şehrinde, Müslüman dilinde, Müslüman kadınların idaresinde, Müslüman kadınının eğitim ve özgürlüğü için çalışan bir gazetenin çıkması terakki değil de nedir? Müslüman öğrenci için bundan büyük, “sürpriz” olabilir mi?”¹⁷⁹

diyordu. Ayrıca Behbud Ağa Şahtahtlı, Mehmed Hadi¹⁸⁰, İskender Bey Melikov ve Hasan Sabri Ayvazov¹⁸¹ da *Işık*'ı tebrik edenler arasındaydı.

Işık'ın kurucusu ve aynı zamanda en önemli yazarlarının başında gelen Hatice Hanım Alibeyova (1884-1961) 1884 yılında Tiflis'te dünyaya geldi. Babası Alâeddin Efendi Sübhankuliyev¹⁸² burada kadılık yaptığı için ilköğrenimini Tiflis'te aldı. Tiflis Rus Kız Gimnazyumu'nu bitirdikten sonra babasının da desteğiyle Zakafkasya Olga Mama-Jinekoloji (Kadın Doğum) Enstitüsü'nde okudu ve 1907'de enstitüyü birincilikle bitirdi.¹⁸³ Aynı sene Mustafa Bey Alibeyov ile evlendi. Bu evlilikten çiftin

¹⁷⁹ Mir Asadulla MİRKASIMOV, “Mektup”, *Işık*, S.7, 5 Mart 1911, 10.

¹⁸⁰ Mehmed Hadi (1879-1920?), Mustafa Lütfi İsmailzade'nin gözetiminde yetişen Hadi, Şamahı'da medrese eğitimi aldı. İlk yazıları *Hayat* gazetesinde çıkan yazar sırasıyla *Füyuzat*, *Taze Hayat*, *İttifak* ve *Terakki* gibi gazetelerde şiir ve makaleleriyle yer alırken Türkiye'de *Sabah*, *Rebab*, *Şehbal*, *Mehtab* gibi gazete ve dergilerde çalıştı Azerbaycan'da aruz veznini ustalıkla kullanan şairlerin başında gelen Hadi'nin kadın eğitimi ve özgürlüğü ile ilgili çok sayıda şiiri ve yazısı vardır. Mehdi İSMAYILOV (GENCELİ), **a.g.e.**, 31-52.

¹⁸¹ Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938), Kırmımlı yazar. 1906 yılında Kırım'da yayımlanan *Vatan Hadimi* gazetesi kapatılınca, Ayvazov her ne kadar İsmail Gasprıralı ile düşünceleri uyuşmasa da *Tercüman*'da yazmaya başladı. Rusya Müslümanları arasında Jön-Türkçü fikirleri yaydığı iddiasıyla hapsedildi. Gasprıralı'nın vefatından sonra 1914-1917 arası *Tercüman* gazetesinde baş yazarlık yaptı. Azerbaycan basını ile de iyi ilişkileri olan yazarın buradaki yayımlarda da yazıları çıktı. Zühal YÜKSEL, “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2003, 423-429.

¹⁸² Alâeddin Efendi Sübhankuliyev, Kafkasya Dinî İdaresi'nin üyesi ve Tiflis'in saygın şahıslarındandı. 1905 yılında yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmalarına son vermek amacıyla 20 Şubat- 6 Mart 1906 tarihleri arasında Tiflis'te toplanan barış kurultayına Alâeddin Efendi de davet edildi. Bkz.Fəxri VALEHOĞLU, **Tiflis Quberniyasında Azərbycanlılara Qarşı 1905-ci İl Kütləvi Qırğınları**, 159.

¹⁸³ “Xədicə Əlibəyova”, **AXCE**, C.I, 366.

Aruziyyə¹⁸⁴, Enver, İlham, Aliye ve Samsam adında beş çocuğu olmuştur. Evlendikten sonra Bakü'de yaşamını sürdüren Alibeyova burada diğer maarifperver kadınlarla bir araya geldi. Yapılan toplantılar sonucunda 26 Ekim 1908'de Bakü'nün ilk kadın hayır cemiyeti ortaya çıktı.

1920 yılında Nuha'ya giden Alibeyova burada jinekolog olarak çalışmaya başladı. Şehirde kadın doğum hastanelerinin yeterli olmadığını görmüş ve bunu Kaza İcra Komitesi'ne bildirmiştir. Neticede bu mesele 30 Mart 1924'te komitede müzakere edilmiş ve beş yataklı bir doğum hastanesinin açılması kararı alınmıştır. Nuha'da Tıp Teknikumu'nun açılmasında, burada kadın doğum şubesinin teşkilinde, şehir ve köylerdeki Azerbaycan Türkü kızların bu şubede okumalarında Hatice Hanım'ın büyük katkısı oldu.¹⁸⁵ 1947 yılında Bakü'ye geri döndü ve 1961¹⁸⁶ yılında burada vefat etti.¹⁸⁷

Gazetede Hatice mahlasıyla yazan Hatice Hanım Alibeyova'nın 1911'in 5. ve 10. sayıları hariç olmak üzere, gazetenin 20. sayısına kadar yazıları düzenli iken bu sayıdan sonra imzasına rastlanılmamaktadır. Uzun bir aradan sonra yalnızca gazetenin 31. sayısında bir makalesi yayımlanmıştır.¹⁸⁸ Hatice Hanım 1912 yılında ise gazeteye yazı vermeyi tamamen bırakır. *Işık*'ın 23. sayısında yer alan bir uyarı yazısında¹⁸⁹ Hatice Hanım'ın rahatsız olduğundan bahsedilmekte, ancak bunun ne tür bir rahatsızlık olduğu belirtilmemektedir.¹⁹⁰ 21 makale ile gazeteye en fazla yazı veren yazarlardan biri olan Alibeyova genellikle çocuk sağlığı ile evlilik ve aile bireylerinin

¹⁸⁴ Aruziyyə Alibeyova (29.3.1914, Bakü-?), Azerbaycan ekonomisti. 1936'da Azerbaycan Halk Tasarrufatı Enstitüsü'nü bitirmiştir. 1936-1951 yılları arasında bu enstitüde öğretmenlik, 1947 yılından itibaren sanayi ekonomisi bölümünün başkanlığı yaptı. 1955 yılında Azerbaycan Petrol ve Kimya Enstitüsü'nde sanayi ekonomisi, üretimin teşkili ve planlanması bölümünün başkanı oldu. 1967 yılında iktisat profesörü unvanını aldı. Çalışmaları şeref nişanı ödülüne layık görüldü. “Əruziiyyə Əlibəyova”, *ASE*, C.IV, 169.

¹⁸⁵ Fərrux AĞASIBƏYLİ, *Vəkil Mustafa bəy Əlibəyov: O Bizə Şərəfdir, Biz Ona Övlad*, 57-58.

¹⁸⁶ Alibeyova'nın ölüm yılı bazı kaynaklarda 1958 olarak geçiyor. Bkz. “Xədicə Əlibəyova”, *AXCE*, 366; S. GƏNCƏLİ, *Qadın, Gözəllik və Ülviyyət*, 115. Biz Alibeyova ailesi ile görüşmelerde bulunan ve yaşayan aile üyelerinin söylemlerine dayanarak eserini kaleme alan Ferruh Ağasibeyli'nin belirttiği tarihi dikkate alıyoruz.

¹⁸⁷ Hatice Hanım'ın yaşamının son yılları (1947-1961) hakkında ilgili kaynaklarda bilgi mevcut değildir.

¹⁸⁸ Bu makalede Hatice Hanım, büyük umutlarla yardım istediği Kubalı bir ahundun, gönderdiği mektubu ve gazeteyi iade etmesine duyduğu kızırlığı anlatır. Bkz. Hatice Hanım ALİBEYOVA, “İzhar-ı Hak”, *Işık*, S.31, 5 Kasım 1911, 2-3.

¹⁸⁹ “İdareden İtizar”, *Işık*, S.23, 9 Temmuz 1911, 1.

¹⁹⁰ Ağasibeyli'nin aktardığına göre Hatice Hanım bu dönemde hamileydi ve sağlık durumu çalışması için uygun değildi. Oğlu Enver'in doğum yılının 1911 olması bu görüşün ağırlık kazanmasına sebep olmaktadır. Bkz. F. AĞASIBƏYLİ, *a.g.e.*, 17.

birbirlerine karşı sorumlulukları gibi toplum hayatını düzenleyen sosyal davranış kuralları hakkında yazmaktaydı. Hatice Hanım'ın Bakü Kız Mektebi'nin son sınıfında öğrenim gören kız kardeşi Hacer Sübhankuluzade ile Gülsüm Nene¹⁹¹ imzasıyla “Çeper Aşırımı” makale dizisini yazan diğer kardeşi Gülsüm Hanım da *Işık*'ta yazılarıyla yer aldılar.

Hatice Hanım'dan sonra gazetenin en çalışkan kadın yazarı Asya Ahundzade'nin (?-1927) *Işık*'ta şiir ağırlıklı olmak üzere yayımlanan on yazısında, düz yazı ve haber de vardır. Gence'de doğup büyüyen Ahundzade'nin babası Mirza Cabbar ve dayısı Mehemed Yusufoglu eğitilmiş ve açık fikirli kimselerdi. Ahundzade'nin yetiştiği sosyal çevre onun eğitimine olumlu tesir etmişti. Evinde eğitim alan Asya Hanım'ın edebiyata ve şiire ilgisi büyüktü. 1905 Rus İhtilali sonrası Gence'de açılan Rus-Müslüman kız mektebinde Türkçe öğretmenliği yaptı.¹⁹² Arapça, Türkçe ve Farsça bilen yazarın dili de ağıdalı ve ağırdı. Şiirlerinin ana fikri kadınları eğitim öğretim ve mücadeleye teşvik etmekte. Kadınların en temel insan haklarından dahi faydalanamadıklarını ve toplumdaki konumlarının tabiri caizse “hayvanlardan farklı olmadığını” haykırıyordu. Dizelerinde ağır vaziyette yaşayan ezilmiş kadınların feryatları vardı.

Yazılarını Bakü'den gönderen Halime Hatun Ahundova (?-?) da *Işık*'ın önemli yazarlarından biriydi. Münevver Hanım Alihanlı ile birlikte zaman zaman feminizme yaklaşan görüşleri ve toplumsal eleştirileri görülmekteydi. “Hukuk-i Müslime” ve “Avrat Millet Anasıdır” makale dizileriyle Ahundova, kadın ve erkek arasında eşitliğin sağlanması ve kadına yönelik haksızlıkların giderilmesi konusunda gazetede en ciddi mücadeleyi veren yazardı. Küçük yaşta evlilikler, kadının iş yükünün fazlalığı, ataerkil ailelerin kız çocuklarına karşı olumsuz tavırları, kadınların eğitim görmesi yolunda engel oluşturan din adamları ve onlara kayıtsız şartsız inananlar Halime Hatun Ahundova'nın tenkitlerinden payını alıyordu. Yazılarındaki keskin eleştiriler nedeniyle kendisine yapılabilecek baskı ve güçlüklerden çekinmedi. Kadın

¹⁹¹ Gülsüm Nene rumuzuyla ilgili herhangi bir saptamaya rastlanmadı. Ancak Ferruh Ağasıbeyli'nin eserinde Hatice Hanım ve Gülsüm Hanım'ın yer aldığı bir fotoğrafın altındaki “Hatice Hanım, kız kardeşi gazetenin faal muhabiri Gülsüm Hanımla birlikte” notu, Gülsüm Nene'nin Hatice Hanım'ın kardeşi olma ihtimalini düşündürmektedir. Bkz. F. AĞASIBƏYLİ, a.g.e., 55.

¹⁹² S. GÖNCƏLİ, *Qadın, Gözəllik və Ülvyyə*, 91.

özgürlüğüne olan özlemini satırlarında daima dile getiren Halime Hanım, düşünceleri ve geleceğe yönelik perspektifiyle hiç şüphesiz devrinin çok ötesinde bir kadındı.

Gazetenin yazarlarından birisi de Emine Hanım Batrıšina'ydı (1867?-?). Batrıšina gazetede Hatice Hanım ile birlikte sağlık hakkında yazılar kaleme aldı. Yazarın 12'ye yakın makalesi bulunmaktadır. "Tababete Dair" başlıklı yazılarında Batrıšina, çeşitli bulaşıcı hastalıklar ve pratik tedavi yöntemleri hakkında okuyucuları bilgilendiriyordu. Emine Hanım'ın ailesi Yenikuyova ve eşi Bahadır Batrışin sülalesindendi. Aslen Saratov beyzadelerinin (Volgaboyu ayanlarının) neslinden gelen Emine Hanım, 18 yaşında Taşkent Gimnazyumu'ndan altın madalya ile mezun oldu. St. Petersburg'taki Nikolayevski Tıp Fakültesi'ne gitmek istediye de fakültenin Çarlık tarafından kapatılması nedeniyle isteği gerçekleşmedi. 22 yaşındayken Doktor Muhammed Batırşah ile evlendi. 32 yaşında ikinci defa girdiği sınavı kazanarak St. Petersburg Kadın Tıp Fakültesi'ne girmeye hak kazandı. Beş yıl sonra üniversiteyi bitirdi (1904) ve iki yıl Moskova ile St. Petersburg'daki kliniklerde önemli doktorların yanında çalışarak deneyim kazandı.¹⁹³ Emine Hanım Kafkasya'nın ilk kadın doktorlarından ve uzun yıllar Bakü'nün üçüncü hastanesinde görev yaptı.

Huraman Rahimbeyzade (1900-1976), annesi Asya Hanım ile birlikte *Işık*'a en fazla emek veren yazarlardandı. Huraman Hanım Gence'de doğdu ve ilk eğitimini de annesinin mektebinde aldı (1911). Yüksek tahsil gören Rahimbeyzade, Türk Dili ve Edebiyatı öğretmenliği yapmaktaydı. Onun öğretmenlik diploması aldığı ve Asker Adıgüzelov adına açılan Gence Kız Mektebi'nde ders vermeye hak kazandığı *Işık*'ta da ilan edilmişti.¹⁹⁴ 1918'de Hatice Hanım Ağayeva Bakü'ye gittiğinde mektebin müdürlüğüne Rahimbeyzade getirildi. Huraman Hanım iyi bir pedagoğdu. Kadınların vakitlerini güzel değerlendirmelerini, millî şuura sahip evlatlar yetiştirmelerini, çocuklarına iyi örnek olmalarını ve onları korkutmadan kendilerini tanımalarına izin vererek eğitmelerini nasihat ediyordu.

Öğretmen Gevher Caferzade (Şevkiye) (1887-1936) ise, eğitim ve öğretimin toplumun gelişmesi ve yükselmesi yolunda en önemli mekanizmaların başında

¹⁹³ "Emine Hanım'ın Tercüme-i Hali", *Işık*, S.30, 22 Ekim 1911, 3.

¹⁹⁴ Huraman RAHİMBEYZADE, "Validelerin Başlıca Vazifeleri Yahud Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli", *Işık*, S.2, 28 Ocak 1912, 6; S. GÖNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik və Ülvyyəət*, 92.

geldiğini savunan yazılar yazdı. Çocuklarını okula göndermekten imtina eden anne babaları, bu çocukların sokaklarda amaçsızca vakit öldürmesini eleştiriyordu. Ona göre eski usul okullar çocuklara yarar yerine zarar getirmekteydi. Şamahı'da hiç kız mektebinin olmadığı bir zamanda, Gevher Hanım 1911'de ilk kız mektebini açmayı başardı.¹⁹⁵ Çabalarından ve azimli oluşundan dolayı Şamahılı aydınlar ona "Şevkiye" adını verdiler. Aslında bu iki sınıflı okul Gevher Hanım'ın tek katlı eviydi. Ancak okulun faaliyetlerinden Çar idarecileri ve din adamları hoşnut değildi ve neticede 1918 yılında mektep kapatıldı. Bundan sonra Caferzade öğrencilerine evinde gizli olarak ders vermeye başladı.¹⁹⁶ Gevher Hanım SSCB devrinde de çalışmalarını sürdürdü. Bu dönemde yüksek tahsil alan Caferzade, Maarif Komiserliği'nin emri ile önce Ucar'da; 1924-1936 arasında Keşle ve Bakü'de öğretmenlik yaptı.¹⁹⁷

Işık'ın başyazarı Mustafa Bey Mirza Cabbar oğlu Alibeyov (1872-1943), 1872 yılında Nuha'da (bugünkü Şeki) doğdu. Babası Şeki'nin önde gelen şahsiyetlerindii. İlk eğitimini babasından alan Mustafa Bey Arapça ve Farsça'yı öğrendi. Nuha Rus-Tatar Mektebi'nde tahsilini devam ettiren¹⁹⁸ Mustafa Bey, önce din ve ilim zıtlaşmasının yaşandığı Bakü'ye, ardından dönemin ilim merkezi Tiflis'e gitti.¹⁹⁹ Tiflis'te Alâeddin Efendi Sübhankuliyev ile kurduğu dostluk ilişkisi sayesinde şeriat kanunlarını öğrendi.²⁰⁰ Alibeyov, *Işık*'ta yayımladığı makalelerde de Sübhankuliyev'den öğrendiği dinî bilgilerinden önemli ölçüde faydalanmaktaydı.

1892'de Tiflis Gimnazyumu'nu bitiren Alibeyov, 1892-1920 yılları arasında Bakü Şehir Mahkemesi'nde baş sorgu hâkiminin Rusça tercümanlığını yaptı ve avukat (vekil) olarak çalıştı.²⁰¹ Ayrıca Fransızca'ya da hâkimdi. Alibeyov XX. yüzyılın başlarında Bakü'nün sosyokültürel hayatına faal olarak katıldı. 1905²⁰² yılında Hacı Zeynelabidin Tağiyev'in girişimi ile ortaya çıkan Hidayet Hayriye Cemiyeti'nin kâtibi

¹⁹⁵ S. GÖNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik və Ülvyyə*, 119.

¹⁹⁶ S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycanın Maarifpərvər Qadınları*, 71.

¹⁹⁷ S. MƏMMƏDOV, *Azərbaycanın Maarifpərvər Qadınları*, 72.

¹⁹⁸ F. AĞASIBƏYLİ, *a.g.e.*, 15. AXCE'nin "Mustafa Bey Alibəyov" maddesinde Mustafa Bey'in ilk eğitimini mollahanede aldığını, ardından üçüncü dereceli şehir mektebinde okuduğu bilgisine yer verilmektedir. Bkz. "Mustafa Bəy Əlibəyov", *AXCE*, C.I, 365.

¹⁹⁹ F. AĞASIBƏYLİ, *a.g.e.*, 99.

²⁰⁰ F. AĞASIBƏYLİ, *a.g.e.*, 100.

²⁰¹ "Mustafa Bəy Əlibəyov", *AXCE*, 365.

²⁰² Gılman İlkim cemiyetini kuruluşunu 1904 olarak gösterir. Bkz. Qılman İLKİM, *a.g.e.*, 179.

oldu.²⁰³ Mustafa Bey yakın münasebet içinde olduğu Sübhankuliyev'in kızı Hatice Hanım ile 1907 yılında evlendi.

1918 yılında Bakü'de kurulan Ahrar Partisi'ne üye olarak siyasete atıldı. 28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni destekledi. Aynı yıl Muhtaçlara Kömek (Yardım) Cemiyeti'ne²⁰⁴ dâhil oldu. AHC devrinde kurulan Yeşil Kalem Yazarlar Birliği'nin²⁰⁵ faal üyelerindendi. AHC'nin 28 Nisan 1920'de lağvedilmesi üzerine Mustafa Bey ailesi ile birlikte Nuha'ya gitti. Alibeyov'un ifadelerinden onun AKP (b)'e Mayıs 1920'de üye olduğu; ancak biri dışında hiçbir parti toplantısına katılmadığı için partiden ihraç edildiği anlaşılmaktadır.²⁰⁶ Alibeyov Sovyet döneminde karşı devrimcilik ve halk düşmanlığı gibi suçlardan dolayı sekiz yıl hapis cezasına çarptırıldı. Önce Sibirya'ya oradan da Taşkent'e sürgün edildi. Taşkent hapishanesinin zor koşulları nedeniyle Mustafa Bey'in sağlığı kötüleşmeye başladı ve 1943 yılında vefat etti. Mustafa Bey Alibeyov 1993 yılında iade-i itibar kazandı.²⁰⁷

Mustafa Bey Alibeyov'un *Abşeron Neft Ceziresi* (1905), altı perdelik dram türünde yazdığı *Mahkemeler Kapısında Dökülen Kanlı Yaşlarımız* (1914) ve *Cellad Mülkedarın Kurbanı* adında librettosu bulunmaktadır. Ayrıca şiir yazdığı da bilinmektedir. *Hayat* (1905-1906) gazetesinde "M.Alibeyov" imzasıyla, *Zenbur* (1918-1920) dergisinde "Yukarıbaşı" mahlasıyla makaleleri yayımlandı.²⁰⁸

²⁰³ "Mustafa Bey Əlibəyov", **AXCE**, 365.

²⁰⁴ Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, 1917 yılında Bakü'de İsmailiye Binası'nda I. Dünya Savaşı sırasında zarar gören Müslümanlara yardım amacıyla teşkil edilmiştir. Bu cemiyetin asıl amacı Azerbaycan' da özellikle Nargin Adası'nda bulunan Türk esirlerin ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle, onlara yardımcı olmaktır. Mustafa Bey Alibeyov Nargin Adası'ndaki Türk esirlerin durumunu daha yakından görmek ve ihtiyaçlarını saptamak için oraya gitmiştir. Mustafa Bey burada yapmış olduğu incelemeler sonucunda, Nargin esir kampında 9.000'den fazla esir bulunduğu, bunların 3990'ını Türk esirlerin oluşturduğunu bildirmiştir. Ayrıca burada şiddetli soğukların yaşandığını, hastanelerde ve diğer binalarda sobaların yanmadığını, esirlerin tahtaları kopararak ısınmaya çalıştıklarını ifade eder. Cemiyet Azerbaycan halkından topladığı yardımlar sayesinde Nargin Adası'ndaki Türk esirlerinin yiyecek, giyecek, yakacak gibi ihtiyaçlarının kısmen de olsa karşılanmasını sağlamıştır. Bu yardımların dışında esirler için ayrıca 20.000 Manat kadar da para harcayan Cemiyet, Türk esirlerinin yanı sıra oradaki diğer bütün esirlere de yardımcı olmaya çalışmıştır. Betül ASLAN, "I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömegi (Yardımları)" Ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, 170-172.

²⁰⁵ Yeşil Kalem Yazarlar Birliği, 26 Ağustos 1919'da Azerbaycan'ın edebiyat ve kültürünü yaşatmak için kuruldu. Seyid Hüseyin'in başkanı olduğu cemiyet, etrafında yazarları, şairleri ve ictimai hadimleri topladı. Bkz. **Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər**, C.V, 406; F. AĞASIBƏYLİ, **a.g.e.**, 61.

²⁰⁶ F. AĞASIBƏYLİ, **a.g.e.**, 47.

²⁰⁷ A. QASIMOVA, **Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı**, 24.

²⁰⁸ Qulam MƏMMƏDLİ, **İmzalar**, 61;71.

Mustafa Bey Alibeyov *Işık*'ta kendi adıyla 11, Yukarıbaşı²⁰⁹ imzasıyla 22 tane olmak üzere toplam 33 makale ile gazetede en çok makalesi bulunan yazardır. Gazetenin son sayfasında yer alan Rusça makalelerin çoğu Mustafa Bey'e aittir. Alibeyov özellikle toplumdaki aksaklıklara ve dünya görüşü ile örtüşmeyen şahıs ve her türlü gelenek göreneğe sert eleştiriler yaparken Yukarıbaşı müstear adını kullandı. Yeri geldiğinde yalnızca bedenini aç bırakarak oruç tuttuğunu düşünenleri, Kurban Bayramı'nda yoksul komşularının halini düşünmeyip kurban kesenleri; yeri geldiğinde cemaatin dinî duygularını sömürerek çıkar elde eden din adamlarını eleştirirdi. *Molla Nasreddin* dergisiyle en keskin tartışmalarını da bu mahlas ile yaptı. Alibeyov dönemin aktüel konularına da ilgisiz kalmadı. Azerbaycan toplumunun ataletini, mahkemelerde hızla artan yalancı şahitlik ve rüşveti, ikiyüzlü aydınları ve kadınların yaşadığı talihsizlikleri onun satırlarında görmek mümkündür.

Gazetenin bir başka yazarı Yusuf Kenan Rahimzade'dir. Şair kimliği ile ön plana çıkan Yusuf Kenan Rahimzade (?-?) *Işık*'ta “Bir Civan Ye Kef”, “Yusuf Kenan”, “Ye Kef” ve “Yusuf Kenan Rahimzade” mahlaslarını kullandı. Yazılarını Şuşa şehrinden gönderiyordu. Yusuf Kenan'ın gazetede 10 şiiri, iki de düz yazısı vardır. Düz yazılarında ana dil meselesine dikkat çeken Yusuf Kenan'ın, şiirlerinde değindiği hususların başında İslam dünyasındaki eğitim eksikliği gelmektedir. Azerbaycan toplumuna yönelik ciddi özeleştiriler görülür. Gıybet, hıyanet, tembellik gibi olumsuz davranışların yaygınlaştığından şikâyet ederek, Müslümanların cehalet karanlığından kurtulmak için başka milletler kadar çaba göstermediğinden yakınır. İslam dininin Hz. Muhammed zamanında tebliğ edilenden çok daha başka bir hal aldığını söyler. *Kur'an*'ın kadınları ilme davet etmesine rağmen bunun aksine yapılan uygulamaları ve din adamlarının yanlış İslam anlayışlarını tenkit eder. Toplumun kalkınması için kadınların mutlaka iyi bir eğitim alması gerektiğini ısrarla belirtir.

Yusuf Kenan başka gazete ve dergilere de yazı gönderdi. *İttifak* (1908-1909) gazetesinde “Şagird Yusif Kenan Şişeyi”, *Molla Nasreddin* (1906-1931) dergisinde

²⁰⁹ Yukarıbaş, Şeki şehrinin dağlık arazisi. Mustafa Bey yaşadığı köyün adını mahlas olarak kullanır.

1910-1912 yılları arasında “Koşuneli”²¹⁰, *Yeni İrşad* (1911-1912) gazetesinde “Y.K.” ve *Kelniyet* dergisinde (1912-1913) “M. Q.” mahlaslarını kullandı.²¹¹

Işık’ın diğer bir yazarı olan Ağababa Yusufzade (1886-1938) Kuba’da doğup büyüdü. 1911-1916 yıllarında Şamahı ve Kuba şehirlerinde öğretmenlik yaptı. 1917 Şubat İhtilali’nden sonra Balahanı Sovyeti’nde çalıştı ve Bakü, Salyan, Kuba ve Şamahı’da HümmeT Teşkilat gruplarının oluşturulmasına iştirak etti. Yusufzade Bakü Halk Komiserleri Sovyeti’nin Kuba Komiseri olmuş ve bu sovyetin ortadan kaldırılmasından sonra gizli faaliyete geçti.²¹² 1920-1938 yılları arasında Bakü Kaza İnkılâp Komitesi’nin başkanlığını ve *Komünist* (1920-1930) gazetesinin redaktörlüğünü üstlendi.

Işık gazetesinde dikkat çekici yazılarla yer alan Yusufzade’nin Rusça’dan tercüme ettiği haber ve hikâyeleri yayımlandı. Yusufzade’nin makaleleri konu itibarıyla geniş kapsamlıdır. “Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi” adlı makaleler dizisinde Yusufzade, Finlandiya’nın eğitim sistemi ve kültür yapısından bahseder. “Hamile Kadın ve Çocuğunun Himaye Olunması” başlıklı yazısında hamile kadınların çalışma şartları ile sendikal hakları konusunda toplumu bilgilendirir. Kadınları yücelten ve erkek egemen bir toplumda onların yaşadıkları zorlukları gözler önüne seren oldukça ibret verici hikâyeleri kaleme aldı. Yusufzade *Terakki* (1908-1909) gazetesinde “A.B.Y.zade” ve *İkbal* (1912-1915) gazetesinde “A.Y.” imzalarıyla yazdı.²¹³

Azerbaycan’ın saygın pedagog ve öğretmenlerinden kabul edilen Reşid Bey şiirleriyle *Işık*’ta yer aldı. Reşid Bey Efendiyev (1863-1942) Nuha’da doğdu. Dedesi Nuha Kadısı İsmail Efendi Hacı Çelebi Efendizade, babası meşhur Müderris Hacı Mahmud Efendi Çaykıraki’dir. Reşid Bey çocukluğundan itibaren ailesinin teşvikiyle Fars ve Arap dillerini öğrendi.²¹⁴ Nuha Rus Mektebi’nde okudu. Babası tüm baskılara

²¹⁰ Gulam Memmedli, bu imzanın Yusuf Kenan’a ait olduğunu ve bunu Abdurrahim Bey Hakverdiyev’in *Molla Nasreddin* dergisi hakkındaki hatırasından öğrendiğini söyler. Ancak Yusuf Kenan’ın akrabası Hüsu Mamayev aynı fikirde değildir. Bu mahlasın Hasanali Bey Sarıcalinski’ye ait olduğunu ifade eder. Şuşalı öğretmen Hasan İhfa Alizade, Memmedli’ye gönderdiği mektupta “Qoşunəli” mahlasının kendisine ait olduğunu yazmıştır. İddialardan biri de bu imzanın Şekli şair Üryan’a ait olduğudur. Bkz. Q. MƏMMƏDLİ, a.g.e.,11.

²¹¹ Q. Məmmədli, a.g.e., 134; 34; 59;70.

²¹² “Yusifzadə Ağababa Əskər Oğlu”, ASE, C.V, 183.

²¹³ Q. MƏMMƏDLİ, a.g.e., 14.

²¹⁴ “Reşid Bey Efendizade”, *Işık*, S.9, 24 Mart 1912, 4.

rağmen Reşid Bey'i Gori Seminaryası'na gönderdi.²¹⁵ Ağustos 1882'de okulu bitirdi. Kutkaşan (şimdiki Gebele) ilkokulunda müdürlük yaptı. Sekiz yıl burada görev yaptıktan sonra doğduğu şehir Nuha'ya döndü ve öğretmenliğe devam etti. 1892'de Tiflis'te Aleksandrevski Muallimler Seminaryası'na kaydoldu. Bir yıl sonra buradan mezun oldu. 1895-1896 yılları arasında Tiflis Müslüman Kız Mektebi'nin açılması için girişimlerde bulundu.²¹⁶ 1900-1917'de Gori Muallimler Seminaryası'nda din ve Azerbaycan Türkçesi öğretmenliği vazifesini yürüttü.

Reşid Bey'in çocukların Azerbaycan Türkçesi'ni kolayca öğrenmeleri için sade ve açık bir dille kaleme aldığı *Uşak Bahçesi* (1898) ve Azerbaycan Türkçesi'nde ilk okuma kitabı olan *Basiretül-Ef'al* (1901) ve *Muhtasar Şeriat* adlı ders kitapları uzun süre Azerbaycan mekteplerinde okutuldu.²¹⁷ Eserlerinin esas konularını kadın eğitimi ve özgürlüğü ile çocuk terbiyesi oluşturuyordu. *Kan Ocağı*, *Sakalın Kerameti*, *Komşu Komşu Olsa Kör Kız Ere Gider*, *Pul Delisi*, *Bir Saç Telin Kıymeti*, *Tiflis Sefirleri* ve *Diş Ağrısı* adlı tiyatrolarında aile içi terbiye eksikliğinin yol açtığı faciaları, başlık parası, kadının hukukî problemleri ve çağın gerisindeki evlilik kaidelerini anlattı.²¹⁸ Bu tiyatrolardan *Sakalın Kerameti* Ermenice dahil olmak üzere çeşitli Avrupa dillerine çevrildi.²¹⁹ Şaki mahlasıyla şiirler yazan Efendizade; "Hazin Bir Mersiye", "Cehaletten Şikâyet", "Avratlarımızın Ahvali", "Ana Kimdir", "Bir Kızın Suali" şiirlerinde özgürlüğünü arayan kadınların vaziyetlerinden şikâyet etmektedir. 1926'da Nuha Pedagoji Teknikumu'nun açılmasında büyük hizmetleri olmuştur. *Işık*'a şiirleriyle katkı sağlayan Maral Hanım, Reşid Bey'in kızıdır. Maral Hanım Nebizade (1883-1967) babası gibi pedagoğu ve iyi bir eğitim almıştır. Asker Ayvazov ve Eşref Ağayev'in teşebbüsleriyle 1911'de Kargapazar köyünde açılan ilk kız mektebinin müdürlüğüne Maral Hanım getirildi. Eşi Ahmet Nebiyev de Kargapazar Erkek Okulu'nda öğretmenlik yaptı. Maral Hanım Şeki ve Terter'de de kız mekteplerinin açılması için faaliyet yürüttü.²²⁰

²¹⁵ Fikrət SEYİDOV, *Qori Selminariyası və Onun Məzunları*, 202.

²¹⁶ SEYİDOV, *a.g.e.*, 203.

²¹⁷ YUKARIBAŞLI, "Bir Daha Devr-i Asır", *Işık*, S.33, 10 Aralık 1911, 2.

²¹⁸ SEYİDOV, *a.g.e.*, 205.

²¹⁹ YUKARIBAŞLI, *a.g.m.*, 3.

²²⁰ SEYİDOV, *a.g.e.*, 133.

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli yazarlarından Aziz Şerif (1895-1988) de gazeteye hikâyeleriyle katkı sağladı. Şerif, Nahçıvan'da Terbiye Mektebi (1901-1904) ve Tiflis ile Erivan'daki hususi pansiyon ve gimnazyumlarda (1904-1915) eğitim aldı.²²¹ 1915-1917 yılları arasında Moskova Ticaret Enstitüsü'nü bitirdi. 1943'te Maksim Gorki Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu ve 1962'de filoloji profesörü oldu. 1960-1964 arasında SSCB Halkları Edebiyatı Bölümü'nün başkanlığını yaptı. İlk yazıları 1910'da yayımlandı. 1920-1930 yıllarında Tiflis'te matbuat ve neşriyat sahasında çalıştı. Daha sonra Tiflis Öğretmenler Enstitüsü'nde ders vermiş; SSCB İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü ve Maksim Gorki Adına Dünya Edebiyatı Enstitüsü'nde akademisyen olmuştur. XIX. ve XX. yüzyıl Azerbaycan Sovyet Edebiyatı ile edebi ve tercüme problemlerine dair eserlerin, edebitenkidi makalelerin müellifidir.²²² İlmi kadroların hazırlanmasında büyük hizmetleri vardır. Mirza Fethali Ahundov, Necef Bey Vezirov, Cafer Cabbarlı²²³, Süleyman Rahimov, Mirza İbrahimov ve Mir Celal'in eserlerini Rusça'ya; Nikolay Gogol, Maksim Gorki, Nikolay Ostrovskiy ve Konstantin Simonov gibi yazarların yapıtlarını Azerbaycan Türkçesi'ne tercüme etmiştir. *Molla Nasreddin* (1946), *Sabir'in Hayatı ve Yaratıcılığı* (Rusça 1951), *Geçmiş Günler* (İki Cilt 1977-1986), *Molla Nasreddin Nece Yarandı?* (1986) ve *Tapıntılar* (1987) adlı kitapları bulunmaktadır.²²⁴

Aziz Şerif'i *Işık*'ta "Tiflis Evvelinci Gimnaziyanın Şagirdi Abdülaziz Şerifov Nahçıvani", "Aydın. Şerifzade" ve "Aydın. Şerifov Nahçıvani" imzalarıyla görürüz. Bu senelerde Şerif henüz bir lise öğrencisiydi ve genç yaşta olmasına karşın Rusçası oldukça iyiydi. Gazetede Rus yazar N.Najivi'den tercüme ettiği "Yıldızların Sohbeti" adlı hikâye ile yer aldı.

²²¹ "Əziz Şərif", *Naxçıvan Ensiklopediyası*, C.I, 200.

²²² "Əziz Şərif", *ASE*, C.IV, 146.

²²³ Cafer Cabbarlı (1899-1934), 1915-1916 yılları arasında *Babayi- Emir* ve *Molla Nasreddin* gibi mizah dergilerinden 40'tan fazla şiiri yayımlandı. "Gayor Eyyar", "Şebrenk Eyyar" ve daha başka mahlaslarla genç şair sahte din adamlarını, uyuşuk aydınları, muhteris ve cahil tüccarları, kadın esaretini, kadın haklarını konu alan şiirler yazdı. Edebi hayatının ilerleyen dönemlerinde de kadın hakları ile ilgilenen yazar 1927-1932 arasında *Dilber*, *Od Gelini* eserlerini ve 1928'de meşhur *Sevil* adlı piyesini yazar. Bu piyes, Azerbaycan kadınının özgürlüğünü nasıl elde edeceğini gösteren en önemli eserlerinden birisidir. bkz. Cəfər CƏFƏROV, *Dramaturgiya və Təatr*, 255-283; Erdoğan UYGUR, "Azerbaycanlı Şair ve Yazar Cafer Cabbarlı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 1, Nisan 2004, 11;16-17.

²²⁴ "Əziz Şərif", *Naxçıvan Ensiklopediyası*, C.I, 200.

2.3.1. *Işık*'ın Kadın Yazarlara Çağrısı

Gazetede birinci yılın ortalarına doğru yayımlanan bir ihtar yazısı göze çarpmaktadır. Yazıya göre *Işık* idaresi Rusça ve Azerbaycan Türkçesi bilen ve iyi eğitilmiş Müslüman kadın yazarlar arayışındadır. Bu muharrirelerin barınma dâhil her türlü gereksinimi gazete tarafından karşılanacaktır.²²⁵ Söz konusu ihtar yazısı 23-31 arasındaki tüm sayılarda yayımlanmıştır. Zira kadın yazar noktasında eksiklikler baş göstermekteydi. İdarede her şeyden öte büyük bir hayal kırıklığı mevcuttu. Bu, yayın hayatına başladığı andan itibaren birlikte çalışmaya söz veren yazarların bir süre sonra yazılarıyla katkı sağlamamasından ileri geliyordu. Bu olumsuz hava makalelere de yansdı. Gazetede kadın yazarların zamanla eksilmesi karşısında büyük üzüntü duyan Asya Hanım Ahundzade, yıllar boyu yaşadıkları zorlukları ve haksızlıkları ifade edebilecekleri bir fırsat elde ettiklerini; ama bunu iyi değerlendiremediklerini, “Bu *Işık* gazetesi kadın dünyası değil mi? Kendi dünyanızı kötü bir hale koyup karartmayı vicdanınız nasıl kabul eder?” diyerek dile getiriyordu. Ona göre bir kâğıttan ibaret olan gazete, ancak kadınların şiir ve yazılarıyla anlam bulacaktı. Özellikle eğitilmiş hanımların sözlerine sadık kalmadıklarından, emek vermediklerinden ve çok çabuk pes ettiklerinden yakınmaktaydı.²²⁶ Başka bir makalede “*Işık* ne halde” diye soran yazar, sorduğu kişiden “ben tek başıma ne yapayım” cevabını alır. Kafkasya’da gazete çıkarmanın büyük bir “cüret” olduğunu, hele kadın gazetesi çıkarmanın çok daha güç olduğunu ifade eder. Diğer yandan Kafkasyalı hanımların ne okuduklarını ne de yazdıklarını kısacası hiç yardım görmediğini beyan eder.²²⁷ *Işık*'ın yeterince desteklenmediğini; birlik ve beraberlik duygusunun tam anlamıyla hissedilmediğini belirtir.

“Ha” rumuzlu yazar, Kafkasya’da ilk defa kadınlara özel bir dergi²²⁸ çıktığını ve ilk başlarda kadınların istekle yazdıklarını, sonrasında ise çeşitli nedenlerle yazı göndermeyi bıraktıklarını söyler. Müslüman toplumların bir işe büyük bir hevesle başlayıp, sonra yarım bırakmak gibi kronik bir hastalığı olduğunu söyleyerek gazetede isimlerini göremediği kadın yazarları tenkit eder:

²²⁵ “İhtar”, *Işık*, S. 23, 9 Temmuz 1911, 1-2.

²²⁶ Asya AHUNDZADE, “Teessüfler Olsun”, *Işık*, S.29, 8 Ekim 1911, 3.

²²⁷ “Kargene”, *Işık*, S.28, 24 Eylül 1911, 7.

²²⁸ Dergi ifadesi yazara aittir.

Emine Hanımlar, Huraman Hanımlar, Ruh Kalem Mesture Hanımlar, Şaire Sona Hanımlar, Prenses Kaçar, Gülbahar Hanımlar, Mina Hanımlar, Şeriat Öğretmeni Şehrebanu Hanımlar, Nabat Hanımlar, Gevher Hanımlar, Meryem Hanımlar, Zehra Hanımlar, Hediye Hanımlar? Bilmem ki ne için sakladıkları fikirlerini, düşüncelerini dergileri vasıtasıyla kız kardeşlerine Türk veya Rus lisanlarında bildirmiyorlar! Yazık binlerce yazık!!!²²⁹

İsmi zikredilen yazarlardan *Işık*'a Huraman Hanım, Emine Hanım ve Gevher Hanım daha sık yazı gönderiyordu. Diğerlerinin ise gazetenin çıkışını tebrik eden mektuplarla ilk sayılarda yer aldıkları bilinmektedir. Mesture Ardeşir Han Afşar Hanım “Bacılarıma” unvanlı makalesinde, kendisinin de içinde bulunduğu yazarlar kadrosunu eleştiren “Ha.” adlı yazara neden yazı göndermediğini açıklar. Yazmaya üşendiğinden değil; kaleminin yeterince güçlü olmadığını düşündüğü için yazı vermekten kaçındığını anlatır. Öte yandan Azerbaycan’da uzun süren çalışmaların bir semeresi olan *Işık*’ın yeterince sahiplenilmediğini ve bu konuda kadınların affedilmez kusurları olduğunu kabul etmektedir.²³⁰

Büyük bir inançla yola çıkan yazarları, yaşanan bu durum elbette sarsmıştı. Kendilerince haklı bir davayı savunan bir avuç cesur kadının birdenbire mücadeleden el çekmesi gazete kadrosunda şaşkınlık yaratmıştı. Beklentilerin karşılanmamasının yarattığı düş kırıklıkları dile getirilmekteydi. Fakat yazarların bu tavrı ile ilgili birtakım görüşler ileri sürülebilir. Onların çeşitli sebeplerle ilerleyen sayılarda yer almak istememeleri; kadın temalı bir gazetede yazdıklarından dolayı çekinceleri olması; baskılara maruz kalmaları ya da diğer yazarlarla fikir çatışması yaşamaları tespitten öteye gidememektedir. Gazetede yer alması talep edilen kadınların, makalelerde ifade edildiği gibi tembellik ettiği, heveslerinin kalmadığı, fedakârlık etmekten kaçındığı ve ilgisiz olduğu iddiaları ise yazarların şahsi kanaatleridir. Ancak gazetenin ikinci yılında kadın yazarların giderek azaldığı kuşkusuz ortadadır.

2. 4. Molla Nasreddin Dergisi ve Işık Kutuplaşması

XX. yüzyıl başlarında, Azerbaycan basın tarihinde büyük izler bırakacak bir dergi yayın hayatına başladı. Takvim 7 Nisan 1907’yi gösterdiği zaman C. M. Kuluzade’nin liderliğinde bir grup aydın Azerbaycan matbuatının ilk satirik dergisi

²²⁹ HA., “Bacılarıma!”, *Işık*, S.28, 21 Ocak 1912, 6.

²³⁰ Mesture Ardeşir Han AFŞAR, “Bacılarıma Ünvanlı Makalenin Muhterem Muharririne”, *Işık*, S.5, 18 Şubat 1912, 2.

Molla Nasreddin'in birinci sayısını neşretti. Dergi kadrosunda devrin en önemli kalemleri yer alıyordu. Karikatürler, Oskar Şmerling, İosif Rotter ve Azim Azimzade tarafından çizilmekteydi.

Dergi, devrin Azerbaycan toplumunun tüm eksikliklerini sarsıcı bir üslupla dile getiriyordu. İlk sayısından itibaren ana dilin varlığını koruması ve sadeleşmesi için mücadele eden *Molla Nasreddin*, zengin ve rengârenk bir içeriğe sahipti. Onlar her türlü geriliğin, tembelliğin, gaflet uykusunun, kendine ve millî geleneklere yabancılaşmanın aleyhindeydiler. Ele alınan problemler arasında aşırı dindarlık, bilgisizlik, aile münasebetlerinde muhtelif kusurlar, çocuk eğitimindeki eksiklikler, işçilerin durumu da vardı.²³¹ Fakat sosyal meselelerde kadın konusuna ayrı bir yer verilmişti. Kadın hakları ve kız çocuklarının eğitimi, dergi programının temel konularından biriydi. XX. yüzyılın başlarında sıkça rastlanan küçük yaşta evlilikler, çarşaf, çok eşlilik, kız kaçırma, boşanma, nikâhta yaşanan güçlükler ve şiddet gibi sorunlarla mücadele eden kadınlar için *Molla Nasreddinciler*²³² büyük çaba sarf etti.²³³

Ortaya koyduğu mesleğine, yayımlandığı günden itibaren sıkı sıkıya bağlı kalan *Molla Nasreddinciler*, görüşlerinin karşısında olduğunu düşündükleri her türden yayımı alay konusu etti.²³⁴ Aslında *Molla Nasreddin*'in eleştiri oklarından devrinin neredeyse hiçbir yayın organı kurtulamadı. Çeşitli nedenlerle karşı karşıya geldiği gazetelerden biri de *Işık*'tı. Esasen *Işık*'ın programı *Molla Nasreddin*'in en çok üzerinde durduğu meselelerden biri olan kadın eğitimi ve özgürlüğüne yönelikti. Gazetede en fazla mesai kadınların cehaletten kurtulması ve gasp edilen haklarına kavuşması için harcanmıştı.

Işık'a göre *Molla Nasreddin* herkes tarafından keyifle okunan bir dergiyken, birdenbire takip ettiği prensiplerden ayrılmış; kin ve nefret dolu kişilerin iftira ve

²³¹ Mir CƏLAL- Firidun HÜSEYNOV, XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, 27.

²³² *Molla Nasreddin* dergisinin sıra dışı üslubu nedeniyle Azerbaycan matbuatında *Molla Nasreddinciler* denen bir ekol oluştu. *Molla Nasreddinciler* kendilerine ait atasözleri, deyimleri, nükteleri ve dünya görüşleriyle kısa zamanda herkesi etki altına almayı başardılar. Bkz. Aynur ASKEROVA, **Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve 'Molla Nasreddin' Dergisi (1906-1932)**, Hacettepe Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 115-116; M. CƏLAL-F. HÜSEYNOV, a.g.e., 20.

²³³ *Molla Nasreddin* dergisinde doğrudan kadınlarla ilgili olan makalelerin bir listesi için bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU KARAGÜR, "Molla Nasreddin Dergisi'nde Kadın Meselesinin Aksı", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C.VII, 281-284.

²³⁴ Gulam Memmedli eserinde bu polemikleri etraflıca kaydetmiştir. Bkz. Qulam MƏMMƏDLİ, **Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin Həyat və Fəaliyyətinin Sənaməsi)**.

yalanlarına alet olmaya başlamıştır.²³⁵ *Işık* kadrosu da bu kin ve nefretten nasibini aldıklarını iddia eder. *Işık* ile *Molla Nasreddin* arasındaki ilk atışmanın sebebi Mart 1911’de bazı gazete ve dergilere yönelik jandarma teftişi idi. Söz konusu hadisede birtakım basın mensupları Panislamizm taraftarlığı ve hükümet karşıtlığı ile suçlanmaktaydılar.²³⁶ Mustafa Bey Alibeyov makalesinde, bu söylentilerin cahil bir kesim tarafından yayılan hayal ürünü iddialar olduğunu söyleyip Rusya imparatorunun Müslümanların ibadetlerine asla müdahale etmediğini ifade ediyordu. Alibeyov -suçlu veya suçsuz- kalem sahiplerinin hapsedilmesinin Müslümanlara çok dokunduğunu belirttikten sonra, gazetecilerin gerçekten suçlu olup olmadığını sorgulayarak şöyle yazıyordu: “Eğer günahkârlarsa neden doğru kaide üzere hareket etmeyerek suçlu oldular? Yok suçsuzlarsa neden bunlar şeytan ilan edilip devletimizin nazarında suçlu gösterilip tutulsunlar?”²³⁷ Alibeyov her iki ihtimalde de esasen Çar Hükümeti’ne haklılık kazandırmaktadır. Hükümetin suçsuz yere kimseyi mahkûm etmediği gibi bir algı yaratmaktadır. *Molla Nasreddin* ise *Işık*’ın gazeteciler hakkındaki bu görüşlerine 31 Mart 1911 tarihli 12.sayısında ciddi eleştiriler getirmektedir. *Molla Nasreddin* Mustafa Bey’i hükümet yanlısı ve ilkesiz olmakla suçlar. “Lağlağı”²³⁸ imzalı yazar Alibeyov’un Rusya Hükümeti ile ilgili söylemleriyle alay ederek “Biz Müslümanların ibadetleri Rusya hükümeti baş vezirinin o kadar hoşuna gidiyor ki; kendisi daima mescidimize gelip ahund Bayazıtov’dan namaz kılmayı öğreniyor”²³⁹ diyordu.

Bu eleştiriden sonra *Işık*’ın gazetecilerin hapsedilmesiyle alakalı görüşleri üzerinde durulmaktaydı. “Bir varmış bir yokmuş” diye başlayan hikâyede dedelerine gazetecilerin neden tutuklandığını soran torunları ilginç bir yanıt alırlar. Dedeleri Haydarkulu, “eğer gazeteciler suçlularsa yanlış yapıyorlar, suçsuz olarak tutuklanmışlarsa yine de yanlış yapıyorlar” der. *Molla Nasreddin*, Alibeyov’un tutuklanan basın mensuplarının durumu hakkındaki çelişkili ifadelerini hicvetmiştir. *Işık* bu polemige cevap vermekte gecikmemiştir. Bir sonraki sayıda Mustafa Bey Alibeyov, Yukarıbaşı mahlasıyla *Molla Nasreddin*’in gazetelerine karşı alaycı

²³⁵ Fehmi CAFERZADE, “Tercümanın Gurubu”, *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 6.

²³⁶ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ağarəfi ZEYNALZADƏ, “Jurnalistlər Niyə Həbs Olunublar?”, *Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası*, C.II, ed. Şamil Vəliyev-Nəsiman Yaqublu, 177-181.

²³⁷ Mustafa Bey ALİBEYOV, “Müdürler Buhranı”, *Işık*, S.10, 26 Mart 1911, 2.

²³⁸ Çok konuşan, geveze manalarına gelen “Lağlağı” imzası C. M. Kuluzade, Ömer Faik Numanzade ve Abdurrahim Hakverdiyev tarafından kullanılmaktaydı. Q. MƏMMƏDLİ, *a.g.e.*, 68. Ancak bu makalede C. M. Kuluzade’ye aittir. bkz. Cəlil MƏMMƏDQULUZADƏ, *Əsərləri*, C. II, 483-484.

²³⁹ LAĞLAĞI, “*Işık*”, *Molla Nasreddin*, S.12, 31 Mart 1911, 7.

tutumundan rahatsızlığını belirtir. Kendilerine has bir okuyucu kitlesi olduğunu ve herhangi bir satış kaygıları bulunmadığını belirterek gazetenin tirajı hakkında bilgi verir.²⁴⁰ Yayımlanan tüm sayılarını *Molla Nasreddin* idaresine göndermelerine rağmen, onlardan aynı karşılığı alamadıklarından şikâyet eder. Fakat kendilerinin *Molla Nasreddin*'i satın alarak okuduklarını belirtir. Mustafa Bey istihza karışık bir dille *Molla Nasreddin*'in *Işık*'a önem vermediğinden yakınır.²⁴¹

Molla Nasreddin'in yine 12. sayısında Rotter imzalı bir karikatür dikkat çekmektedir. Resmin altında “Rebiülevvel ayının sekizinde (9 Mart 1911) Bakü’de Surahanski Sokağı’nda bir hacının bodrumunda gizlice düzenlenmiş Ömer eğlencesi” notu yer alıyordu. Karikatürde Erdebil’den gelen üç ahundun da bulunduğu 12 kişilik bir topluluk, evin bodrum katında bir araya gelmiştir. Ev sahibi ahundlara yiyecek ikram ederken, diğerleri kendi aralarında sohbet etmektedir. Bu karikatüre tepki gösteren Hidayet Hacı Celilzade adlı bir şahsın yazısı *Işık*'ta neşredilmiştir. Celilzade, *Molla Nasreddin*'i halk arasında fitne yaratmaya teşebbüs etmekle itham eder. Celilzade’ye göre söz konusu karikatür Şii-Sünni ayrılığını körükleyecek ve toplumun bir kesimini incitecek yapıdadır.²⁴² Hidayet Bey Bakü’de böyle bir durumun asla olmadığına ve olmayacağına emindir. Bakü’de yaşayan halkın Hz. Ömer’in İslam’a hizmetlerini çok iyi bildiğini, dolayısıyla *Molla Nasreddin*'in amacına ulaşamayacağını belirtir. Celilzade’nin bu makale haricinde gazetede yazısı yoktur. *Işık*'ın Hidayet Celilzade’nin bu yazısını yayımlaması, bir anlamda kendilerinin konuya bakışının da benzer doğrultuda olduğunu göstermektedir.

Molla Nasreddin yazarlarından Ömer Faik Numanzade *Işık*'ın birbiriyle çelişen görüşlerini “Sohbet” adlı felyetonu aracılığıyla ortaya koymaya çalışır. Söz konusu felyetonda bir kız öğrenci ile hocasının diyalogu verir. Peçe karşıtı ve şeriatın din adamlarınca çarptırıldığını düşünen öğrenci, *Işık*'ın neşredilmesini kadın hakları mücadelesinde büyük bir kazanım olarak görmektedir. Fakat şeriat yanlısı öğretmeni böyle düşünmemektedir. *Işık*'ın -her ne kadar kadın gazetesi olsa da- şeriat yanlısı olduğunu, kadınları baskı altında tutan düzenin bir parçası hâline geldiğini iddia

²⁴⁰ Alibeyov, M. Kuluzade’nin gazeteyi engellemeye çalıştığını düşünüp gözdağı vermek istemiş de olabilir. Zira verilen rakamlarda bir miktar abartı söz konusudur. bkz. YUKARIBAŞLI, “Ağa Dervişe Açık Mektup”, *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 5.

²⁴¹ YUKARIBAŞLI, “Ağa Dervişe Açık Mektup”, *Işık*, 5.

²⁴² Hidayet Hacı CELİLZADE, “Şehadet-ı Hak”, *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 4.

eder.²⁴³ Diğer yandan gazetenin ilk sayılardaki ağır dili de Numanzade'nin tenkitlerinin odağı olmuştur. Öğrencisinin şeriat karşıtı olduğunu gören hocası “Allah’a şükür Hatice Hanım size benzemiyor” dedikten sonra öğrenci “Hatice Hanım’ın kalemine değil, yüreğine bak. Bak ki, her sayısının birinci sayfasında küçük kıza ışığı gösteren kadının hem yüzü hem de sinesi açıktır” şeklinde cevap verir.²⁴⁴ Bu cümleden Ömer Faik’e göre, Hatice Hanım’ın çeşitli sebeplerle düşüncelerini açık olarak ifade edemediği, esasında vermek istediği mesajın farklı olduğu anlaşılıyor.

Bundan sonra da iki yayım organı arasındaki gerilim sürdü. Yine İosif Rotter imzalı bir karikatür nedeniyle *Molla Nasreddin* tepkileri üzerine çeker. 7 Nisan 1911 tarihli 13. sayıda yayımlanan karikatürde eğitilmiş, iyi giyimli ve devrin en moda şapkalarını takan bir grup genç kadın, bir generali kovalamaktadır. Öfkeleri gözlerinden okunan kadınlardan biri generalin boğazına doğru bir kement atmıştır. Hatta bu arbedede bir kadın yere kapaklanmış ve başındaki şapkası düşmüştür. General ise ellerini kafasına doğru götürmüş hızla koşar bir halde tasvir edilmiştir. Generalin hemen yanında “bekâr Müslüman generali”, karikatürün altında “Tiflis’te Müslüman dullar ve çekici damat” yazmaktadır. Çizime göre evlenmek isteyen dul kadınlar, generali aralarında paylaşmamaktadır.²⁴⁵ *Işık*’ta işlenen konulardan biri de eğitilmiş ve iyi mevkilerde olan Müslüman erkeklerin, yabancı kadınlarla evlendikleri; dolayısıyla eğitilmiş Müslüman kadınların eş bulmakta güçlük çekmesidir. Bu durumun Kafkasya’da çoğunlukla Tiflis’te olduğu da kaydedilmektedir. *Işık* tarafından söz konusu karikatür kötü niyetli bulunmuştur. Mustafa Bey, Yukarıbaşı imzasıyla yazdığı makaleye Nasreddin Hoca’dan bir hikâyeye ile başlar. Hikâyede Nasreddin Hoca eşinden peynir ister ve peynirin çok faydalı olduğunu söyler. Eşinden “peynir yok” cevabını alınca bu kez; iyi ki yok, peynir başı ağrıtır, ağzı kokutur der. Eşi hangi sözüne inanayım deyince Nasreddin Hoca “olsaydı ilk söze madem yok ikinci söze” yanıtını verir. *Işık* üstü kapalı bir şekilde *Molla Nasreddin*’in Nasreddin Hoca hikâyesindeki gibi sabit bir görüşü olmadığını, düşüncelerinin mevcut duruma göre farklılıklar arz ettiğini belirtir. Mustafa Bey, *Molla Nasreddin*’in bu karikatürle

²⁴³ Bu iddiasında *Işık*’ın birinci sayısında yayımlanan “Türk Hanımlarının Hali” adlı haber etkilidir. Haberde İstanbul’da yüzü açık fotoğraf çektiren bir kadının kıyasıya eleştirildiği görülür. bkz. Amalya QASIMOVA, *Azərbaycan’da İlk Qadın Mətbuatı*, 15-16.

²⁴⁴ Ö. NEMANZADƏ, *Seçilmiş Əsərləri*, 299-300.

²⁴⁵ Amalya Kasımova *Molla Nasreddin*’in bu karikatürde kötü bir niyeti olmadığını; kadınların eğitim aldıktan sonra özgürlük talep edip ahlaksızlaşacağını savunanlarla alay ettiğini yazar. bkz. A. QASIMOVA, *Azərbaycan’da İlk Qadın Mətbuatı*, 48-49.

şimdiye kadar görülmemiş düşmanca bir tavır sergilediğini söyler. Alibeyov'a göre *Molla Nasreddin* bu çizimle Müslüman hanımlarının okuduktan sonra değişeceğini, iffet ve namusunu kaybedeceğini kastetmektedir.²⁴⁶ Mustafa Bey okumuş hanımlar arasında bu tarz davranışların asla yaşanmayacağını, bunu ima etmenin büyük bir iftiraya, utanmazlık ve yalancılığa eşdeğer olduğunu söyler.

C. M. Kuluzade "Lağlağı" imzasıyla yazdığı "Tiyatro" adlı makalesinde yine *Işık*'ı hedef alır. Müslümanların tiyatro sanatında geride kalmalarından; Alman, Rus, Ermeni ve Polonyalı oyunculara muhtaç olmalarından duyduğu rahatsızlığı ifade eder. "Müslüman hanımların sahneye çıkması şöyle dursun; Müslüman kızının tiyatro oyunbazlarının yanında oynamasına ne biz ne de "Işık" izin vermeyiz"²⁴⁷ diyerek Mustafa Bey Alibeyov'un *Molla Nasreddin*'in savunduğu gibi kadınların özgürleştirilmesinin tiyatro ve pazara gitmekten değil; ilim ve maarifle gerçekleşeceğini belirttiği satırlara bir göndermede bulunur.²⁴⁸

Tartışmanın alevlendiği aşamalardan biri *Molla Nasreddin*'in kapağında yer alan Hatice Hanım Alibeyova'nın karikatürüdür.²⁴⁹ Şmerling tarafından çizilen karikatür Hatice Hanım'ı keskin bir şekilde hicvetmektedir. Gayet modern giyinmiş, yüzü ve saçları açık olarak betimlenen Hatice Hanım, sağ tarafındaki çarşafa bürünmüş kadınları işaret ederek "Bak, Müslüman hanımları böyle ismetli ve namuslu olmalıdır" der. Elbette bunu söylerken Hatice Hanım'ın örtülü olmaması manidardır. *Molla Nasreddin* Alibeyova'nın Tiflis'te eğitim görürken açık gezdiği halde Bakü'de örtündüğünü, bir anlamda ikiyüzlü davrandığını ileri sürer. Çoğunlukla *Molla Nasreddin* ile münakaşalarda Mustafa Bey'i görürken bu kez bizzat Hatice Hanım devreye girer ve ilk sayfadan cevap verir. Hatice Hanım makalesinde kendisini örtünmediği için eleştiren *Molla Nasreddin*'e, babası kadı Alâeddin Efendi'nin onayını aldığını söyler. Ayrıca Tiflis'te başını örttüğü zaman bir grup Müslümanın kendisine garip bir gözle baktıklarını ve giyiminin hoş karşılanmadığını anlatır.²⁵⁰ Alibeyova o süreçteki şartların bunu gerektirdiğini ifade eder ve pek çok yönden kendini imanlı ve dindar bir Müslüman olarak tanımlar. Hatice Hanım tartışmayı biraz

²⁴⁶ YUKARIBAŞLI, "Molla Nasreddin", *Işık*, S.14, 23 Nisan 1911, 7.

²⁴⁷ LAĞLAĞI, "Tiyatro", *Molla Nasreddin*, S.16, 1 Mayıs 1911, 2.

²⁴⁸ YUKARIBAŞLI, "Molla Nasreddin", *Işık*, 7.

²⁴⁹ Bkz. Ek-3.

²⁵⁰ Hatice Hanım ALİBEYOVA, "Molla Nasreddin'e Cevap", *Işık*, S.19, 28 Mayıs 1911, 2.

daha büyüterek *Molla Nasreddin*'e “dilerseniz siz kendi annenize, kız kardeşinize ve akrabalarınıza şapka taktırıp Tiflis'te yüzü açık gezdirin” der. Müslümanların öncelikli hedefinin kız erkek ayırt etmeksizin okuyup ana dilini bilen bilinçli gençler yetiştirmek olduğunu belirten Hatice Hanım, çarşafın sonraki yüzyılın meselesi olduğunu beyan eder. Alibeyova'ya göre dergi yazarları kalem perdesi ardına gizlenmiş İslâmi ve millî şurdan yoksun, bir dünya görüşü olmayan, yozlaşmış insanlardır.²⁵¹ Tek dertleri şeriat ve ulemanın buyurduklarının tersine davranmaktır. Bu yüzden kadınları sokaklarda, tiyatrolarda gezmeye teşvik ederler. Hatice Hanım'ın bu karikatür yüzünden hayli kırıldığı ve sinirlendiği açıkça anlaşılmaktadır. Ancak makalesinde yazmış olduğu birtakım hususların gazetenin bazı prensipleriyle çeliştiği de görülmektedir. Hatice Hanım'ın kadınların sokak ve tiyatro gibi kamuya açık alanlarda yüzü açık gzmelerini tavsiye eden *Molla Nasreddin*'e yönelik sert eleştirileri elbette şahsi kanaatidir. Fakat kadınların eğitim ve özgürlüğünü elde etmesine çalışan bir gazete redaktörünün bu makalesinin, toplumun gazeteye bakışında bir tereddüt yaratacağı da muhakkaktır.

Hatice Hanım'ın *Molla Nasreddin*'e verdiği cevaptan sonra “Kefsiz” imzasıyla Ali Nazmi ve “Mahkeme Pişigi” mahlasıyla Cabbar Askerzade de tartışmaya dahil olur. Ali Nazmi'nin “İzhar-ı Kadrani” şiirinde yine Alibeyova'nın çarşaf ile ilgili söylemleri gündeme gelir. Ali Nazmi, Hatice Hanım'ın “Molla Nasreddin'e Cevap” adlı makalesinde kendisini çarşaf konusunda kıyasıya eleştiren *Molla Nasreddin*'e “biz öyle Müslümanlarız ki, her Muharremü'l-haram ayında yas tutup belki bazı yerlerinde hançerler ile başlarımızı pare pare ederiz” cümlesini hatırlatarak:

“Sen yazarsın ki, muharremde dökersin yaşını
Sokakta açık gezersin, örtmezsün başını.
İstemezsin sen fakat açık geze yoldaşını.”²⁵²

der. Ali Nazmi'nin şiirine nazire yapan “Mahkeme Pişigi” ise “sen açık gez ayıp değil, ama Müslüman kadınlar çarşafta kalsın” dedikten sonra “işte müminlik budur riyası böyledir” cümlesiyle diğer kalem arkadaşları gibi Alibeyova'nın “riyakâr” olduğu imasını yineler.

²⁵¹ H. ALİBEYOVA, “Molla Nasreddin'e Cevap”, *Işık*, 2.

²⁵² Şiirin tamamı için bkz. Əli NƏZMİ, *Seçilmiş Əsərləri*, 179-180.

Molla Nasreddin 18. sayıda bu karikatürle birlikte Mustafa Bey'e karşı da şiddetli bir hücumla geçer. Alibeyov'un *Işık*'ın 12. ve 13. sayısında yer alan "Mahremane Sohbet" başlıklı yazısı hakkında *Molla Nasreddin* sert eleştirilerde bulunur. Adı geçen makalelerde Mustafa Bey, eğitilmiş gençlerin İslam'a uygun bir hayat sürmediklerini; hatta başka dinleri kabul ederek Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlendiklerinden bahsetmektedir. Yukarıbaşı şeriat ve millete ihanet etmekle suçladığı bu kişilerin kamuoyu önünde kanaat önderleri tarafından itibarsızlaştırılmasını ve toplumdan soyutlanmasını ister.²⁵³ *Molla Nasreddin* buna şiddetle tepki gösterir. "İğne" mahlaslı yazar öncelikle Mustafa Bey'in yazıyı "Yukarıbaşı" imzasıyla yazmasını alay konusu eder. Muhtemelen bu imzanın Mustafa Bey Alibeyov'a ait olduğunu bildiği halde bir kadının kullandığını varsaymıştır. Öncelikle Yukarıbaşı'ya hitaben "sen kimin kızısın ve nerede eğitim aldın?" sorularını yönelir. Ardından hem eğitimsiz hem de örtülü bir kadın olarak kabul ettiği Yukarıbaşı adlı yazarın, Rus kanunlarını ezberden bilmesine hayret eder. "Kadın ama avukat ha!" dediği Yukarıbaşı'nın Müslüman olmayan kadınlarla evlenen erkekler hakkında yazdığı "Mahremane Sohbet" makalesinden bir paragrafı alıntı yaptıktan sonra devamında; *Işık*'ın 14. sayısında yer alan "İdareden Açık Mektup"²⁵⁴ yazısındaki "Şimdiye kadar İslam kanunları dâhilinde Müslüman olmayan kadınlarla evlenen erkeklerimiz şeriat ve insaniyete uygun bir iş yapmışlardır"²⁵⁵ cümlesini ekler. İğne "gel de bu bilmeceyi anla" ifadesiyle Mustafa Bey'in söylemlerindeki tutarsızlığı gözler önüne serer. "Bundan sonra sakın vicdan özgürlüğünden bahsetme yoksa *Işık* seni müftü efendiye şikâyet eder" diyerek *Işık*'ın hak ve hürriyetlere karşı baskıcı ve tehditkâr bir tutum sergilediği imasında bulunur. Mustafa Bey, *Molla Nasreddin* dergisinin *Işık*'a karşı lakayt ve umursamaz olduğu düşüncesindedir. Ancak "Işık" adlı makaleye bakıldığında gazetenin, *Molla Nasreddin* tarafından takip edildiği anlaşılmaktadır. İğne adlı yazarın *Işık*'ın 12. sayısında yer alan bir makaleden bahsetmesi bu görüşü doğrular.²⁵⁶ Makalede tren yolculuğu yapan yaşlı bir Rus kadın, yanında gözlüğü olmadığı için kendisine gönderilen telgrafi okuyamaz. Kompartımanda bulunan Müslüman bir kadın telgrafi okuyunca yaşlı kadın bu

²⁵³ YUKARIBAŞLI, "Mahremane Sohbet", *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 2.

²⁵⁴ Gazete 13. sayıdaki "Mahremane Sohbet" başlıklı makaleye gelen tepkiler nedeniyle bu yazıyı yayımlar. Yazıda yanlış anlaşıldıkları bildirilir. Bkz. "İdareden Açık Mektup", *Işık*, S.14, 23 Nisan 1911,1.

²⁵⁵ İĞNE, "Işık", *Molla Nasreddin*, S.18, 12 Mayıs 1911, 5.

²⁵⁶ Makalenin tamamı için bkz. MEŞRİKİ, "Yolda Gördüğüm", *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 7-8.

hanımın yabancı dil bilmesine çok şaşırır. İğne, değil okuyup yabancı dil bilmek; dört duvar arasından dışarı çıkamayan Müslüman kadının telgrafı okumasını “Allah’ın bir mucizesi” olarak nitelendirir.²⁵⁷ *Molla Nasreddin* dergisi *Işık*’ın bu yazısını gerçekdışı ve abartılı bulmuş ve bunu bir mizah ögesi olarak kullanmıştır. Mustafa Bey *Işık*’ın 11 Haziran 1911 tarihli 21.sayısında bu tenkitlere Rusça yanıt vermiştir. Makalede Rusya Anayasası’na göre yabancılar arası evlilik kanunları açıklanmaktadır.²⁵⁸ Bunun haricinde *Işık*’ın çarşaf meselesine fanatik dindarlarla benzer perspektiften baktığını söyleyen İğne’ye dolaylı yollardan da cevap verir. Bir “hokkabazın” sözüyle çarşafını çıkararak hanımların aile kurumuna zarar getireceğine ve hatta birçok yuvanın da yıkılacağına işaret eder. Alibeyov derginin müdürü C. M. Kuluzade’yi kastederek, “İğne de jurnal sahibi gibi kendini bilmez birisi olmasaydı gördüklerinden ibret alıp öyle manasız sözler yazmazdı” der.²⁵⁹

Işık’ın 23 Temmuz 1911’deki 24. sayısında idare, *Molla Nasreddin* dergisi ile ilgili gönderilen yazıları yayın politikalarına uymadığı gerekçesiyle yayımlayamayacaklarını ilan eder. Dergiyle olan kişisel anlaşmazlıkların gazetede yeri olmadığı beyan edilir.²⁶⁰

Kutuplaşmanın doruk noktasını C. M. Kuluzade’nin *Molla Nasreddin* dergisinin 28.sayısında bulunan makalesi oluşturmaktadır. M. Kuluzade “Mustafa Bey Alibeyov” başlıklı yazısında Mustafa Bey’i hiç olmadığı kadar sert tenkit eder. Yazıda Mustafa Bey’in de üyesi olduğu Necat Hayriye Cemiyeti’nin yayın organı olan *Necat*²⁶¹ gazetesinin 36. sayısı eleştirilmektedir. Gazetenin sağ tarafında yer alan İran haberlerini okumak isteyen Celil Bey, yazılanlardan pek bir şey anlamaz. Ardından soldaki Rusça yazıları okumaya başlar. Burada Mustafa Bey Alibeyov’un tercüme-i hali yer almaktadır.²⁶² Rusça yazılan bölümde Mustafa Bey Alibeyov hakkında şöyle denir:

²⁵⁷ İĞNE, “Işık”, **Molla Nasreddin**, S.18, 12 Mayıs 1911, 5.

²⁵⁸ YUKARIBAŞLI, “Madamlar (Kavaleri) “İğneye” Cevap”, **Işık**, S.21, 11 Haziran 1911, 8.

²⁵⁹ “Her Sese Kulak Asma”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 2.

²⁶⁰ “İdareden İtizar”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 2.

²⁶¹ *Necat*, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak haftada bir defa -cumartesi günü- çıkan içtimai, siyasi, edebi gazete. 20 Kasım 1910 tarihinde neşredilmeye başlayan *Necat*’ın 86. son sayısı 30 Haziran 1912’de çıkmıştır. *Necat* Bakü zenginlerinden İsa Bey Aşurbeyov’un redaktörlüğü ve finansörlüğü ile Bakü’deki Kaspi Matbaası’nda basılmıştır. “Necat qəzeti”, **ASE**, C. VII, 272.

²⁶² C. M. Kuluzade Mustafa Bey’in tercüme-i halinin orijinalini değil, felyeton tarzında yeniden kurguladığı şeklini vermiştir. Bu hayali senaryoda Alibeyov’un o dönem edebiyatçı, avukat, tercüman, gazeteci gibi çeşitli sıfatlarla anılması M.Kuluzade’nin mizah malzemesine dönüşür. M. Kuluzade,

Edebiyatımızın önemli siması ve meşhur vekil Mustafa Bey Alibeyov defalarca Gorki ile Andreyev arasındaki tartışmaları çözmüş ve Tolstoy'a ahlak hakkında nasihat vermiştir. O birkaç defa Plevako²⁶³, Karabçevski ve Hacı Hüseyneli'nin aleyhine konuşmuştur.²⁶⁴

M. Kuluzade Rusça metni ilk okuduğunda anlamıştır. 14 yıl Türkçe okuyup, bir yıl Rusça okumasına rağmen Türkçeyi anlamamasını kabul edemez ve yeniden Türkçe yazıyı okumaya başlar, ancak yine anlayamaz. Celil Bey esasen gazetenin halktan kopuk ağır dilini eleştirir.²⁶⁵ Şimdi kalemle övünme değil, halkı sade bir dille hadiselerden haberdar etme vaktidir, der. Yeniden Rusça metni okumaya başlar. Bu kez de şu satırlar gözüne çarpar: “Bu dahi riyakâr küçük makalelerinde haddinden fazla, tekrar tekrar hükümdardan bahseder ve Hacı'nın avukatı olmak için onun hapishanesini metheder” M. Kuluzade Mustafa Bey'i çıkarları doğrultusunda hareket etmekle suçlar. Zenginliği ve şöhretinden dolayı Hacı Zeynelabidin'in kabahatlerinin üstünü örttüğünü söyler.²⁶⁶ *Molla Nasreddin*'de mevcut rejime, toprak ve petrol ağalarına karşı muhalif fikirlerini büyük bir cesaretle savunan M. Kuluzade'ye göre, Alibeyov hâkim daireler, varlıklı ve imtiyazlı şahıslar karşısında “iki kat duran” bir karakter yoksunudur.²⁶⁷ C. M. Kuluzade ne Mustafa Bey Alibeyov'la ne de gazetesiyile alakası olmadığını söyler. M. Kuluzade *Işık*'ta, *Molla Nasreddin*'e ve şahsına yönelik

Mustafa Bey'in sıfatlarına yenilerini ekleyerek ona “Mazenderan dâhisi, Trabzon meşhur-i zamanesi, Çemberekend profesörü, Zığ (Bakü'de köy adı. Muhtemeldir ki, yazar bu köy adını kastetmiştir. Tıpkı Çemberekend'de olduğu gibi) edibi” gibi yakıştırmalarda bulunur. C. MƏMMƏDQULUZADƏ, **a.g.e.**, 572. İmzasız olarak yayımlanan “Kargene” makalesinden görüldüğü kadarıyla bu yazının sahibi Mustafa Bey olmalıdır. “Ben yazırım “Molla Nasreddin”de...” keyifli de keyifsiz de... Mesela: görsem ki, bir adam biraz öne çıkar, o saat onun hakkında olur olmaz iftiralar söyleyip ve yazıp onu lekelerim ki benden fazla adam hiç olmasın” diyen Alibeyov, Molla Nasreddincilerin buldukları makamı kişisel hırsları için kullandıklarını ifade eder. bkz. “Kargene”, **Işık**, S.28, 24 Eylül 1911, 7-8.

²⁶³ Fyodor Plevako (1842-1908) Meşhur Rus avukat. Hayatı boyunca savunduğu 200 davanın çoğunu kazanmıştır.

²⁶⁴ C. MƏMMƏDQULUZADƏ, **a.g.e.**, 572.

²⁶⁵ M. Kuluzade'nin makalesinde eleştirdiği isim Mahmud Nedim Karagözov, *Necat*'ın 40.sayısındaki “Molla Nasreddin'e” başlıklı yazısında M. Kuluzade'ye cevap vermiştir. Kendisine yöneltilen tenkitleri kardeşçe verilmiş nasihatler gibi telakki ettiğini ve makalesinden alınmış cümleleri yeniden okuduğunda uzun ve anlaşılmaz olduğunu fark ettiğini söyler. bkz. Q. MƏMMƏDLİ, **Molla Nəsrəddin**, 252-253.

²⁶⁶ Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in yardımcılarıyla eğitim gören Lütfeli Bey Behbudov, 1911 yılında iddialara göre Tağıyev tarafından dövüldü. Sebebi ise Behbudov'un, Hacı Zeynelabidin'in eşi Sona Hanım'a olan bazı davranışlarıydı. Bu olaydan sonra Behbudov Bakü'den ayrılmak üzere trene binecekken birtakım şahıslar onu Tağıyev'e dava açması için ikna etti. *Işık*, Hacı Zeynelabidin'in bu hadiseden haberi dahi olmadığını ve masum olduğunu öne sürüyordu. Gazete, Kafkasya'da bir tane daha Hacı Zeynelabidin bulunmayacağını ve bazı aydınların onu alaşağı etmek için bu olayı fırsat bildiklerini söylüyordu. Ayrıca *Işık* idaresi mahkeme öncesi Behbudov'dan Hacı'ya iftira attığını itiraf etmesini istedi. 6-11 Mart 1912'de görülen davada Tağıyev'e 2.5, diğer altı adamına ise 2 yıl hapis cezası verildi. bkz. YUKARIBAŞLI, “İnjinir Behbudov'un Dövülmesi Baresinde”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 2-3; HANIMLAR, “Lütfü Bey Behbudov'a Açık Mektup”, **Işık**, S.6, 25 Şubat 1912, 1-2; YUKARIBAŞLI, “Nevruz Bayramı”, **Işık**, S.8, 17 Mart 1912, 1-3. Ali Merdan Topçubaşov, Musa Nagiyev, Mirza Asadullayev, M. Rıza Vekilov'dan oluşan bir grubun Çar'a başvurmasıyla Tağıyev'in cezası affedildi. O. YEŞİLOT, **Hacı Zeynelabidin Tağıyev**, 75.

²⁶⁷ MOLLA NASREDDİN, “Mustafa Bey Alibeyov”, **Molla Nasreddin**, S.28, 4 Ağustos 1911, 3.

“utanmaz, namussuz ve terbiyesiz” gibi hakaretamiz kelimeler kullanan Mustafa Bey’e göndermede bulunarak “utanmaz oğlu utanmazlar” tarafından rezil edildiğini ifade eder.

Kadın sorununa özel bir ilgi gösteren *Molla Nasreddin*’in *Işık*’a karşı ilgisiz kalması elbette söz konusu değildir. İki yayın organı arasındaki tartışmalar zaman zaman kişisel bir husumet halini alsa da çoğunlukla fikir çatışmalarının bir neticesiydi. Örneğin *Molla Nasreddin*’in çarizm ve kapitalizm karşıtlığına karşın, *Işık*’ın Çarlık ile iyi ilişkiler tesis etme çabası ve elit sınıf ile yakın münasebeti, tarafları karşı karşıya getirmişti. *Molla Nasreddin* dergisi *Işık*’ın kadın problemlerini yeterince aydınlatmadığını düşünmekte ve onları meselelerin hallinde daha prensipli olmaya çağırıyordu.²⁶⁸ Diğer taraftan *Işık* siyasî ve sosyal olarak oldukça çalkantılı bir dönemde yayımlanmaktaydı. Temel programı kadın meselesi gibi son derece hassas bir konuydu. Sansür çekincesi, dinî çevrelerin baskısı, toplumdaki patriarkal zihniyet, gazetenin ifade gücünü belli ölçüde dizginliyordu. Devrin şartları göz önüne alındığında, gazetenin devamlılığı ve daha geniş kitlelere ulaşmak için otokontrol mekanizmaları fazlaca işliyordu. Dolayısıyla bu durum makalelerde kendini belli etmekteydi. *Molla Nasreddin* ise kimi zaman dönemin gerçeklerini görmeksizin *Işık*’a yüklenmekteydi. *Işık*’a göre bazı karikatürleri eğitilmiş Müslüman kadınlar aleyhine olumsuz bir bakış açısına sebebiyet vermekteydi. *Molla Nasreddin* gibi toplumu yönlendiren ve yaptırım gücü bulunan bir derginin böyle karikatürler yayımlaması *Işık* tarafından tepki ile karşılanmıştı.

Neticede anlatım biçimlerinde farklılıklar olmakla beraber iki yayın da temelde aynı mesele için mücadele vermektedir. Şüphesiz her iki taraf da Azerbaycan toplumunun kadına yönelik bilinçlenmesinde büyük katkılar sağladı.

²⁶⁸ A. QASIMOVA, *Azərbaycan’da İlk Kadın Mətbuatı*, 51.

3. IŞIK GAZETESİ'NDE ELE ALINAN SOSYAL, SİYASÎ VE HUKUKÎ PROBLEMLER

XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan kadınlarının mevcut durumu oldukça vahimdi. Halk arasında yaygın olan çarşaf giymeyen kadınların ahlaksız olduğu kanısı, kadınların dış dünya ile bağlantılarını büsbütün kesiyordu. Hayatları yüksek duvarlarla çevrili bahçelerin içinde geçen kadınların tek bildikleri ev işleriydi. Zaten onlardan istenen de buydu. Kendilerine zulmeden erkeklerden şikâyet etmek akıllarına bile gelmezdi. Çocukluklarından itibaren anne babalarından sevgi ve ilgi görmeyen ve değersizlik hissiyle büyüyen kadınlar bu davranışları kabullenmişti.²⁶⁹ Böyle bir zihniyetle büyütülen kadınlar evleniyorlar ve çoluk çocuğa karışıyorlardı. Toplumda evi geçindirmek erkeğin sorumluluğunda olduğu için, babalar çocuklarıyla fazla zaman geçiremiyordu. Dolayısıyla çocuk yetiştirmek tamamen annenin sorumluluğundaydı. Ancak çocuk terbiyesine dair en ufak bir fikri olmayan annelerin elinde büyüyen çocuklar, vakitlerinin çoğunu sokaklarda geçiriyordu. Sokaklarda edindikleri olumsuz davranış ve tutumlar nedeniyle geleceğin katilleri, hırsızları, kumarbazları, yalancı şahitleri olmaları kaçınılmazdı.²⁷⁰

Kadınların eğitimsizliği aslında Azerbaycan'daki diğer sorunların temelini teşkil ediyordu. Zira dini çarpıtan bir mollayı, eşini başka kadınlarla aldatan ya da darp eden bir kocayı, kendi kültürünü beğenmeyip başkalarını taklit eden aydını bir anne yetiştirdiği gibi; hakları için mücadele eden bir kadını, kadınların eğitim alması için çarpınan bir öğretmeni, ana diline sahip çıkan bir yazarı da büyüten bir anneydi. Dolayısıyla genelden özele gidilecek olursa problemlerin kökeni hep kadınların sosyal hayattan soyutlanması ve eğitimsiz bırakılması idi. Medeni, refah düzeyi yüksek, fertleri mutlu ve huzurlu, problemlerden arınmış bir toplum yaratılmak isteniyorsa kadınların eğitim almasını engelleyen durumlar ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bu sebeple kadınlar, tüm güçleri ile haklarını müdafaa etmeli ve kendilerine yöneltilen baskılardan korkmayıp hakikatı cesurca dile getirmelidir.²⁷¹

²⁶⁹ Halime Hatun AHUNDOVA, "Avrat Millet Anasıdır", *Işık*, S.30, 22 Ekim 1911, 4.

²⁷⁰ Hürman RAHİMBEYZADE, "Validelerin Başlıca Vazifeleri Yahud Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli", *Işık*, S.2, 28 Ocak 1912, 5

²⁷¹ Yusuf VEZİROV, "Kiev'den Mektup", *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 8.

3.1. Kadın Eğitimsizliği ve Gelecek Nesillere Yansıması

XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl evvelerinde Azerbaycan toplumunu en çok ilgilendiren meselelerin başında kadınların eğitim sorunu gelmekteydi. Kadınların eğitimden mahrum oluşu yalnızca kendilerini değil; aynı zamanda tüm toplumu etkileyen büyük bir problemdi. Toplumun kalkınması, kadınların gelişimiyle doğrudan alakalıydı ve bu durum kadınların eğitim almalarının zaruriliğini yeniden ortaya koydu. Dolayısıyla bu durum kadınların okumasını erkeklere nazaran daha elzem hale getirdi.²⁷² Çünkü toplumun yarısını kadınlar oluşturuyordu ve yükselmek için kadınların desteğine mutlaka ihtiyaç vardı.²⁷³ Kadınların öğrenim görmesinin yararları veya öğrenim görmediği takdirde ne gibi durumların meydana geleceği *Işık*'ta detaylıca anlatılmaktaydı. Gençliğin yozlaşmaması, ailelerin dağılmaması, mutlu, huzurlu ve başarılı bir toplum düzeninin yaratılması, suç oranlarının azalması, Azerbaycan Türklerinin devletin yüksek kademelerinde görev alması, millî değerlerin kazanılması ancak kadınların eğitim almaları ile mümkündü. Yani gelecek nesillerin şekillenmesinde en büyük sorumluluk annelere aitti.

Işık'ta kendini ailesine ve çocuklarına adanmış kadın anne tipi ağır basmaktadır. Doğan her kız çocuğu potansiyel bir annedir ve anneliği en ince ayrıntılarıyla bilmelidir. Bu nedenle Avrupa ülkelerindeki okullarda olduğu gibi, Azerbaycan'daki kız mekteplerinde de çocukları ebeveynliğe hazırlamak üzere annelik ve ev işleri dersleri verilmelidir.²⁷⁴ Aksi takdirde hiç okula gitmemiş annelerin yetiştirdiği çocuklar, sabahtan akşama kadar sokaklarda toz toprak içinde oynayıp kavga, dövüş ve küfür öğreneceklerdir. *Işık* gazetesinin yayımlandığı dönemde hali hazırdaki tablo bu olumsuz örneklerle doludur. Çocukların büyük çoğunluğu vaktini böyle harcamakta ve ebeveynleri buna müdahale etmemektedir. Gazetede neşredilen bir makalede görüldüğü üzere sokakta kavga eden iki çocuğu gören büyükler, “vurun çocuklar vurun, görelim bakalım hanginiz yeneceksiniz” diyerek onları dövüşe özendiriyorlardı.²⁷⁵ Yine başka bir hikâyeye göre çocukken annesinin

²⁷² NASİH, “İlim Kime Çok Lazımdır”, *Işık*, S. 5, 19 Şubat 1911, 9; Hacer SÜBHANGULİZADE, “İlmin Menfaati”, *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 5.

²⁷³ ŞİRVANİZADE, “Mektup”, *Işık*, S. 13, 16 Nisan 1911, 8; Mehmed Hacı MEHEMMEZADE, “*Işık* Gazetesi İdarehanesi'ne”, *Işık*, S. 19, 28 Mayıs 1911, 7.

²⁷⁴ Mehmed Ali EFENDİZADE, “Vatanın Civan Kızlarına”, *Işık*, S.14, 23 Nisan 1911, 6; Nabat NERİMANZADE, “Talim-i Nisvan”, *Işık*, S.24, 23 Temmuz 1911, 7.

²⁷⁵ Allahyar ALİBEYOV, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, S.21, 11 Haziran 1911, 7.

yönlendirmesiyle yumurta çalan bir genç hırsızlık alışkanlığını, zamanla daha kıymetli eşyalar çalarak devam ettirmiştir. Bu süreçte bir kez yargılanan genç, babası tarafından kurtarılmış ve babası kendisine “korkma oğlum ne olursa olsun ben seni mahkemeden azat ederim” diyerek cesaretlendirmiştir. Ancak hikâyenin sonunda annesiyle mahkemede yüzleşen genç, işlediği suçların sorumluluğunun kendisinden çok annesinde olduğunu söylemiştir.²⁷⁶

Huraman Rahimbeyzade'nin ebeveynlerin görevleri ve terbiye konusundaki makalesine göre ailede annenin üzerine düşen sorumluluklar babalara göre fazladır. Anne bebeğini besleyip büyütmekten başka, anne aynı zamanda onun arkadaşı, ilk öğretmeni ve yol göstericisidir. Kadınlar çocuklarına arkadaş gibi yaklaşmalı, onların içindeki yetenekleri ortaya çıkarmalı, zihinsel ve bedensel gelişimini desteklemelidir. Evlatlarına eğitim verirken anne son derece hassas davranmalı; baskı yapmamalı veya korkutmamalıdır. Elinden geldiği kadar onları serbest ve cesur büyütmeli, yanlarında terbiye ve nezaket kurallarına uymayan hareketlerde bulunmamalıdır. Ayrıca anneler çocukların davranışlarını onlara yansıtmadan gözlemlemelidir.²⁷⁷ Anne okul öncesinde çocuğa okuma yazma ve kitap hevesini aşılama, okul sevgisini kazandırmakta büyük pay sahibidir.²⁷⁸ Böylelikle ilk eğitimini annesinden alan çocuk okula başladığında zorluk yaşamayacak, öğretmenlerin sorumluluğu da hafifleyecektir. Zira annelerin çocukların yanında kötü sözler kullanmaları, onlara şiddet uygulamaları, suçlulardan bahsetmeleri, yalan söylemeleri vb. gibi kötü davranışlar onların akıllarında kolaylıkla yer eder. Henüz doğru ile yanlış ayırt edebilecek olgunluğa sahip olmayan çocuklar zihinlerine kodlanan davranışlardan hayatları boyunca etkilenecek; belki de bu durum ileride çok yanlış işler yapmalarına neden olacaktır.²⁷⁹ *Işık*'ın müdürü Hatice Hanım kadınların çocuk eğitimindeki rolünü “Kadınlarımız terbiyeli olmazsa, tahsil alıp aydınlanmazsa; evlatlarımıza eğitim verip rezaletten, karanlıktan, fakirlikten, hapishanelerden ve diğer milletlerin aşağılama ve sitemlerinden kurtulup ışığa çıkamayız”²⁸⁰ diyerek özetliyordu.

²⁷⁶ FELEKZADE, “Kimdir Mukassır?”, *Işık*, S.21, 5 Şubat 1911, 3.

²⁷⁷ Huraman RAHİMBEYZADE, “Validelerin Başlıca Vazifeleri Yahut Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli”, *Işık*, S.2, 28 Ocak 1912, 5-6.

²⁷⁸ Ali YUSUFZADE, “Anaların Tefavütü”, *Işık*, S.26, 27 Ağustos 1911, 6.

²⁷⁹ A. QASIMOVA, *Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı*, 14.

²⁸⁰ HATİCE, “Hukumumuz”, *Işık*, S.3, 5 Şubat 1911, 2.

Yukarıbaşı'nın kaleme aldığı "Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır" adlı makaleye göre; işledikleri suçlardan dolayı mahkemelere düşüp Sibiry'a veya başka yerlere sürgün edilen, sanayi ve bilimde Avrupa milletlerinden geri kalan, ana dilini doğru ve akıcı konuşamayan, devlet görevlerinde düşük mevkilerde çalışan ve iyi yerlere gelemeyen yozlaşmış gençliğin yaratıcısı annelerdir.²⁸¹ Annesinden saygı, sevgi, adalet, dürüstlük, iyilik gibi değer yargılarını öğrenmeyen bireylerin ileride muhakkak ahlaki çöküntüler yaşayacağı; ahlak ve etik gibi soyut kavramları içselleştirememiş gençlerin ise temeli çürük bir binaya benzediği yorumunu yapmaktadır.²⁸² Bu gençler en iyi okullarda okusalar dahi vatan ve milletlerine faydalı olamayacaklardı. Çocuklar evde aldıkları eğitimi okuldaki eğitim ile birleştirdikleri takdirde gerçekten medeni bir birey olabilirlerdi.²⁸³ Yoksa çocuk kimlik karmaşası yaşayacak; yabancı kültürle öykünerek giyimden kuşama, konuşmadan tavırlara değin batılı gibi davranacaktı.²⁸⁴ Yazar Hacer Sübhankuluzade'ye göre aile terbiyesi almayan nesiller, eski bir elbiseye eklenen yamaya benzer. Gelenek görenek, adet, dil ve dininden habersiz gençler kendilerine bakanları güldürmekten başka bir işe yaramaz.²⁸⁵ Zamanla değerlerine büsbütün yabancılaşıp kültürleriyle, millet ve dinleriyle alay etmeye; başkalarının yanında aşağılamaya ve anne babalarını beğenmeyip hor görmeye başlarlar.²⁸⁶ Bunların yaşanmaması ve gelecek nesillerin vatan, millet, dil ve dinlerine sahip çıkmaları için eğitilmiş annelerin sayısının artması gerekiyordu. Kadınlar ise ne derece hayati bir konumda olduklarının bilincinde olmalıydılar. Zamanlarını düğünlerde veya sokaklarda boş boş gezerek harcamamalı; "nasılsa benim ailem zengin" diyerek ailesinin varlığına güvenip tembellik etmemeliydiler. Değişim önce kadınların zihinlerinde başlamalı, kadınlar kimseye muhtaç olmadan kendi ayakları üzerinde durması gerektiğinin farkına varmalıydılar.²⁸⁷ Bu noktada eğitilmiş kadınlar, diğer hemcinslerine rehber olmalıdır. *Işık*'ta neşredilen makalelerden birinde bu konuyla ilgili bir öneri sunulmaktadır. Bu teklif okumuş hanımların bir araya gelip kadınlara mahsus bir meclis teşkil etmeleri ve Kafkasya'nın dört bir yanında kız mekteplerinin açılmasıdır. Bu amaçla meclisten

²⁸¹ YUKARIBAŞLI, "Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır", *Işık*, S.25, 6 Ağustos 1911, 3.

²⁸² Gevher ŞEVKİYE, "Anaların Vazifesi", *Işık*, S.7, 3 Mart 1912, 3.

²⁸³ Nabat Hanım NERİMANZADE, "Talim-i Nisvan", *Işık*, S.2, 29 Ocak 1911, 3.

²⁸⁴ Huraman RAHİMBEYZADE, "Medeniyetin Esası Terbiyedir", *Işık*, S.32, 19 Kasım 1911, 6; Behbud ŞAHTAHTİNSKİ, "K momentu", *Işık*, S.7, 7 Mart 1911, 12.

²⁸⁵ Hacer SÜBHANGULİZADE, "İlmin Menfaati", *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 5.

²⁸⁶ Halime Hatun AHUNDOVA, "Avrat Millet Anasıdır", *Işık*, S.30, 5.

²⁸⁷ Huraman RAHİMBEYZADE, "Okumak Herhalde Lazımdır", *Işık*, S.5, 19 Şubat 1911, 11.

bazı temsilci hanımlar gittikleri şehirdeki kadınlarla konuşarak onları maarif ve ilme davet etmelidir.²⁸⁸

Tüm bu tartışmalar kadınların nasıl eğitim görecekları sorusunu gündeme getirdi. Kadınların eğitim almalarının önünde pek çok engel vardı. Bu engellerin başında Azerbaycan toplumunun büyük kısmının kadınların okumasına karşı olumsuz bakışı gelmekteydi. Kızların eğitim alması gereksiz görülürdü. Namaz surelerini ezberlemesi, basit toplama çıkarma işlemlerini yapabilmesi, çocuğuna ana dilini öğretecek ve eği evde yokken nereye gittiğini söyleyecek kadar okuma yazma bilmesi yeterliydi.²⁸⁹ Bu nedenle ailelerin ekseriyeti kızlarını mescitlerde molla eğlerinin eğitim verdiği sınıflara ya da kadınların şahsi teşebbüsleriyle açtığı mekteplere gönderiyorlardı. Bu okullarda kızlara sadece okuma öğretilirdi, yazı öğrenmeleri kesinlikle yasaktı. Kendisi de Şamahı'daki evinde hususi bir kız mektebi açmış olan Gevher Şevkiye, mescitlerde verilen eğitimi eleştirmektedir. Şevkiye mollahanelerde öğretmenlik yapan kadınların yeterince eğitilmiş olmadığını anlatıyordu. Bu okullarda alınan gelişmiş eğitim yarar yerine zarar getireceğini söyleyen Gevher Hanım "Böyle mekteplere gitmektense evde oturup ev işleriyle meşgul olsalar bin defa daha hayırlıdır. Ya da ana dilini, şeriatını, ev işlerini en iyi şekilde öğrenmeleri için bu tarz mekteplerin yerine usul-i cedit tipinde okullar açılmalıdır" diyerek çocukların mollahaneler yerine usul-i cedit ile eğitim veren kız mekteplerine gönderilmesi gerektiğini savunuyordu.²⁹⁰

Kız çocukları esasen okulda olmaları gereken 6-7 yaşlarında ev işleriyle meşgul olmaya başlardı. Yemek ve temizlik yapmayı, dikiş dikmeyi; varsa kardeşine bakmayı öğrenirlerdi. Çocukluğundan itibaren anne olacağı anlayışıyla büyütölen kız çocukları okuma yazma bilmezlerdi.²⁹¹ *Işık*'ta yer alan bir hikâyeye göre komşusunun kızı Sonya'nın evine giden Sakine, her gittiğinde Sonya'yı dikkatlice kitap okurken görür. Sakine de kitapları inceler ancak hiçbir şey anlamaz ve Sonya'ya "bu kitapları okumaktan sıkılmıyor musun?" diye sorar. Sonya ise kitaplar sayesinde

²⁸⁸ Mesture Ardeşir Han AFŞAR, "Bacılarıma Ünvanlı Makalenin Muhterem Muharririne", *Işık*, S.5, 18 Şubat 1912, 2.

²⁸⁹ Çaykıraklı Hayat Hanım, "Bacılarıma Bir Nece Söz", *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 6; HATİCE, "Vezaif-i Beytiyye", *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 2.

²⁹⁰ Gevher ŞEVKİYE, "Kızlarımızın Terbiyesi", *Işık*, S.8, 17 Mart 1912, 8.

²⁹¹ Halime Hatun AHUNDOVA, "Avrat Millet Anasıdır", *Işık*, S.30, 22 Ekim 1911, 4.

dünyadan haberdar olduğunu ve kilometrelerce ötede gelişen olaylar hakkında bilgi edindiğini söyler. “Benim senin gibi gözlerim kör, kulaklarım sağır ve dilim lal değil ki niçin sıkılayım?” diye ekler. Sakine biraz düşündükten sonra Sonya’ya hak verir. Sakine’nin arkadaşı Süreyya ise Müslüman kızların dünyaya şanssız geldiğini anne ve babalarının verdiği terbiye ile dilsiz, sağır ve kör insanlardan farksız yaşadıklarını söyler.²⁹² Bu hikâyede olduğu gibi *Işık* yayımladığı farklı yazılarla Bakü’de yaşayan Ermeni, Rus ve Gürcülerin kadın eğitiminde ne kadar ilerlediklerini önemle vurguluyordu. Çaykıraklı Hayat Hanım, Ermeni bir arkadaşına misafirlğe gittiğinde Ermeni çocukların Müslüman çocuklar gibi vakitlerini boş yere harcamadığını; onları hep kitap okurken ya da resim yaparken gördüğünü anlatır. Elbette çocukların zamanlarını bu faaliyetlerle değerlendirmelerinde annelerinin payı büyüktür.²⁹³ Azerbaycanlı çocuklar sokakta birbirleriyle dövüşürken, Rus çocukları yürürken dahi birbirleriyle dersleri hakkında konuşmaya devam ederler.²⁹⁴ Avrupalılar çocuklarına okula başlamadan önce okuma yazma öğretmek için çabalarlar ve altı veya yedi yaşına geldiğinde çocuklar harfleri öğrenip okulda zorluk yaşamazlardı. Ayrıca Avrupalılar kadınların okumasını gelişmişlik seviyesinin ve medenileşmenin en önemli kriterlerinden biri olarak kabul ederlerdi. Bunun için kadın eğitimine çok önem veriyorlardı.²⁹⁵ Aslında tüm bu örnekler Azerbaycan Türklerinin gaflet uykusundan uyanmaları ve toparlanmaları için verilen birer mesajdı.

Kadınların erkek akrabalarından veya eşlerinden gördükleri baskı sonucu yaşam alanlarının ev ile sınırlı kalması da ciddi bir sorundu. Bu bağlamda *Işık*, kadınları kısıtlayan toplum yapısını da zaman zaman eleştirmekten geri durmuyordu. “Çocuğun ilk öğretmenleri onun etrafındakilerdir ve hususiyetle evde olan şahıslardır” diyen yazar makalesini şöyle sürdürüyordu: “Biz kadınları dört duvar arasında tutmaya devam edersek kendileri zaten cahil olan kadınlardan nasıl bir eğitim bekleriz?”²⁹⁶ Yıllardır erkeklerin demir yumruğu altında ezilen kadınların okumak için önce özgürlüklerini elde etmeleri gerekiyordu. “Yıllarca esaret altında tutulan ve cahil bırakılan bu zayıfeler cehalet, gaflet, medeniyetsizlik ve bilgisizliğe ittirilmişlerdir.

²⁹² Mehdi ALİYAROV, “İki Kızlar!”, *Işık*, S.6, 26 Şubat 1911, 8.

²⁹³ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Nece Söz”, *Işık*, S.3, 7.

²⁹⁴ Allahyar ALİBEYOV, “Küçede Gördüklerim” *Işık*, S.21, 11 Haziran 1911, 7.

²⁹⁵ Kırımlı Sin. Ye. ÇELEBİ “Talebü’l-İlm Farizatü’l-Küll Muslim ve Muslime”, *Işık*, S.9, 24 Mart 1912, 6.

²⁹⁶ “Napolyon’un Suali”, *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 5.

Zavallılar kendilerinin insan olduklarını da unutmüşlardır” diyen *Işık* kadınların içinde buldukları zor durumu biraz olsun anlatmaya çalıştı. Ona göre milletin yükselmesi ve mutluluğu kadınların özgür ve eğitilmiş olmasına bağlıydı. Fakat erkeklerin keyfiyeti nedeniyle, kadınlar sahip oldukları haklardan mahrum bir hayat yaşıyorlardı. Erkekler şeriat kaidelerini öne sürerek kadınların okumalarına müsaade etmiyorlardı. Toplumun genelinde eğitilmiş kadınların gözü dışarıda ve iffetsiz oldukları düşüncesi hakimdi.²⁹⁷ Okuma yazma bilen kadınların eşlerinin emirlerine itaat etmeyecekleri, evliliklerin dahi sarsılabileceği konuşulurdu. *Işık*’ta okumuş bir kız ile bir molla arasındaki diyalogu anlatan “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele” adlı şiirde kadınların yazı yazması hakkında şu satırlar dikkati çeker:

Oku yalnız sevad-ı Kur’an’ı...
Yazı yazmak haramdır arvada,
Yazsa namusunu verir bade,
Arvadin ilmüne lüzum yoktur,
Yazı bilmezse hiç sözüm yoktur.²⁹⁸

Görüldüğü üzere din adamları başta olmak üzere halk kadınların yazı yazmalarını hiç hoş karşılamıyordu. “Kadın okuma yazma bilsin de sevgilisine mektup mu yazsın?” gibi söylemler, halkı kadın eğitimine karşı daha da soğutuyordu. Halkın çocuklarını mektebe göndermeyi bir “namus meselesi” olarak algıladığı anlaşılıyordu.²⁹⁹ *Işık* öğrenim görmüş kadınların ahlaken zayıf olduğunu savunanları kesin bir dille reddediyordu. Gazeteye göre eğitilmiş hanımların iffetli olduklarına ve hiçbir zaman eğitilmiş ve aydın Müslüman hanımlarda böyle kusur olmayacağına şüphe yoktu.³⁰⁰ İyi ahlaklı olmayanları görüp ilmi lekelemek doğru değildi. Aksine eğitim insanı düşünceli, merhametli, namuslu ve sadakatli kılmaktaydı.³⁰¹

Öte yandan şeriata göre kadınların evden çıkarken eşlerinden müsaade istemek zorunda olmadıkları iki neden vardı. Bunlardan biri anne ve babası hastalandığında ziyaret etmek, diğeri ise eğitim almak içindi.³⁰² “İlim talep etmek bütün Müslümanlara

²⁹⁷ Ayn. ABBASOV, “Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bazı Eşhasa Cevab”, *Işık*, S.33, 10 Aralık 1911, 4.

²⁹⁸ Maral Hanım NEBİZADE, “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele”, *Işık*, S.8, 17 Mart 1912, 3.

²⁹⁹ Gevher ŞEVKİYE, “Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzre Ehemmiyeti”, *Işık*, S.8, 12 Mart 1911, 5; GÜLSÜM NENE, “İki Hanımın Sohbeti”, *Işık*, S.11, 7 Nisan 1912, 4.

³⁰⁰ YUKARIBAŞLI, “Molla Nasreddin”, *Işık*, S.14, 23 Nisan 1911, 7.

³⁰¹ Asya AHUNDZADE, “Bahariyat-ı Ayna”, *Işık*, S.18, 21 Mayıs 1911, 6.

³⁰² Efşan Hanım İMAMZADE, “Müslüman Bacılarıma Bir Nece Nasihat Ya da Hukuk-i Zevciyat”, *Işık*, S.10, 26 Mart 1911, 7; Efşan Hanım İMAMZADE, “Kabahat Kimdedir?”, *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 4; Mehmed Hacı MEHEMMEDZADE, “Mektup”, *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 7.

farzdır” manasına gelen “Talabul-ilmi faridatun ala kulli muslim” hadisi eğitimin cinsiyet farkı gözetmeksizin her bireyin hakkı olduğunu açıkça ifade etmekteydi. Fakat kendileri mekteplerde, mescitlerde, ahund yanında eğitim alan erkekler, kadınların dinlerini özgürce öğrenmelerine izin vermiyorlardı. Kadınlar arasında namaz kılmayı, *Kur’an* okumayı, hatta en basit şeriat kurallarını bile bilmeyenler vardı.³⁰³ Çaykıraklı Hayat Hanım bir yazısında Hz. Muhammed’in “İlim Çin’de olsa gidip alınız” hadisini hatırlatıp “Bizlere vatanımızda okumaya izin vermiyorlar, Çin’e ise hiç göndermezler...” diyerek Azerbaycan toplumundaki despot erkeklere serzenişte bulunuyordu.³⁰⁴

Azerbaycan basınında bazı yazarlar, kadınların eğitimden mahrum kalmasının nedenlerinden biri olarak şeriatın kadın eğitimini haram kıldığını göstermekteydi. *Işık* da yayımlandığı dönemde bu tartışmaya dahil oldu. Gazeteye göre kadınların eğitim almalarına müsaade edilmemesi, ikinci sınıf insan derecesine indirgenmeleri ve en temel insan haklarından dahi mahrum bırakılmalarının dinin vacip emirlerinden biri gibi telakki edilmesi, bazı mollaların dini yanlış yorumlamalarının sonuçlarıydı. Oysa İslam’ın kadınlara bahşettiği haklar göz önüne alındığında şeriatla ilgisi olmayan fetvalar hurafeden başka bir şey değildi. Bu durum İslamiyet’e bir ihanetti ve bunu tüm dine mal etmek de adil bir davranış değildi.³⁰⁵ Dolayısıyla şeriatın kız çocuklarının okumasına engel olduğunu iddia eden zihniyet doğruyu yansıtmıyordu. *Işık* bu görüşlerini pekiştirmek amacıyla 1912 yılının 9. sayısından itibaren gazetenin ilk sayfasında Arapça, Azerbaycan Türkçesi ve Rusça olarak Hz. Muhammed’in eğitime teşvik eden hadislerini yayımlamaya başladı.

Işık “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretleri’nin “Işık’a” Hediyesi” adlı yazı dizisinde İslamiyet’in kabulünden sonra alim, hatip, vaiz, şair, yazar, hadis yazıcısı, fıkıh bilgini, tercüman, hayırsever, hattat, sanatçı olan ve gazalara katılan kadınların isimlerini yayımlayarak şeriatın kadınları okumaktan alıkoymadığını ispat etmiş oluyordu.³⁰⁶ Halime Hatun Ahundova da, İslam dininin

³⁰³ Halime Hatun AHUNDOVA, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, S.5, 19 Şubat 1911, 10.

³⁰⁴ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Nece Söz”, *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 6.

³⁰⁵ MUALLİM MEHNAR, “Ağdaş’tan”, *Işık*, S.16, 7 Mayıs 1911, 5-6; “Vopros Jenskom Sredi Musulman”, *Işık*, S.5, 12 Şubat 1911, 12.

³⁰⁶ “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, *Işık*, S.9, 24 Mart 1912, 2-3; “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, *Işık*, S.10, 31 Mart 1912, 2-3; “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”;

kabulüyle kadınların eğitimden uzaklaştırıldığını ve evlere hapsedildiğini düşünen bazı aydınlara cevap vermekteydi. İslamiyet'in kabulünden sonra belli bir döneme kadar kadınların askerlik, şairlik, yazarlık, öğretmenlik, doktorluk gibi mesleklere sahip olduğunun; zengin kadınların mallarını ve paralarını hayır işleri için sarf ettiğinin altını çizdi. Ahundova'ya göre Abbasiler devrinde Mütevekkil Billah'ın halifeliğinde kadınların eğitim almalarına bazı kısıtlamaların getirilmesi onların gündün güne gerilemesine sebep olmuştu.³⁰⁷ Zira *Kur'an* kadar ilme, eğitime, sanata teşvik eden başka bir kutsal kitap yokken, Müslüman kadınların bu kadar geride kalması tamamen hadis ve ayetlere uygun davranılmamasından ileri geliyordu.³⁰⁸

Dört duvar arasında ömür geçiren Azerbaycan kadını, annesinden aldığı yanlış öğretileri ileriki yaşantısında da uygulamaya devam ediyordu. Batıl inanışlar ve taassupla büyütülen kadınlar, sorunlarının çözümünü falcı ve büyücülerde arıyordu. *Işık*'ta yer alan "Çeper Aşırımı" adlı öyküde oğlu İsmail evden gideli üç yıl geçmiş olan Huraman, torunlarıyla bir başına kalmıştır. Yoksulluk ve ümitsizlik yüzünden ne yapacağını bilemeyen kadın torunundan aldığı altı kopeykle bir falcıya nohut falı baktırır.³⁰⁹ Toplumda yaygın olan hastanelere gitmenin "kâfir adeti" olduğu algısı halkı modern tıptan uzaklaştırıp, falcı ve büyücülere gitmeye mecbur ediyordu. *Işık*'ta yayımlanan hikayelerin birinde çocukları kızıl hastalığına tutulan iki kadının çaresizliğine yer veriliyordu. Rus komşularının çocuklarını hastaneye götürüp tedavi ettirmesini kınayan kadınlar, hastaneye gitmeyi büyük bir günah kabul ettikleri için bunu akıllarının ucundan dahi geçirmiyorlardı. Kadın falcının söylediği her şeyi yapmasına rağmen evladını kaybetmesini "bahtsız" olmasına bağlıyordu.³¹⁰ Çünkü hayatları boyunca kayıtsız şartsız inandıkları bu inançlar, aslında onların tek tutunacak dallarıydı. "Şerife Bacı" adlı öyküde kızı ağır hastalığa yakalanan genç bir kadın, çocuğunu hasta edenlerin doğaüstü varlıklar olduğuna inanmaktaydı. Kadın tüm

Işık, S.11, 7 Nisan 1912, 2-3; "Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin "Işık'a" Hediyesi"; **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 2-3.

³⁰⁷ Halime Hatun AHUNDOVA, "Avrat Millet Anasıdır", **Işık**, S.34, 31 Aralık 1911, 3.

³⁰⁸ Tuba Hanım SULTANZADE, "Bacılarıma Bir Nece Söz", **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 6; Zehra Hanım HANBUDAKZADE, "Işık İdaresine", **Işık**, S.15, 30 Nisan 1911, 7; Haver Hanım ŞAUROVA, "Pismo Redaktor Jurnalı Ishig", **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 8.

³⁰⁹ GÜLSÜM NENE, "Çeper Aşırımı", **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 8.

³¹⁰ Ayn. REZAI, "Analarımıza Bir Nece Söz", **Işık**, S.5, 18 Şubat 1912, 6.

umutlarını Şerife Bacı ismindeki bir büyücüye bağlamıştı.³¹¹ Halbuki hikâyeye göre Şerife Bacı yalnızca geçim derdine düşmüş bir umut taciriydi.³¹²

Pedagojik olarak da kadınları bilgilendirmek isteyen gazete, zaman zaman çocuk bakımına dair yazılar da yayımlıyordu. *Jenskoye Delo* (Kadın İşleri) adlı Rus gazetesinden Ağababa Yusufzade'nin tercüme ederek *Işık*'ta yayımladığı makalede, Finlandiya örneğine göre çocuklara nasıl eğitim verileceği anlatılmaktadır. Yazı Finlandiya'da çocuklara bir yetişkin gibi davranıldığını ve çocukların anne babalarıyla aynı sofrada yemek yiyip sohbet ettiklerini anlatıyordu. Fakat Azerbaycan toplumunun büyük çoğunluğuna göre sofrada konuşmak hoş karşılanan bir durum değildi. Özellikle çocukların büyükleri yanında konuşması edepsizlik kabul edilirdi. “Sofrada konuşan çocukları şeytan kaçıır” gibi cümleler çocukları korkutur ve ağlatırdı.³¹³ Finlandiya'da ise çocuklar okullarda ve evlerinde spor yapar, kız erkek fark etmeksizin rahatça arkadaşlarının evlerine tek başına giderlerdi. Kız çocuklarının eğitimine bilhassa önem verilir; kızlarla erkekler aynı sınıflarda öğrenim görürlerdi. Bu nedenle aralarındaki ilişkiler normalleşir, arkadaş olmayı başaran kadınlar ve erkekler dışarda birbirlerini gördüklerinde sohbet ederlerdi. Üniversiteyi de bir arada okuyan kadınlar ve erkekler arasında ahlaka aykırı hiçbir olay vuku bulmamıştı.³¹⁴ Yusufzade bu noktayı özellikle vurgulayarak eğitilmiş kadınların erkekler kadar ahlaklı olduklarını kanıtlamaya çalışıyordu.

Işık'ta yer alan başka bir pedagojik makalede Lev Tolstoy'un çocuklarına verdiği terbiyeden bahsedilmekteydi. Jean-Jacques Rousseau'nun eğitim anlayışını benimseyen Tolstoy, ailelerin çocukları bakıcılara teslim etmek yerine, kendilerinin ilgilenmelerini istiyordu.³¹⁵ Çocukların özgürce büyütülmeleri, heveslerinin kırılmaması için elden geldiğince isteklerini yapmalarına müsaade edilmesi gerektiğinin üstünde duruluyordu. Korkularını yenmeleri, hayatta karşılaştıkları tüm zorluklarla mücadele etmeleri sağlanmalıydı. Yalan söylemek, iftira atmak, büyüklerine saygısızlık etmek, insanlar arasında dil, din, ırk, cinsiyet ayrımı gözetmek

³¹¹ Ayn. Mim. SİN., “Şerife Bacı”, *Işık*, S.34, 31 Aralık 1911, 5-6.

³¹² Ayn. Mim. SİN., “Şerife Bacı”, *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 7-8

³¹³ Ağababa YUSUFZADE, “Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”, *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 7-8.

³¹⁴ Ağababa YUSUFZADE, “Finlerde Uşak Beslemek”, *Işık*, S.19, 28 Mayıs 1911, 5.

³¹⁵ Ali Ekber NAHÇİVANİ, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, *Işık*, S.6, 25 Şubat 1912, 5.

gibi davranışlar mutlaka cezalandırılmalıydı. Böylece çocuklar yaptıklarından pişmanlık duyacak ve büyüdüklerinde bu hataları asla tekrarlamayacaklardı. Bütün insanların kardeş olduğu çocuklara en küçük yaşlarından itibaren benimsetilmeli; eşitlik ve adalet üzere yaşamaları öğretilmeliydi. Diğer taraftan çocukların gördüklerini taklit edecekleri göz önünde bulundurularak, aileler onların yanındaki konuşma ve hareketlerine özen göstermeliydi. Esasen bu hükümlerin İslam'ın buyruklarıyla da birebir örtüştüğü görülmektedir. Yazar Tolstoy'un İslamiyet'in kanunlarını takdir ettiğini ve bu kaideleri çocuklarının eğitiminde uyguladığını anlatır.³¹⁶ *Işık*'ta bu tarz yazıların yayımlanması, çağın gerekliliklerine uygun ve doğru eğitim modellerinin nasıl olduğunu okuyuculara bildirmektir. Böylece gazetede yer alan makalelerin verdiği mesajlar doğrultusunda ailelerin eğitim anlayışlarında yeni ufuklar açılacak ve yanlış uygulamalar bir nebze de olsa azalabilecektir.

3.2. Çarşaf Meselesi

Azerbaycan toplumunda gündemi meşgul eden konulardan biri de çarşaf meselesiydi. İslam dininin çarşafı farz kılıp kılmadığı konusunda din adamları arasında fikir çatışması yaşanıyordu. Bu konu daima ihtilafli kalmış³¹⁷ bir grup ulema peçenin İslam'da yeri olmadığını söylerken, başka bir grup ise İslam'ın emirlerinden olduğunu savunuyordu. Örneğin Osmanlı, Kafkasya ve İran'da yüz örtmek dinî bir vecibeden ziyade, bir adetti ve bu hususta ulema tarafından onay veya itiraza şahit olunmamaktaydı.³¹⁸

Esasında yıllardır tartışılmalı olan bu mevzu *Işık* gazetesinde de netliğe kavuşmamıştı.³¹⁹ Zira gazetede çarşafın kadınların hak ve özgürlüklerini kısıtlamadığını savunanlar olduğu gibi tam tersi düşünenler de vardı. Hatice Alibeyova'ya göre çarşafın ortadan kaldırılması gibi bir durum söz konusu değildi. Kadınlar haklarını aramakta ısrarcı davranmalıydı, ancak bu örtünmeyi kabul etmemek anlamına gelmemeliydi. Avrupalıların çarşaf aleyhindeki söylemlerini

³¹⁶ Ali Ekber NAHÇİVANİ, "Graf L.N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi", *Işık*, S.7, 3 Mart 1912, 6-7; Ali Ekber NAHÇİVANİ, "Graf L.N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi", *Işık*, S.8, 17 Mart 1912, 4-5.

³¹⁷ "Her Sese Kulak Asma!", *Işık*, S.23, 9 Temmuz 1911, 4.

³¹⁸ "Her Sese Kulak Asma!", *Işık*, S.24, 23 Temmuz 1911, 2.

³¹⁹ *Işık* bu konuyu sayfalarına "hicap meselesi" olarak taşıdı ve bu konudaki tartışmaları okuyucularla bu isimle paylaştı.

benimseyip çarşafı reddetmek, hatta ondan nefret derecesinde uzaklaşmak İslam kadınlarına hiçbir şey kazandırmayacaktı.

H. Alibeyova'ya göre Müslüman hanımlar ecnebiler gibi süslü şapkalar takmamalı; şeriatın gerektirdiği gibi giyinmeliydi.³²⁰ Hatice Hanım'ın müdafaa ettiği kadın hakları İslam şeriatına uygun olup; kadınları “ahlaksızlaştıracak” bir yapıda değildi.³²¹ Kadınların tahakkümden kurtulup erkeklerle eşit haklara sahip olmaları elbette gerekliydi. Fakat özgürlükten kasıt çarşafın reddi ise bu özgürlük değil, düpedüz kadınların iffetlerini kaybetmesi ve aile hayatının bozulmasıydı.³²²

Işık'a göre kadınların haklarından mahrum kalmalarında ulema ve ruhanileri kabahatli görüp onlara cephe alan birtakım yazarlar da haksızlık ediyorlardı. Çarşafı kadınların eğitim almalarına engel olarak telakki edenlerin aksine, tesettürlü kadınların da okuyabileceği izah edilmekteydi. *Işık*'ta yer alan bir hikâyede çarşafı bir kadının amcasıyla birlikte bindiği trende Avrupalı bir hanımla ettiği sohbet okuyuculara aktarılıyordu. Müslüman kadın diğer hanımı hayrete düşürecek kadar bilgili ve kültürlüdür. Yabancı hanım Varşova'dan gönderilen telgrafı kendisi için okuyan bu Müslüman hanımı daha yakından tanımak ister. Konuşmanın sonundaysa “peki niçin bu ilim ve bilgiye rağmen vücudunuzu çarşaf ile bürüdünüz?” sorusunu yöneltir ve aralarında şöyle bir diyalog yaşanır:

- Millî adetimiz olan bu kıyafeti giymemin ilim ve bilgiye bir zararı var mı?
- Hayır zararı yoktur ama hürriyetin hilafıdır!
- Affedersiniz madam hatanız var. Bu kıyafetin hürriyetle hiçbir alakası yoktur.³²³

Hikâyede Müslüman kadın, çarşafın özgürlük karşıtı ve kadınları mahkûm eden bir sembol olduğu tabusunu yıkmaya çalışır. Bununla beraber okumuş hanımların İslam'a uygun davranmaları, en azından ince bir örtüyle yüzlerini örtmeleri bir bakıma toplumun kadın eğitimine olan bakışını normalleştirecektir. Eğitim alıp İslam'a uygun davranmayan ve yüzü açık gezen hanımlar da tam tersi bir etki yaratacaktır. Bu nedenle peçe takmayan hanımlar ellerinden geldiğince iffetli ve edepli olmalıdırlar. Zira bunun aksine davrananlar peçe kullanmayan hanımların imajını zedeleyecektir.³²⁴

³²⁰ Hatice Hanım ALİBEYOVA, “Molla Nasreddin'e Cevap”, *Işık*, S.19, 28 Mayıs 1911, 2; Yusuf Kadı ZAHİDZADE, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, S.22, 18 Haziran 1911, 3.

³²¹ HATİCE, “Hukukumuz”, *Işık*, S.3, 5 Şubat 1911, 3.

³²² ŞİRVANİZEDE, **a.g.m.**, 8.

³²³ MEŞRİKİ, “Yolda Gördüğüm”, *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 8.

³²⁴ YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 2.

Tesettürü savunan yazarlar olduğu gibi çarşaf ve peçenin kadınları sosyal hayattan alıkoyacağını düşünenler de vardı. Bu yazarlara göre kız mektepleri açan, okuyan, bilinçlenen hatta gazete çıkaran Azerbaycan kadınının peçe engelini ortadan kaldırması gerekiyordu.³²⁵ Öte yandan şeriat da peçeyi emretmiyordu. Kadınların içtimai hayattaki faal rolünden bahseden Çaykıraklı Tuba Hanım “kadının yüzünü namahrem görse günahdır, peki biz kızlar ne zamana kadar ilimden mahrum kalacağız?” diyerek peçenin kadınları kısıtladığını ileri sürüyordu.³²⁶ Çarşafı “İskender seddi” misali kadınların önüne çekilmiş bir engel olarak tanımlayan Münevver Hanım Alihanlı, örtünmenin onları eve hapsettiğini ifade ediyordu.³²⁷ Peçe karanlığı çağrıştırıyor; kadınları ilim ve medeniyetten uzaklaştırdığı düşünülüyordu.³²⁸

Işık'ta yayımlanan başka bir makalede deniz kenarında çamaşır yıkayan kadınların durumundan bahsediliyordu. Çamaşır yıkarken kadınların çoğu çarşaf giyse de ister istemez kolları, yüzleri, sineleri ve bacakları açıkta kalıyordu ve gelip geçen herkes kadınlara bakıp laf atarak onları rahatsız ediyordu. Bu yüzden kadınlara özel çamaşır yıkama kabinleri yapılmalıydı. Böylece kadınlar kabinlerde rahatça işlerini yapacak ve kimseden zarar görmeyeceklerdi.³²⁹

Işık gazetesinde neşredilen “İsbat-ı Hak” adlı makale dizisi konusu itibarıyla dikkat çekiyordu. İslam dinine geçmek isteyen Barones Von Rosen³³⁰ adındaki bir kadının bu konuda bazı çekinceleri olduğu görülüyordu. Birkaç dil bilen ve oldukça varlıklı olan Barones Fon Rosen namaz, hac, zekât, oruç gibi İslam'ın tüm şartlarını severek yerine getiriyor ama çarşaf ve peçe hususunda tereddütler yaşıyordu. Peçe takmayı dünyadan el ayak çekmek olarak değerlendiriyordu. Peçe ve çarşaf giydiği takdirde fabrika ve diğer mülklerinin tüm yönetimini başkalarına devretmek zorunda kalacağından endişeleniyordu.³³¹ Bu soruları tek tek cevaplayan Yusuf Kadı Zahidzade'ye göre Rosen'in endişeleri yersizdi. Tesettürün dünyadan el çekmek

³²⁵ Çaykıraklı Tuba Hanım SULTANZADE, “Işık Mecmuasının Müdire-i Muhteremesi Hadice Hanımefendi'ye Takdim!”, *Işık*, S.8, 12 Mart 1911, 7.

³²⁶ Çaykıraklı Tuba Hanım SULTANZADE, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 6.

³²⁷ Münevver Hanım ALİHANLI, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, S.12, 14 Nisan 1912, 6.

³²⁸ Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Neçe Söz”, *Işık*, S.3, 5 Şubat 1911, 6.

³²⁹ YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, *Işık*, S.16, 7 Mayıs 1911, 2.

³³⁰ Barones Von Rosen, Rusya'da yaşayan Von Rosen ailesine mensup asil bir kadın.

³³¹ Yusuf Kadı ZAHİDZADE, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, S.21, 11 Haziran 1911, 2.

anlamına gelmediğini, örtündükten sonra da kendi işlerini idare edebileceğini ifade ediyordu. Nasıl ki, değerli taşlar pamuklar içinde saklanıyorsa kadınlar da öyle değerliydi ve güzelliklerini örtünerek muhafaza etmeliydi.³³² Bununla birlikte şeriat gerektiğinde kadınların yüzlerini açmasına da müsaade ediyordu. Üstelik yazar o dönem Avrupalı kadınlar arasında peçe ve eldiven takmanın moda olduğunu hatırlatıyordu.³³³ Dolayısıyla çarşaf ve peçe kadınların zarafetinin bir tecellisiydi ve zarar görüp incinmelerini engelleyen bir zırhtan başka bir şey değildi. Gazete idaresi bu makale dizisi vasıtasıyla peçe ve çarşaf konusuna açıklık getirmek istedi.

Cahiliye öncesinde olduğu gibi kadınlar eğlence cemiyetlerine çıkmasınlar. Baş örtülerini yakalarına çeksınler. Yani göğüs ve sineleri açık kalsınlar. Açık saçık ve süslenerek yabancıların içinde gezmesınler. İffet onlar için hayırlıdır. Konuştukları zaman işveli olmasınlar. Çarşaflarını salsınlar. Ziynetlerini namahrane göstermesınler.

ayetinden yola çıkarak *Kur'an*'da yüz ve el örtmeye dair bir ibarenin bulunmadığı izah edilmeye çalışıldı. Yüzünü örtmeyen kadınların “kâfir” olduğu şeklindeki ifadelerin doğru olmadığı ve Kafkasya, İran, Arabistan, Kazan, Dağıstan ve başka bölgelerde yüzü açık gezen kadınların İslam'dan men edilmediği bilgisi verildi.³³⁴ *Işık* idaresi kadınların yüzlerini örtmeleri hususunda herhangi bir görüş belirtmemekle birlikte; batıdan gelen modaya uygun kıyafetler giyip erkeklerin yoğunlukta olduğu yerlere gitmeyi doğru bulmuyordu.³³⁵ Ahlak bekçiliği yapmak gibi bir niyetlerinin olmadığı belirtilirken erkek kadın, inançlı inançsız ayırt etmeksizin edepli ve ahlaklı olmayan herkese karşı olduklarını söylüyorlardı. İnsan hangi dine mensup olursa olsun en önce namuslu ve edepli olmalıdır diyen gazete, tartışmalara kendi açısından son noktayı koymuştu.³³⁶

³³² Yusuf Kadı ZAHİDZADE, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, S.20, 4 Haziran 1911, 2.

³³³ Yusuf Kadı ZAHİDZADE, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, S.21, 2.

³³⁴ Yusuf Kadı ZAHİDZADE, “İsbat-ı Hak”, *Işık*, S.22, 2-3.

³³⁵ *Işık*'ın 1911'deki 5. ve 8. sayısında yayımlanan “İ.L. Berişvili'nin Kadın ve Erkek Kuaförü” reklamı okuyucuların tepkisini çeker. Gazeteye Müslüman bir kadının yabancı bir erkeği saçlarını yaptırmasını kınayan mektuplar gelir. Bunun üzerine gazete, ilk sayfadan Berişvili'ye hitaben yayımladığı açık mektubunda, bundan sonra kuaför reklamını yayımlayamayacaklarını, çünkü Müslüman kadınların ne adeten, ne de dinen yabancı erkeklerin saçlarına dokunmasına asla izin vermeyeceklerini söyler. “Barikmahir İ. L. Berişvili'ye İdareden Açık Mektup”, *Işık*, S.10, 26 Mart 1911, 1.

³³⁶ “Her Sese Kulak Asma”, *Işık*, S.24, 23 Temmuz 1911, 2.

3.3. Evlilikle İlgili Problemler

Azerbaycan’da nikahla ilgili problemler bir an önce çözüme kavuşturulması gereken mühim konulardan biriydi. Sorunların temelini teşkil eden husus evliliklerin kuralına uygun biçimde yapılmamasıydı. Zira eşlerin arasında karşılıklı sevgi ve saygı yerine maddiyat ve kişisel çıkarlar ağır basmaktaydı. Kadınlar başlık parası veya ailelerinin zoruyla evlendirilirken; erkekler eşlerinin, ailelerine yardımcı olması için evlenmek istiyorlardı. Şeriatın nikahtan önce tarafların birbirini görmelerine müsaade etmesine rağmen örf ve adetlere uymadığı gerekçesiyle kadın ve erkek birbirlerini hiç görmeden ve tanımadan evlenirlerdi. Bu durumun oluşturduğu hayal kırıklıkları ve uyumsuzluklar çoğu erkeğin ikinci bir kadınla nikahlanmasına ya da yabancı kadınlarla evlilik dışı birlikteliklere neden olurdu. Oysa evlenme hukukunu ve şeriatı bilmeyen kadın ve erkeğin nikahını kıymak Hz. Muhammed tarafından haram kılınmıştı.³³⁷

Kadınların nikah konusunda en ufak bir söz sahibi olmaları mümkün değildi. Onlar genellikle ailedeki en yaşlı ve sözü dinlenen erkeğe – bu baba, erkek kardeş ve yakın akraba olabilirdi- uymak zorundaydı. Evliliklerde kadınların büyük kısmı haklarından mahrum kalmaktaydı. Kadınlar rızası olmadan adeta eşya misali alınıp-satılmakta ve kullanılmaktaydı. Anneler “oğlumu evlendireyim gelinim de bana yardım etsin” düşüncesiyle çocuklarını evlendirmekteydi.³³⁸ Kadınlar da eşlerinin kendilerine kötü davranmaması için kayınvalidesi ve görümcelerinin her dediğini yerine getiriyorlardı. Dolayısıyla evlendikten sonra kadınların hayatları, büyük ölçüde eşlerinin istediği biçimde şekilleniyordu.³³⁹ Evin tüm yükü omuzlarında olan kadın sabahtan akşama kadar mutfakta yemek yapmak, temizlik, çamaşır yıkamak derken bütün gününü çalışarak geçirirdi. Ne var ki, yine de eşinden bir güzel söz ya da güler

³³⁷ YUKARIBAŞLI, “Şeriat Nikâhının Mukaddimesi”, *Işık*, S.7, 3 Mart 1912, 1-2.

³³⁸ Yusuf BEDELZADE, “Muhterem Müdire Hanım”, *Işık*, S.12, 9 Nisan 1911, 7.

³³⁹ Azerbaycan toplumundaki evliliklerde kadın erkek eşitliği hususunda ciddi eksiklikler görülürken, *Işık*’ta bu konuya dair yer alan “Güzel ve Necip Tabiat” adlı yazı dikkat çekicidir. Söz konusu yazıda Tağıyev’in Kız Mektebi’nde okumuş bir kadının, zengin ve muhafazakâr bir köylüyle evlendikten sonra değişen toplumsal statüsü ile eşinin kurallarına uygun davranması anlatılmaktadır. Buna göre kadının bir cemiyet yararına yapılan akşam gösterisine gitmesi eşi ve çevresi tarafından hoş görülmez. Kadın bu sebepten ötürü davet edildiği gösteriye katılmaz. Gazete ise bu durumu alkışlamakta ve diğer kadınlara örnek olmasını temenni etmektedir. “Güzel ve Necip Tabiat”, *Işık*, S. 16, 7 Mayıs 1911, 5.

yüz görmezdi. Evliliklerde kadın çoğunlukla ezilir, adeta bir “köle muamelesi” görürdü.³⁴⁰

İslamiyet öncesi Arabistan’da kadınların zorlu yaşam şartları İslam’ın tebliği ile düzelmeye başladı. Hz. Muhammed kadınlara uygulanan şiddet ve zulmün önüne geçmek için birtakım reformlar yaptı. Erkeklerin eşlerine karşı şefkatli ve nazik olmasını, zarar vermemesini ve sevgiyle yaklaşmasını buyurdu. Halime Ahundova kadın ve erkeğin eşit yaratıldığını ve “başına papag takıp erkeklik iddia edenlerin” kadınlara eziyet etmesine hiçbir din ve peygamber tarafından izin verilmediğini dile getirmekteydi.³⁴¹ Hem şeriat kaideleri hem de Hz. Muhammed, kadınla erkeğin anlaşamadıkları takdirde birbirlerini kırmadan güzellikle ayrılmalarına müsaade etmişti. Fakat buna rağmen XX. yüzyıl Azerbaycan toplumunun büyük kısmında kadın eziyet görmeye ve aşağılanmaya devam ediyordu. Asya Ahundzade’nin Gence’den aktardığı bir haber bu durumu tüm şeffaflığıyla ortaya koyuyordu. 20 yaşındaki Ayna Hanım eşinden ve kayınvalidesinden psikolojik ve fiziksel şiddet görmektedir. Bu duruma daha fazla katlanamayan kadın babasının evine gider. Babası kızının tüm yalvarıp yakarmalarını hiçe sayarak: “Seni ben evlendirdim, koca evinde kadına her zulmü ederler ve kadının her musibeti kabul etmesi lazım gelir. Git kaynanana itaat et!” diyerek genç kadını dövüp geri gönderir. Eşinin evine gidince yeniden aynı sorunları yaşayacağını düşünen Ayna Hanım bir tabancayla kendini öldürür.³⁴² Haberde Azerbaycan toplumunda boşanmaların hoş karşılanmadığı, kadınların her ne olursa olsun evliliklerini sürdürmeleri gerektiği düşüncesi tezahür etmektedir. Boşanmak isteyen hanımlar aileleri tarafından kabul görmüyor; kendi hallerine bırakılıyor ve bu da beraberinde trajik sonuçlar getiriyordu. Kimi zaman kadınların çektiği sıkıntılar o kadar dayanılmaz boyutlara varıyordu ki, kadınlar “kebinim helal canım azad”³⁴³ diyerek nikahtaki maddî tüm haklarından feragat edip canlarını kurtarmak istiyorlardı.³⁴⁴

Işık’ta yayımlanan makalelerin birinde henüz 18 yaşında olan genç bir kadının eşi tarafından öldüresiye dövüldüğü haberi veriliyordu. Aldığı darbeler sonucu ağır

³⁴⁰ Halime Hatun AHUNDOVA, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, S.5, 19 Şubat 1911, 10.

³⁴¹ Halime Hatun AHUNDOVA, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, S.9, 19 Mart 1911, 4.

³⁴² Asya AHUNDZADE, “Gence’den Suzişli Bir Facia”, *Işık*, S.20, 4 Haziran 1911, 5.

³⁴³ Azerbaycan’da genellikle kadınların mecburiyet yüzünden eşinden boşanmak isteğini bildiren ifade.

³⁴⁴ Halime Hatun AHUNDOVA, “Hukuk-u Müslime”, *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 6.

yaralanan kadın hayatını kaybetmişti. Kafkasya’da sıklıkla yaşanan aile içi şiddet olaylarına gazete kayıtsız kalmıyordu. Diğer ülkelerde olduğu gibi Azerbaycan kadınları arasında da kadınların haklarını müdafaa edecek “Kadın Hakları Koruyucusu” adında bir cemiyet kurmayı teklif ediyor ve diğer hanımlardan yardım bekliyordu. Kadın haklarının şeriat kurallarıyla muhafaza edilmesinden başka, Rus kanunlarının eşler arası hukuku düzenleyen maddelerinde de kadın haklarını ihlal edenler ciddi yaptırımlarla karşılaşacaktı. *Işık* idaresi bu tarihten itibaren buna benzer olay yaşandığı takdirde savcılığa suç duyurusunda bulunacağını bildiriyordu.³⁴⁵

Kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi evlilik problemlerinin en önemlilerinden biriydi. Dokuz yaşındaki kızlar evlilik çağına gelmiş kabul edilir ve kendilerinden yaşça büyük erkeklerle evlendirilirdi. 15 yaşındaki kız çocukları ise “evde kalmış” sayılırdı ve derhal evlendirilmeleri gerekirdi.³⁴⁶ Bu evliliklerde kızların fikri alınmazdı ve çocuklar mutsuz bir hayata adım atarlardı. *Işık*’ta yer alan “İki Kızlar” adlı hikâyede, komşusu 35 yaşındaki Kurbankulu ile evleneceğini teyzesinden öğrenen dokuz yaşındaki Sakine, Azerbaycanlı kızların dramını gözler önüne seren bir karakterdir. Teyzesine “benim iznim olmadan babam beni nasıl evlendirir?” diyen Sakine’ye teyzesi “sana kalmadı babandan iyi mi bileceksin?” cevabını verir. Yüzünü göğe kaldırıp el açan Sakine’nin dudaklarından şu cümleler dökülür:

Allah’ım biz kızlar ne kötülük ettik, hangi buyurduğun emre isyan ettik de bu dertler başımıza geldi? Hangi peygamberin, hangi şeriatın kaidelerinde dokuz yaşındaki bir kızın tanımadığı bilmediği adamın biriyle evlendirilip mutsuz olması vardır? Ben çaresiz kız bu dertle nasıl başa çıkarım?³⁴⁷

Evliliğin ilerleyen zamanlarında erkeklerin ikinci, üçüncü hatta dördüncü evliliklerini yapması; eş olarak genellikle kendilerinden yaşça küçük kızları tercih etmeleri sık rastlanılan bir durumdu. Toplumda bir gelenek halini alan bu konu kadınların evlilik kurumundaki mağduriyetlerini arttırmaktaydı. *Işık*’ta yer alan bir felyetonda Peri adındaki bir kadının 70 yaşından büyük olan eşi, 10 yaşındaki bir kızla evlenmiştir. Bu nikahın nedeni ise adamın hiç erkek çocuğunun olmamasıdır. Üstelik adamı evlenmeye teşvik eden kişi kız kardeşidir. Bu nedenle Peri eşine değil görüncesine öfke duymaktadır. Peri henüz dört yaşındayken “eşiyle” tanıştığı zaman da onun Hürzad adında bir kadınla evli olduğunu ve kendisini bir elma vererek ikna

³⁴⁵ “Suzişli Rihlet”, *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 4.

³⁴⁶ Mehdi ALİYAROV, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, S.4, 11 Şubat 1912, 5.

³⁴⁷ Mehdi ALİYAROV, “İki Kızlar!”, *Işık*, S.6, 26 Şubat 1911, 8-9.

etmeye çalıştığını hatırlar.³⁴⁸ Bunların yanı sıra bilimsel olarak da 20 yaşından küçük kadınların evlenmesi ve çocuk doğurması tavsiye edilmemektedir. Eğitimli ve bilinçli toplumlarda bu hususa hassasiyet gösterilmektedir. Çünkü insanlar 20 yaşına dek büyüme evresinde olduğundan, organları yeterince gelişip kuvvetlenmemiştir. Buna binaen vücudu gebeliğe elverişli olmayan kadınların doğum yapıp çocuk bakması çok ağır ve zor bir süreçtir.³⁴⁹

Kız çocuklarının küçük yaşta evlendirilmesi gibi problem yaratan bir diğer konu tarafların eşit seviyede eğitim görmemesi idi. Çünkü bu durum mutsuz evliliklere sebebiyet veriyordu. Bilhassa kadınların eğitim almaması evlilikleri olumsuz yönde etkiliyordu. Eşler arasında eğitim denkliliği yoksa, kadın veya erkeğin hiçbir vasfı fayda etmeyecek, eşler arasındaki aşk tükenecek, evin saadeti azalacak ve evlilik bir cehenneme dönüşecekti.³⁵⁰ Halbuki eğitimli eşlerin birbirine duyduğu saygı ve sevgi daima devam edeceği gibi çocuklarına da örnek olacaklardı.³⁵¹

Darülfünunlarda öğrenim gören ve evlenme çağına gelen gençler, hayat arkadaşı olarak beğendikleri kızları aramaktadırlar. Kendileri tahsil aldıkları için okuma yazma bilmeyen, eğitimsiz kadınlar onlara hitap etmemektedir. Bu nedenle Fransa, İsviçre, Almanya, Rusya gibi ülkelerde eğitim alan erkekler vatanlarına yabancı kadınlarla evlenmiş olarak dönerler. Sebebini ise “ne yapayım Müslümanlarda eğitim almış kız yoktu” diye açıklarlar.³⁵² Özellikle Tiflis gibi kozmopolit şehirlerde yaşayan gençlerde ecnebi kadınlarla beraberlikler daha çok gözlenmektedir. Bazı gençler “Okumak ve yazmak kadınların neyine lazımdır, zaten sonunda karılarımız Rus olacaklar! Kadın nere, kâğıt nere, kalem nere, kadınlar yemek yapıp dikiş diksinler” diyerek kadınların eğitim almalarını küçümserler.³⁵³

Doğrudur on yıl önce tahsil alan ancak birkaç Müslüman bacımız vardı. Lakin hal-i hazırda Kafkasya’da 40’tan fazla tahsil alan ve 200’den ziyade Tiflis ve Bakü kız mekteplerinde okuyan eğitimli, ismetli, namuslu, gayretli, Müslüman kızlar var. Bu eğitimli genç kardeşlerimiz böyle okumuş soylu kadınlara itina etmeyip, Fransa’dan, İsviçre’den,

³⁴⁸ GÜLSÜM NENE, “Çeper Aşırımı”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 6.

³⁴⁹ “Hamile ve Vaz’-ı Haml Etmiş Analar İçin Fenni bir Makale”, **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 2.

³⁵⁰ Mehmed Ali EFENDİZADE, “Vatanın Civan Kızlarına”, **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 6; A. QASIMOVA, **Azərbaycan’da İlk Qadın Mətbuatı**, 12.

³⁵¹ KENTLİ KIZ, “Terbiyeli Aile”, **Işık**, S.15,30 Nisan 1911, 8.

³⁵² YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 2.

³⁵³ Allahyar ALİBEYOV, **a.g.m.**, 7.

Almanya'dan, Rusya'dan ya da başka bir ülkeden bir hanım getirirse bu kızlarımızı ne etmeliyiz?³⁵⁴

diyen Mustafa Bey, okumuş kadın bulamadıklarından şikayet eden gençlere bir noktada haksız olduklarını da söylüyordu.

Esasında şeriatın semavi dinlere inanan kadınlarla yapılan nikâhlara onay vermesine karşın; Rus kanunlarında İslam'ı kabul edenlere yönelik ciddi cezalar bulunmaktaydı. Dolayısıyla kanunlar nazarında bu evlilikler geçersiz olduğu gibi, doğan çocuklar da Hıristiyan kabul ediliyordu. Kısacası çocuklar İslam şeriatınca evlilik dışıydı.³⁵⁵

Bazı örneklerde eğitim aldıktan sonra erkeklerin sevgilileri, nişanlıları veya eşlerine karşı bakış açılarının değiştiği ve birlikte oldukları kadınlardan uzaklaştıkları görülmüyordu. *Işık*'ta bu konunun işlendiği bir hikâyede Feridun adlı bir gencin liseden beri birlikte olduğu sevgilisi Zeliha'ya duyduğu sevgiye rağmen ondan ayrılmak istediği anlatılmaktadır. Zeliha'ya ısrarla okumasını söyleyen Feridun, döndüğünde Zeliha'nın eğitim almadığını öğrenir ve onunla evlenmekten vazgeçer. Feridun ailesinin tüm çabalarına rağmen Zeliha ile evlenirse ne kendisinin ne de onun mutlu olamayacağını; hatta Zeliha'nın okuma yazma bilmemesi nedeniyle oluşabilecek fikir çatışmaları sonucu sinirlenip ona şiddet dahi uygulayabileceğini belirtir.³⁵⁶

Geçmiş yıllarda okumuş kadınların sayısı az iken, özellikle Aleksandriyevski Kız Mektebi'nin açılmasıyla eğitilmiş Müslüman kadınların mevcudiyeti artmaya başlamıştır. Bundan ötürü erkeklerin okumuş Müslüman kız olmadığı şeklinde bir bahane ileri sürmeleri doğru değildir.³⁵⁷ Dolayısıyla yabancı kadınlarla evlenip millî ve dinî değerlerinden uzak çocuklar yetiştirmek yerine, vatan ve millete hayırlı evlatlar kazandırmak mümkündür.

Yabancı kadınlarla olan birliktelikler XIX. yüzyıl sonundan itibaren çoğalmaya başladı. Petrol sanayinin gelişimiyle Ruslar başta olmak üzere Bakü'ye akın eden yabancı göçmenlerle oluşan etkileşimin bu duruma tesiri büyüktü. Avrupa ülkelerinde

³⁵⁴ YUKARIBAŞLI, "Mahremane Sohbet", *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 2.

³⁵⁵ YUKARIBAŞLI, "Mahremane Sohbet", *Işık*, S.13, 2.

³⁵⁶ Ayn. Mim. SİN., "Maişetimizden Bir Nebze", *Işık*, S.3, 4 Şubat 1912, 5-6.

³⁵⁷ YUKARIBAŞLI, "Mahremane Sohbet", *Işık*, S.13, 16 Nisan 1911, 2.

eğitim gören ve Rusça'yı iyi bilen yeni kuşak ile varlıklı kişilerin çoğunun yabancı kadınlarla evlendiği ya da evlilik dışı ilişki yaşadığı görülmekteydi. Halk arasında "dşenka" ya da "matışka" diye adlandırılan bu kadınlar çok kıymetli elbiseler giyip takılar takarak lüks içinde yaşamaktaydı. Bazı erkeklerin tüm varını yoğunu sevgililerine harcadıktan sonra parasız kaldıkları da olurdu.³⁵⁸ Bazı davetlerde ve gecelerde matışkalar ve eşler aynı ortamda dahi bulunabiliyordu. Hatta eşleri kocalarının birlikte olduğu Rus kadınları göstererek "bu güzel kızı görüyor musun bu kocamın "dşenkası"dır" diyorlardı.³⁵⁹ Kadınlar bu durumu öylesine kabullenmişlerdi ki, her kadın kendi kocasının sevgilisinin daha güzel olduğunu iddia eder ve bu yüzden kavga dahi ederlerdi.³⁶⁰

Ağababa Yusufzade tarafından kaleme alınan hikâyede mağdur kadınlardan biri olan Zühre'nin yaşadıkları anlatılmıştır. Zengin bir aileye mensup, eğitimi ve şımarık bir genç olan Cafer şehrin meşhur meyhanelerinden birinde tanıştığı Alice adındaki İsviçreli bir kadınla birlikte olmaya başlar ve eşi Zhre'den boşanmak ister. Kocasının ihaneti karşısında sarsılan bir ocuk annesi Zhre eşini ne kadar uğraşsa da vazgeçiremez.³⁶¹ çok sayıda yuvanın dağılmasına sebep olan bu ilişkiler nedeniyle kadınlar büyük zorluklar yaşıyordu. "eper Aşırımı" adlı felyetonda iki çocuğunu ve eşini terk edip yabancı bir kadınla birlikte gününü gün eden İsmail'in annesinin endişeli bekleyişi tasvir ediliyordu.³⁶² Eşlerinin by gibi glerin tesiriyle yabancı kadınlarla birlikte olduğunu düşünen bazı hanımlar, fal baktırmak ya da muska yaptırmak gibi batıl çözümlere başvuruyorlardı. *Işık*'ta yer alan "Avratlarımızın Maişeti" adlı yazıda kocasının yabancı sevgilisiyle ayrı evde yaşadığını öğrenen bir kadının dramı konu ediliyordu. Eşine bu yanlıştan dönüp "yeniden ailene sahip ık" diyen kadın şu cevabı alıyordu: "Eştağfurullah! Matışkayı beğenmiyor musun? Onun bana bu vaktimde çizme, çorap çıkartmasını dünya aleme değişmem!.. Sen kimsin ki? Ah ah bu kadın ne diyor ne söylüyor?" Kocasına sevgilisi tarafından "karga beyni" yedirilerek by yapıldığını düşünen kadın hangi falcıya gittiyse çözüm bulamıyordu.

³⁵⁸ HATİCE, "Hukukumuz", *Işık*, S.3, 5 şubat 1911, 3.

³⁵⁹ YUKARIBAŞLI, "Sekiz Güzel Kızlar", *Işık*, S.19, 28 Mayıs 1911, 2.

³⁶⁰ M.SÜLEYMANOV, *Eştiklerim Oxuduğlarım Gördüklerim*, 43.

³⁶¹ Ağababa YUSUFZADE, "Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti", *Işık*, S.24, 23 Temmuz 1911,8; Ağababa YUSUFZADE, "Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti", *Işık*, S.26, 27 Ağustos 1911,7.

³⁶² GÜLSÜM NENE, "eper Aşırımı", *Işık*, S.18, 8.

Umutsuzluğa kapılan kadın intiharı dahi düşünüyordu.³⁶³ Aldatıldıkları gerçeğiyle yüzleşmek istemeyen kadınlar uğradıkları ihaneti fal, büyü, muska gibi doğüstü güçlere bağlıyor ve evliliklerini sürdürmeye çalışıyorlardı. Kadınların böyle düşünmesinde toplumsal değerlerin boşanmayı neredeyse olanaksız kılmasının payı büyüktü.

3.4. Kadınların Hukukî Durumu

Şark toplumlarının algılayış biçimine göre kadınların herhangi bir eşyadan farkı yoktu. Hatta toplulukta kadınların adları bile zikredilmez; eğer gerekiyorsa erkekler “ayıp olmasın bizim avrat” diye bahsederlerdi. Kadınlar eşlerinin, babalarının veya abilerinin kölesi (hizmetçisi) gibi yaşıyor; gerici, baskıcı ve bağınazların hurafeleriyle insan olduklarını dahi unutupuyorlardı. “Hayvan ve bitkilerin faydalandığı hava ve ışıktan Müslüman kadını faydalanamaz. Eğer biraz olsun nefes almak istese onun önüne bir cehalet seddi çekilir.”³⁶⁴ diyen yazar haksız sayılmazdı. Toplumdaki cinsiyet rollerinden başka, kadınları halkın sıkı sıkıya bağlı olduğu gelenek ve görenekler de baskı altında tutuyordu.³⁶⁵

Avrupalı hanımlar sözgelimi Ruslar XX. yüzyıl başlarında haklarını muhafaza edecek cemiyetler kurarak bir hak elde etme mücadelesi vermekteydiler. Fakat Müslüman kadınlar arasında böyle cemiyetler çok nadirdi.³⁶⁶ Öte yandan *Işık* Rus hanımlarının talep ettiği hakların yüzyıllar evvel İslam dini ile Müslüman kadınlara verildiğini ifade ediyordu. Erkek ve kadın arasında tam bir eşitlik gözetilen İslam dini, kadınlara da erkekler gibi ticaret, miras, vasiyet, vakıf, seçme ve seçilme hakları tanıyordu.³⁶⁷ *Işık* yazarlarından Zarif Efendikuliyev’e göre kadınlar eşlerinin ya da babalarının izinleri olmaksızın özgürce bu haklarından faydalanabilirdi.³⁶⁸ “Özetle İslam dini kadınlara tüm yönden merhamet gözüyle bakıp bütün haklarda eşiyile eşit

³⁶³ Mehdi ALİYAROV, “Avratlarımızın Maişeti”, *Işık*, S.4, 11 Şubat 1912, 4-5.

³⁶⁴ Mir Asadulla MİRKASIMOV, “Mektup”, *Işık*, S.7, 5 Mart 1911, 10.

³⁶⁵ Gevher ŞEVKİYE, “Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzre Ehemmiyeti”, *Işık*, S.8, 5.

³⁶⁶ *Işık*'ın 23. sayısında yer alan “İslam Avratlarının Cemiyeti” adlı haberde, Bağdat merkezli ve Hindistan, Fas, Cezayir ve başka İslam ülkelerinden olmak üzere 1.000’den fazla üyesi bulunan bir cemiyetten bahsedilmektedir. Söz konusu cemiyet, eğitim hakkından ve kişisel özgürlüklerinden mahrum olan kadınlara yardım etmeyi amaçlamaktadır. “İslam Avratlarının Cemiyeti”, *Işık*, S.23, 9 Temmuz 1911, 4.

³⁶⁷ A. QASIMOVA, *Azərbaycan'da İlk Kadın Mətbuatı*, 9

³⁶⁸ Zarif EFENDİKULİYEV, “Hatunların Hukuku”, *Işık*, S.32, 19 Kasım 1911, 6.

kılmıştır. İslamiyet Avrupalıların ve bazı Müslümanların zannettiği gibi kadını haklarından yoksun bırakmamıştır” diyen Efendikuliyev, İslam’ın kadınlara zulmettiğini iddia edenlere bu şekilde cevap veriyordu. Fakat tüm bu hakların elde edilmesi için eski adetler derhal terk edilmeliydi.³⁶⁹

Kadınların da erkeklerin kendilerinden üstün olmadığını anlamaları gerekiyordu. Kişisel özgürlüklerine gölge düşüren her şeye karşı cesurca karşı gelinmeliydi. Aydın erkekler her ne kadar kadın haklarına dikkat çekmeye çalışsa da bunlar “kuru sözlerden” öteye geçemeyecekti. Mühim olan kadınların kimseden yardım beklemeyip ezilmiş bir cinsiyet olmanın şuuruyla dayanışma içinde olmalarıydı.³⁷⁰ “Ha” imzasıyla yayımlanan bir yazıda kadınların vazifesinin evde pas tutmuş tencereleri temizlemek, kirli giysileri yıkamak, bir köşede ilimden fenden bihaber oturmak olmadığı ve tüm benlikleriyle bir birey olduklarını herkese haykırmaları gerektiği belirtilir. Mektup, konferans, makale ya da herhangi başka bir yöntem fark etmeksizin var olduğunuzu gösterin diyen yazar kadınları adeta “isyan”a davet eder.³⁷¹ Zaman zaman *Işık*’taki kadın yazarların da çiğnenen haklarına itiraz sesleri yükseldiği görülmektedir. Kadınların erkeklerden daha aşağı varlıklar olmadığı “Ey insanlar sizi bir erkek bir kadından yarattık”, “Anne babaya karşı of deme” gibi ayet-i kerimeler ve “Cennet, anaların ayağının altındadır” hadis-i şerifiyle de doğrulanırdı.³⁷²

Işık’ın yayımlandığı dönem Bakü Bölge Mahkemesi’nde görülen bir dava ilgi çekicidir. Vefat eden ve erkek çocuğu olmayan Azizbala Gaffarov’un mirasının tek yasal varisi kızı Feyyume Sakine Hanım’dır. Ancak amcaları Feyyume Hanım’ın miras almasına itirazda bulunarak kendilerinin hak sahibi olduğunu iddia etmişlerdir.³⁷³ *Işık* davayı takip edeceğini belirtse de ilerleyen sayılarda davanın nasıl sonuçlandığına dair bir yazı yer almaz. Yukarıda da işaret edildiği gibi kadınların dinen miras hakkı bulunmasına rağmen Azerbaycan toplumunda sürecin daha farklı işlediği görülmektedir.

³⁶⁹ Zarif EFENDİKULİYEV, “Hatunların Hukuku”, *Işık*, S.32, 19 Kasım 1911, 7.

³⁷⁰ Münevver Hanım ALİHANLI, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, *Işık*, S.11, 7 Nisan 1912, 7.

³⁷¹ HA., “Bacılarıma!”, *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 5.

³⁷² MUALLİM MEHNAR, “Ağdaş’tan”, *Işık*, S.16, 7 Mayıs 1911, 6.

³⁷³ “Bakü Okrujnoy Sudinde”, *Işık*, S.18, 21 Mayıs 1911, 3.

Kadınlar yalnızca sosyal hayatta değil, iş hayatında da güçlükler yaşıyordu. Azerbaycan'da XIX. yüzyıl sonunda petrolle yaşanan ekonomik modernleşme Bakü başta olmak üzere şehirlerin büyümesine, millî sanayinin gelişmesine sebep oldu. İş hacmi büyüdükçe kadın emeğine de ihtiyaç duyulmaya başlandı. Kadınlar balık, ipek ve dokumacılık sanayi ile birlikte çeşitli fabrika ve müesseselerde çalışıyorlardı. Günde 14-15 saatten fazla aç susuz çalışmakla birlikte erkekler ve çocuklardan daha az ücret alıyorlardı.³⁷⁴ Hamile olan işçi kadınların durumu ise çok daha ağırdı. Kadınlar doğum öncesi izin alamıyor, hamileliğin son evresine kadar çalışmaya devam ediyorlardı. Halbuki yasalara göre kadınlar doğuma iki hafta kala izne çıkmalıydı. Hekimler de hamile kadınların geceleri çalışmaması gerektiğini, günde sekiz saatten fazla çalışmalarının sağlık açısından son derece zararlı olduğunu vurguluyorlardı. Diğer önemli problem ise kadınların fabrikalarda bebeklerine süt vermelerine müsaade edilmemesiydi. İş öyle noktalara varıyordu ki, beslenemeyen bebekler açlıktan ölüyordu.³⁷⁵ Dolayısıyla kadınların iş hukuku da gasp ediliyor ve çalışmak onlar için adeta bir eziyete dönüşüyordu.

3.5. Dinin Mollalarca İstismarı

Din adamları Azerbaycan toplumunu yönlendiren en önemli sınıflardan biriydi. Fakat toplumun çok daha mühim sorunları varken bazı din adamlarının minberlerde “sakal kesilmeli mi kesilmemeli mi, banyoya hangi ayakla girilmeli” gibi konuları tartıştıkları işitilmekteydi.³⁷⁶ Zaten cahil olan halka bir şey kazandırmayacak konuların üzerinde durulması onları büsbütün uyutuyordu. Mustafa Alibeyov halkın dinî duygularını sömürüp onları ağlamaya ve çaresizliğe iterek çıkar elde eden din adamlarını sık sık eleştiriyor; ağlamanın İslam dünyasına hiçbir fayda sağlamayacağını söylüyordu.³⁷⁷ Ayrıca bazı din adamlarının ülkede mezhepler arası ayrılığı derinleştirecek faaliyetlerde bulunmaları da toplumu kutuplaştırıyor ve birlik duygusunu zedeliyordu.³⁷⁸

³⁷⁴ *Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci illər*, C.V, 151.

³⁷⁵ Ağababa YUSUFZADE, “Haml-i Fiile Avradın ve Onun Uşağının Himaye Olunması”, *Işık*, S.22, 18 Haziran 1911, 4-5.

³⁷⁶ YUKARIBAŞLI, “Kuba”, *Işık*, S.10, 31 Mart 1912, 5.

³⁷⁷ YUKARIBAŞLI, “Musibetli Günlerimiz”, *Işık*, S.34, 31 Aralık 1911, 2-3.

³⁷⁸ Mustafa Bey ALİBEYOV, “Mevlud-ü Şerif”, *Işık*, S.6, 25 Şubat 1912, 2.

Bazı kötü niyetli mollaların çıkarlarına göre yorumladığı din anlayışı yanlış uygulamalara sebebiyet veriyordu. Mollaların bir kısmı şeriatla ilgisi olmayan hükümler vererek kadınların okumasını haram, hatta küfür addediyorlardı.³⁷⁹ Halk ise mollaların sözüne uymakta hiç tereddüt etmezdi. Din adamlarının kadınlar aleyhine verdikleri fetvalar, hutbeler ve hükümler halk arasında onların değersiz, güçsüz ve akılsız insanlarmış gibi algılanmasına zemin hazırlıyordu. Birtakım gerici mollalar XIX. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'ın köy ve kentlerinde açılmakta olan kız mekteplerine de son derece karşıydı. Mollalar kız çocukların okumasını toplumun ahlaki dejenerasyonu olarak görmekteydi. Mollaların etkisinde kalan aileler kız mekteplerine çocuklarını göndermekten imtina ediyorlardı. Kız okulları hakkında ortaya atılan aslı astarı olmayan söylentiler ve iftiralar ailelerin çekimser kalmasında pay sahibiydi. Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in büyük mücadeleler sonucu 1901'de Bakü şehrinde açtığı ilk Rus-Tatar Kız Okulu da bu töhmetlere maruz kalmıştı.³⁸⁰ 1911 yılında dahi okulun itibarını zedelemek maksadıyla karalama kampanyası sürmekteydi.³⁸¹

Henüz 13 yaşında olan Mir Mahmud Ahundzade adlı bir öğrenci, Nuha'dan gönderdiği mektubunda yaşadığı ilginç bir anıyı okuyucularla paylaşmıştı. Ahundzade okulda beş kız öğrencinin ayrı bir sınıfta eğitim gördüğünü, fakat mescidin avlusundaki mollaların kızlara eğitim veren öğretmeni ayıplayarak “Kız dediğin okuyup yazar mı? Devir çürümektedir” diye söylendiklerini yazıyordu. 10 sene boyunca okula büyük emekler veren öğretmen, din adamlarının baskılarına daha fazla dayanamadığı için ve kız mektebi kapatılmıştı. Onun okuttuğu öğrencilerinden biri *Işık* yazarlarından Çaykıraklı Hayat Hanım'dır.³⁸²

³⁷⁹ İskender ALİYAROV, “Geleceğimiz Kimdendir?”, *Işık*, S.34, 31 Aralık 1911, 5; “Vopros Jenskom Sredi Musulman”, *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 8.

³⁸⁰ Şehrin din adamlarına göre kız mektebi açmak şeriate hiç uymayan bir durumdu. Din görevlileri istedikleri zaman halkı galeyana getirebilir ve hatta cihat ilan edebilirlerdi. Bu yüzden Hacı Bey önde gelen din hadimleri ile ruhanileri evine çağırıp meseleyi onlara danışıp mümkün olduğu kadar hoşlukla halletmek istedi. Din adamları şehrin koçularıyla birlikte *Kur'an* ayetleri ile peygamber, halife ve imamlardan hadisleri öne sürerek, kız çocuğunu okula göndermenin küfür olduğunu ahaliye telkin ettiler. Din adamlarının yarattığı kaosu sona erdirmek isteyen Tağıyev, Hacı Molla Mirza Mehemed başta olmak üzere güvendiği din adamlarını Mekke, Medine, Kerbela, Horasan, Kahire, İstanbul, Tahran gibi mukaddes şehirlere, oradaki saygın Sünni ve Şii din âlimlerinden kızların okumasının İslam'a aykırı olmadığını belirten fetvalar almaya gönderdi. bkz. Manaf SÜLEYMANOV, **Azerbaycan Milyoncuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev**, 12-14.

³⁸¹ Zehra Hanım HANBUDAKZADE, “Işık İdaresine”, *Işık*, S.15, 30 Nisan 1911, 7; Mirza Mehemed HAMZAZADE, “Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”, *Işık*, S.31, 5 Kasım 1911, 6.

³⁸² Mir Mahmud AHUNDZADE, “Nuha'dan”, *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 7.

Bazı art niyetli din adamlarının kadınların okumasının dinen yasak olduğunu halka empoze etmelerine rağmen, *Işık* yazarları İslamiyet'in kadınları okumaktan alıkoymadığını ifade ediyorlardı. “Bazı şahıslar bizim zihnimize şu batıl fikri doldurmuşlardır: ‘Kadınların tahsil etmesi meşru değildir’. Bu şahıslar İslamiyet'in köküne balta çalarak gün be gün yükselmesine mâni olanlardır!” diyen Halime Hatun Ahundova İslam'ı kendi lehine kullanan ve kadınları eğitimsizliğe sürükleyen din adamlarını eleştiriyordu.³⁸³ Ahundova'ya göre kadınların eğitimden mahrum kalmalarının ilk nedeni “Kardeş bırakmayın din elden gitti” nidalarıyla halkı olumsuz yönde etkileyen ilimsiz mollalardı.³⁸⁴ Doğruyu ve yanlışını birbirinden ayıramayan cahil halk ise kendilerini yönlendiren mollalara inanmakta ve kadınlara baskı uygulamaktadır. Din adamlarının kadın aleyhtarı propagandasından *Işık* gazetesi de nasibini almıştı. Müdür Hatice Alibeyova gazete neşre başladığında ruhanilere ücretsiz gazete yollamış ve onlardan yardım istemiştir. Ancak, gazeteye itiraz eden ruhaniler kendilerine ulaşan gazeteyi *Işık* idaresine geri göndermiştir. Bu mollalardan birisi Bakü'de bir mescidin minberinden cemaate şöyle seslenmiştir: “Cemaat, her kim *Işık* gazetesini okuyorsa kafirdir. Her kimin evinde *Işık* gazetesi olursa o ev murdardır. Çünkü kadın gazetesinin olması kıyamet nişanesidir.”

Hatice Hanım yenilik karşıtı mollaların bu tavrı nedeniyle günden güne gerileyen İslam milletini, “vücudu yakılıp çürümeye yüz tutmuş bir ceset”e benzeter.³⁸⁵ Kadınlara uygulanan ötekileştirici tutum neticesinde çok sayıda kadın, din adamlarının korkusundan okuma yazma bildiklerini bile söylemeye korkmaktadır.³⁸⁶ Dolayısıyla mollalar hem gazetenin saygınlığını kaybetmesine neden olmakta; hem de cehaletle mücadeleye ciddi darbeler vermektedir.

Bazı mollaların nikah hususunda da birtakım bidatlara başvurduğu görülmektedir. Sözde şeriat hükümlerine göre kızların 9, erkeklerinse 15 yaşında evlilik çağına geldiğini savunan rüşvetçi mollalar nedeniyle küçük yaşta evliliklerin sayısı günden güne artmaktaydı. Bu mollalar Müslümanların neslini arttırmak

³⁸³ Mehmed Hacı MEHEMMEZADE, “Mektup”, *Işık*, S.17, 14 Mayıs 1911, 7.

³⁸⁴ Halime Hatun AHUNDOVA, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, S.31, 5 Kasım 1911, 4.

³⁸⁵ Hatice Hanım ALİBEYOVA, “İzhar-ı Hak”, *Işık*, S.31, 5 Kasım 1911, 2-3.

³⁸⁶ Mir Mahmud AHUNDZADE, “Nuha'dan”, *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 7.

amacıyla küçük yaşta evlilikleri savunduklarını iddia etmektedirler.³⁸⁷ “İki Kızlar” adlı hikâyede babası tarafından 9 yaşında evlenmeye zorlanan küçük kız mollalara şöyle sitem ediyordu: “Allah’ım şahit ol, hiçbir taifede olmayan bidatları İslam’a katıp bizlerin bedbaht olmasına sebep olan o mollalar ve molla sıfatlılar bakalım kıyamet gününde ne cevap verecekler?”³⁸⁸

Işık’ın 19. sayısında “Derbent Kadısı Abdülmecid Efendi Halinbekov” imzasıyla neşredilen “Derbent’te Terakki” adlı makale, Derbent şehrinde yapılan nikah ve zekât usulsüzlüklerini gözler önüne sermekteydi. Gazetenin 21. sayısında yer alan ihtar yazısına göre Abdülmecid Efendi *Işık*’a müracaat ederek makale sahibinin kendisi olmadığını bildirmiştir. İdare yazan kişinin kim olduğunu bilmesine rağmen kimliğini gizli tutmayı tercih etmiştir.³⁸⁹ Fakat *Işık* gazetesinin sahte imzayla gönderilen makalenin içeriğini, yayımlamaya uygun bulması yazılanların gerçekleri yansıttığını düşündürür. Makaleye göre Derbent’te mollaların yanlış icra ettikleri birtakım işler usulüne göre çözümlenmektedir. Şöyle ki oradaki mollalar nikah veya boşanma işlerini halletmek için ücret talep etmektedirler. “Molla namlılar” boşanmanın hemen akabinde beş on manat para karşılığında tarafları başka biriyle nikahlamaktadır. Haram olduğu halde mehiri 30 manat olan dul bir kadının mehrini 12 manat göstermişlerdir. Böylece kadının hakkı gasp edilmiştir. Daha önceki din adamları döneminde hangi amaç için harcandığı bilinmeyen zekât, ıskat³⁹⁰ ve kefarete sadakalarını toplamak amacıyla dört kişi görevlendirilmiştir. Toplanan paranın uzun bir süredir kullanılmayan, ancak faaliyete geçmesi tasarlanan mektebin araç gereçleri ile fakir ve yetimler için sarf edileceğinden bahsedilir.³⁹¹ Her ne kadar makale sahte imzayla yayımlansa da muhtevası oldukça hassas konulara temas eder. Mollaların rüşvet alması, zekât ve diğer gelirlerin ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaması, nikah ve boşanmalardaki suistimaller en çok tartışılan ve tenkit edilen meselelerdi. Dolayısıyla makaleyi yazan kimsenin uzun zamandır devam eden haksızlıklara dikkat çekmek için böyle bir yönetime başvurmuş olması mümkündür.

³⁸⁷ Halime Hatun AHUNDOVA, “Avrat Millet Anasıdır”, *Işık*, S.3, 4 Şubat 1912, 7.

³⁸⁸ Mehdi ALİYAROV, “İki Kızlar!”, *Işık*, S.6, 26 Şubat 1911, 9.

³⁸⁹ “İdareden İhtar”, *Işık*, S.21, 11 Haziran 1911, 1.

³⁹⁰ Ölenlerin kılınmamış namazları ve tutulmamış oruçları için verilen sadaka.

³⁹¹ Abdülmecid Efendi HALİNBKOV, “Derbent’de Terakki”, *Işık*, S.19, 28 Mayıs 1911, 5.

Işık gazetesinde “Bir Ahund” imzasıyla yayımlanan başka bir mektupta bazı din adamlarının *Kur’an* ayetlerine riayet etmeyerek yanlış fetvalar verdiği anlatılıyordu. Hacca giden ve oruç tutan eşlerine; “eğer çok susarsanız biraz su için; sigara içmek isterseniz için ama dumanını çekmeyin; canınız sakız istiyorsa çiğneyin.” şeklinde hüküm veren Molla Muhammed Hüseyin Lenkerani ve Molla Hacı Baba Lenkerani, hamile kadınların kesinlikle oruç tutması gerektiğini buyuruyorlardı. Yazarın aktardığına göre Lenkeran’da bebeğinin doğumuna günler kalan bir kadın açlıktan fenalaşmış ve bebeğiyle birlikte hayatını kaybetmiştir.³⁹² Zira kan damarları yoluyla beslenen cenin anneden gıda ve su almadığı takdirde açlıktan ölebilmektedir. Ayrıca *Kur’an*’da geçen “ben kullarıma zulüm istemem” manasındaki “Mâllâhu yurîdu zulmen lil ibâd(ibâdi)” ayeti de tıbben ve dinen hamile kadınların oruç tutmasının sakıncalı olduğunu beyan etmektedir.³⁹³

3.5.1. Yenilikçi Din Adamlarının Durumu

Halkın dinî duygularını sömürerek onları tembelleğe ve çaresizliğe iten din adamları olduğu gibi yenilikçi ve hurafeleri reddeden ruhaniler de mevcuttu. Yaşadığı dönemde cahil mollalara karşı kızların okutulması düşüncesini savunan din adamlarından bazıları *Işık*’ı yazı ve şiirleriyle yalnız bırakmamıştı. Bunlardan Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov³⁹⁴, Zakafkasya Şeyhülislamı Ahund Mehemed Fereculla Pişnamazzade³⁹⁵, Şeyh Kerim Pişnamazzade ve Derbent Kadısı

³⁹² BİR AHUND, “İdareye Mektup”, *Işık*, S.26, 27 Ağustos 1911, 4-5.

³⁹³ YUKARIBAŞLI, “Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır”, *Işık*, S.25, 6 Ağustos 1911, 2.

³⁹⁴ Hüseyin Efendi Gayıbov (1830-1917), 17 yaşından itibaren Salahlı köy mektebinde öğretmenlik yaptı. Tiflis’e gitti ve orada devrin önemli aydınları ile tanıştı. Mirza Fethali Ahundzade, Alman filoloğu Adolf Berje, İlya Çavçavadze, Mihail Kipiani bu aydınlardan bazılarıydı. Özellikle Ahundzade ile sıkı bir dostlukları oldu. İkilinin çalışmaları neticesinde 1875’te Tiflis şehrinde yoksul Müslüman çocuklar için “Müftü Mektebi” ni açtı. Yine 1879’da Gori Muallimler Seminaryası’nın Azerbaycan şubesinin açılmasında büyük emekleri oldu. Gayıbov okulda Azerbaycan Türkçesi ve din öğretmenliği görevinde bulundu. 1881’de Zakafkasya Müftüsü görevine getirildi. Kadın tahsili ve özgürlüğü konusuyla da çok ilgili olan Gayıbov “Düstur-i Nisvan”, “Kadın ve Kızlarımızın Talim ve Terbiyesi” adlı makalelerinde kızların usul-i cedid mekteplerinde eğitim görmelerinin şeriata zıt olmadığını anlattı. Eşi Saadet Hanım’ın Kafkas Kadınları Hayriye Cemiyeti’nde iştirak etmesini destekledi. Kızları Nigâr Hanım Gayıbova (Şihlinskaya) ve Gevher Hanım Gayıbova (Usubova)’yı Tiflis Nücube Kızlar Enstitüsü’nde okuttu. bkz. Misir MÖRDANOV, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, C.I, 54-56.

³⁹⁵ Ahund Mehemed Fereculla Pişnamazzade (1853-1937), Tebriz’de eğitimini tamamlayan Pişnamazzade 1892’de Gence Cuma Mescidi’ne baş molla tayin olundu. Gence’de maarif ve tahsil sahasında bir sıra yenilikler yaptı. Eski usulde eğitim veren mektebi kapatıp “Mekteb-i Hayriye” adındaki usul-i cedid mektebine dönüştürdü. Mekteb-i Hayriye’de tarih, matematik, tabiat gibi dersler de verilmekteydi. 1905’te Dıfai Partisi’nin Gence Şubesi Başkanlığı’nı üstlendi. Faaliyetlerinden dolayı Çarlık Rusya tarafından Kazan’a sürgün edildi. Astrahan’da neşredilen *Hamiyet*, *Burhan-i Terakki*, *Güneş* gibi gazetelerde kızların eğitim almasının gerekliliğini anlatan yazıları yayımlandı. 1909-1918

Abdülmecid Efendi *Işık* gazetesini takdir ediyorlardı. Pişnamazzade *Işık*'ı tebrik ettiği mektubunda gazetenin uzun yıllar sürmesini diliyor ve devamında ihtiyaç duyulursa yazılarıyla destek vereceğini ekliyordu.³⁹⁶ Eğitim meselesini dinî bir perspektiften değerlendiren Kadı Abdülmecid Efendi, Azerbaycan'ın dört bir yanında mektep açılmasının tüm ümmete farz olduğunu tebliğ ediyordu. Bununla birlikte Azerbaycan Türklerinin Arapça, Farsça, Rusça, Fransızca ve başka dilleri öğrenmelerini desteklemekteydi.³⁹⁷ Ahund Zeki *Işık*'ta Hz. Muhammed'in her söyleminde ısrarla akla vurgu yapmasına ve Müslümanların şüpheye kapılmamalarını dile getirmesine rağmen, İslam milletinin bu tavsiyelere uymadığını ifade ediyordu. Bazı din adamlarının sahih hadislere göre fetva vermediğini ve hadisleri çarpıttığını söylüyordu. Sahih hadisler ve *Kur'an* ayetlerine göre eğitimin tüm beşeriyete lazım ve vacip olduğunun altını çizen ahund, İslam toplumlarındaki geri kalmışlığı vahiylerle itina etmemenin bir sonucu olarak değerlendiriyordu.³⁹⁸

Öte yandan devrin diğer reformist din adamlarından Ahund Hacı Mirza Ebu Turab Ahundzade³⁹⁹, Bakü Vilayet Kadısı Mir Mehemed Kerim el-Bakuvi⁴⁰⁰,

yılları arasında Kafkas Şeyhülislamlığı görevini ifa etti. bkz. Hüseyinqu lu MƏMMƏDLİ, **Qafqazda İslam və Şeyxülislam**, 113-124.

³⁹⁶ Ahund Fereculla PİŞNAMAZZADE, "Nuha'dan", **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 6.

³⁹⁷ Abdülmecid Kadı-i Derbendi, "Mekatib ve Elsine Hususunda", **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 5-6.

³⁹⁸ AHUND ZEKİ, "Terbiye-i Nisvan", **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 3-4.

³⁹⁹ Ahund Hacı Mirza Ebu Turab Ahundzade (1815? -1910), Bakü Emircan'da doğdu ve yüksek tahsilini Bağdat Üniversitesi'nde aldı. Felsefe ve din tarihine dair çok sayıda kitabı bulunan Ahundzade, *Kur'an*, hadis, İslam hukuku ilimlerindeki bilgisi sayesinde "Ebu Turab" (toprak babası) lakabıyla anıldı. Mirza Ebu Turab kadınların eğitimi için de büyük çaba harcadı. Onun teşebbüsü ile Emircan köyünde I. Kızlar Mollahanesi açıldı. Başkalarına örnek olması için, kızlarını H. Z. Tağıyev'in Kız Mektebi'ne gönderdi. Hacı Zeynalabidin Tağıyev "onun ayağının bildiğini benim başım da bilmez" diyerek, Ahundzade'nin ayağının altında defnedilmeyi vasiyet etti. bkz. Əli FƏRHADOV, "XX Əsrin Əvvəllərində Bəzi İslamçı Azərbaycan Ziyalıların Yaradıcılığında Qadın və Təhsil Məsələsi", **Müsəlman Şərqində İlk Dünyəvi Qız Məktəbinin Yaradılmasının 110 İlliyinə Həsr Olunmuş Beynəlxalq Elmi Simpoziumun Məruzələri**, ed. Nailə Vəlixanlı, 60-61.

⁴⁰⁰ Mir Mehemed Kerim Mircafer el-Bakuvi (1853-1938), dönemin Bakü kadısı Baküvi eğitim gönüllüsü olmasının yanında bir kadın hakları savunucusu ve Tağıyev'in yakın dostlarından. Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in yardımlarıyla 1904'te Tiflis Kaspi Matbaası'nda neşrolunmuş *Keşfü'l-Hakayık* adlı üç ciltlik *Kur'an* tefsir eserinde kadınların tahsili meselesine geniş yer vermişti. Aynı zamanda *Kur'an*'ı Azerbaycan Türkçesi'ne ilk çeviren kişidir. Mir Mehemed Kerim, Hidayet ve Neşri Maarif Cemiyetleri'ne de üyeydi. El-Bakuvi devrin maarif anlayışını tenkit ederek sadece dinî eğitimin yeterli olmayacağını; onun bilimsel eğitimle desteklenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Mezhep ihtilaflarını ortadan kaldırıp birlik duygusunu tebliğ etmiştir. bkz. Ə.R. FƏRHADOV, "Mirməhəmməd Kərim Mircafer əl-Bakuvi və Maarifçilik", **Bakü Universitetinin Xəbərləri**, 175-181; Eray DEMİRLİ, **Mir Muhammed Kerim El-Bâkuvi (1853-1938) Hayatı ve Faaliyyətləri**, Marmara Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Ahund Yusuf Talibzade⁴⁰¹ ve şeriat öğretmeni Molla Ruhullah Ahundov⁴⁰² da Azerbaycan halkının okuması için büyük mücadeleler vermişti. Fakat bu mücadeleler bazen onların canına ya da malına zarar getirmiyor değildi. Örneğin çocuklarını Aleksandriyevski Kız Mektebi'ne gönderen Mir Mehemed Kerim ile Mirza Ebu Turab'ı cezalandırmak isteyen okul karşıtları, onların evlerini benzin döküp yakmak istediler. Türkan'da Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin⁴⁰³ açmayı planladığı okula yardımda bulunan köyün din görevlisi Molla Halil, iki koçu tarafından tehdit edilmiş ve dövülmüştü. Canından endişe eden Molla Halil Belediye Başkanı'na dilekçe yazmış ve koruma talebinde bulunmuştu.⁴⁰⁴

Bu din adamlarından Ahund Ruhullah Mehemedzade'nin özel bir yeri vardı. Ahund Ruhullah kadın eğitimi başta olmak üzere halkın eğitimi için çok çalıştı. Molla Ruhullah'a göre Müslümanların cehalet içinde kalması onların birçoğunun *Kur'an-ı Kerim*'in sadece Arapça telaffuzunu öğrenip, manası ile içindeki ilim ve medeniyete dair ayetlerden habersiz olmalarından kaynaklanıyordu.⁴⁰⁵ Molla Ruhullah *Işık*'ın yayımlanmasını ilk tebrik edenlerdendi. O gönderdiği tebrik mektubunda;

⁴⁰¹ Yusuf Ziya Talibzade (1877-1923), Tiflis'te doğan Talibzade Yusuf Ziya Horasan'da dinî tahsil alarak ahund rütbesi kazanmış, Bakü okullarında uzun süre din ve şeriat dersleri vermiş, aynı zamanda ders kitapları da yazmıştır. 1900 yılında Bakü'de Rus-Tatar mektebinde şeriat öğretmenliği yapmıştır. *Tashih'ül Kavaid, Azerbaycan Dilinin Grammatikası, Terbiye-yi Nisvan, Kitab-ı Hediye-yi Nisvan* (1902), *Talim'üneriyye* (1904), *Muallim'üş-şeriyye* (1916) adında eserleri vardır. Kadın meselesi ile yakından ilgilendi. *Şarki-Rus, Hayat, İrşad, Terakki, Füyuzat, İkbal, Şelale* gibi yayın organlarında çok sayıda makalesi yayımlandı. Siyasî mücadeleye de atılan Talibzade Orta Asya ve Azerbaycan'da SSCB yönetimi sonrası Basmacılar Hareketi'ne dahil olmuş ve 1923'te Amuderya Nehri'nde boğularak yaşamını yitirmiştir. Yusuf Ziya aynı zamanda Abdullah Şaik'in ağabeyidir. Minəxanım ƏSƏDLİ, **Yusif Ziya Talibzadənin Həyatı və Mühiti (1877-1923)**.

⁴⁰² Molla Ruhullah Ahundov (1850-1912), aslen Güney Azerbaycanlı olan Ruhullah Ahundov, eğitimini Kazvin'de tamamladıktan sonra Bakü'de şeriat öğretmenliği yapmaya başladı. Ahund Molla Ruhullah milletin hayat ve maişetinde zararlı faaliyetlerde bulunan din adamlarıyla var kuvvetiyle mücadele etti. Böyle din adamlarının cemaati cehalete sürüklediğini düşünmekteydi. *Hayat, İrşad ve Debistan* gibi gazete ve dergilerde eğitimle ilgili yazılar kaleme aldı. Hayır cemiyetlerinde de faal görevler aldı. Qılman İLKİN, **a.g.e.**, 255-258.

⁴⁰³ Neşr-i Maarif Cemiyeti, 1 Ağustos 1906'da tasdik edilen 44 maddelik nizamnameye göre cemiyetin esas maksadı, Bakü Guberniyası Müslüman ahalisi arasında ana dilinde ilk eğitimin yayılmasıdır. 1907-1908 yılları arasında cemiyet usul-i cedid tarzındaki ilk mekteplerini Bakü şehrinde Müslümanların daha yoğun yaşadığı üç noktada açtı. Cemiyet kısa zamanda Bakü'nün köylerinde ve birçok şehirde mektepler açmayı başardı. Balahanı, Ramana, Emircan, Bibiheybet, Pirşağı, Surahanı gibi köylerinde okullar faaliyet gösterdi. Neşr-i Maarif kız çocuklarının tahsiline son derece önem vermekteydi. Kısıtlı imkânlar dâhilinde cemiyet 600 rublelik bir meblağ ile ilk kız mektebini 1912 yılında Bakü'nün Balahanı köyünde açtı. Bir sınıflı olan mektebin öğretmeni, Bakü Aleksandriyevski Kız Mektebi mezunu İklime Hanım Haydarova'ydı. bzk. C. CAVADOV, **a.g.e.**, 77; N. MƏMMƏDOVA, "**Nəşri-Maarif**" **Cəmiyyəti**, 98.

⁴⁰⁴ "Türkan Kentinde Maarif İşleri", **Işık**, S.9, 24 Mart 1912, 6.

⁴⁰⁵ Ali FERHADOV, "XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve Islahat Anlayışı", **Bellekten**, C. LXXVIII, S. 281, 278.

“Hayırlı olsun. Hanımların edibane makalelerini alkışladım. Bu sevince cümle münevverler ve özellikle ruhanilerimiz iştirak ediyor. Zavallı analara yardım etmek herkesin, hususen ruhanilerin borcudur.”⁴⁰⁶

diyordu. Mevcut kız mektebi sayısının kâfi derecede olmadığına, kadınlar için mektep ve kıraathanelerin açılması gerektiğinin üstünde duruyordu. Fakat bu maarifperver din adamının faaliyetleri bazı kesimleri rahatsız ediyordu. Ruhullah Mehmedzade üyesi olduğu Hidayet Cemiyeti’nde⁴⁰⁷ halk arasında huzursuzluk yaratan koçularla verdiği mücadelede çok düşman edinmişti. Bu cemiyet Bakü sokaklarında haksız yere günde 8-9 adam öldüren ya da öldürten ve yalancı şahitlerin ifadeleriyle ceza almayan koçuları rahatsız ediyordu. Hidayet Cemiyeti’ne her gün koçuları şikâyet eden çok sayıda dilekçe geliyordu. Hakkında en çok şikâyet dilekçesi alınan koçulardan biri Novhanlı Hacıoğlu Meşhedî’ydi. Dilekçelere göre Hacıoğlu’nun adı çok sayıda cinayet ve bir tecavüze karışmıştı. Ahund Ruhullah hemşerisi olan Meşhedî’yi tanıyordu ve Kafkasya’dan sürülmesi için savcılığa suç duyurusunda bulundu. 17 Kasım 1906 tarihli ve 329 sayılı karara göre tutuklanma emri çıksa da Meşhedî Hacıoğlu tanıdık devlet yetkilileri ve verdiği rüşvetler sayesinde tutuklanmaktan kurtuldu.⁴⁰⁸ Bu olaydan itibaren kendisini şikâyet eden Ahund Molla Ruhullah’a karşı büyük bir kin beslemeye başladı. Ahund’un her fırsatta “Benim yeryüzünde Hacıoğlu Meşhedî’den başka düşmanım yoktur ve o beni öldürecektir” demesine rağmen gerekli koruma tedbirleri alınmadı.⁴⁰⁹ Hatta Meşhedî’nin, Mustafa

⁴⁰⁶ R. Molla MUHAMMEDZADE, “Divan-ı Emir”, *Işık*, S.2, 29 Ocak 1911, 4-6.

⁴⁰⁷ Hidayet Hayriye Cemiyeti, o yıllarda Bakü sokaklarında adeta terör estiren ve cemaate türlü eziyetler eden koçulara ve hırsızlara karşı kurulmuştur. Koçular para karşılığı adam öldürür, hırsızlık yapar, mahalleleri tutar, kadınları rahatsız ederdi. Cemiyet, halkın sosyal hayatını tehdit eden bu davranışların önüne geçmeye çalıştı. Hidayet’in aydınlardan ve din adamlarından oluşan on kişilik idare heyeti vardı. H. Z. Tağiyev, İsa Bey Hacınski, şehrin saygın din adamlarından Bakü Kadısı Mir Mehmed Kerim, Molla Ruhullah Ahundov, aydınlardan Ahmet Bey Ağayev ve Mustafa Bey Alibeyov önde gelen üyelerdi. Cemiyetin nizamnamesi Ağayev tarafından hazırlanmıştı. Bunun yanında dinî fanatizm ile de mücadele ediliyordu. Muharrem ayında yapılan “şahsey-vahsey” merasiminde cemaatin şehri gezerek baş yarmalarının ve vücutlarına zincir vurmalarının yanlış olduğu, mescit minberlerinde Ahund Molla Ebu Turab ile Kadı Mir Mehmed Kerim tarafından İslam dininin asıl mahiyeti cemaate anlatılıyordu. Ancak tüm bunlar bazı kesimlerin cemiyeti eleştirmelerine ve ona saldırılarına sebep oldu. Özellikle koçular ve bağınaz dindarlar cemiyet üyelerinin canına kast eden fiillerde bulundular. Cemiyetin kâtabi Alibeyov haftalarca evinden dışarı çıkamazken, Ahund Mir Mehmed Kerim’in evini yakmaya teşebbüs ettiler. En kanlı eylemleri ise Ahund Molla Ruhullah’a 16 Ocak 1912 tarihinde gerçekleştirdikleri suikast idi. Qılman İLKİN, *a.g.e.*, 179; 257-258; Mahmud İSMAYIL- Marat İBRAHİMOV, *a.g.e.*, 53-54.

⁴⁰⁸ Mustafa Bey ALİBEYOV, “Şehid Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair”, *Işık*, S.2, 28 Ocak 1912, 2.

⁴⁰⁹ Molla Ruhullah’ın vefatından sonra evinde yapılan olay yeri incelemesi sırasında belediye başkanı ve savcıya verilmek üzere bizzat yazıp Rusça’ya tercüme ettiği dilekçelerin suretleri bulunmuştur. Bu dilekçelerin hepsinde Hacı Ahund, hükümet ve mahkeme idarelerine Hacıoğlu Meşhedî’nin kendisini öldürteceğini beyan etmiştir. Mustafa Bey ALİBEYOV, “Şehid Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair”, *Işık*, 3.

Bey Alibeyov'a "Ahund'un 20 başı olsa kökünden çekeceğim" dediği de malumdur. Ancak tüm bunlara rağmen Meşhedi Hacıoğlu yalancı şahitler, yargı sistemindeki çarpıklıklar ve rüşvetçi memurlar sayesinde⁴¹⁰ sokaklarda tehlike saçmaya devam etmiş ve 16 Ocak 1912 tarihinde iki adamına Ahund Molla Ruhullah'ı namaz kılariken öldürmüştür. Ahund'u öldüren Kerbela Hüseyin Mehemmed Hüseyinoğlu ve Seyyid Pir Ali Kerbelagil Alioğlu hapsedilmişse de onları azmettiren Hacıoğlu Meşhedi yakalanmadı.⁴¹¹

Azerbaycan'da geçmiş yıllarda da reformist mollalara yönelik buna benzer suikastlar gerçekleşmiştir. 1897 senesinde Bakü'nün Meşkat köyünde Ahund Molla Abbas evinde öldürülmüştür. 1900'de Ahund Molla Mehdi yine evinde abdest alırken Ahund Molla Ruhullah'ın katil zanlısı Novhanlı Hacıoğlu Meşhedi'nin akrabası tarafından silahla vurulmuştur. Molla Mehdi'nin suçu eşinden eziyet gören bir kadının boşanmasını sağlamaktı. 1910 yılında katledilen diğer bir din adamı olan Molla Resul ise Hidayet Meclisi'ne Türkan'da koçuların halka zulmettiğini ifade eden bir dilekçe verdiği için öldürülmüştür. Ancak bu mollaları öldüren katiller de yalancı tanıkların ifadeleri ve adli makamlardaki rüşvetçi memurlar sayesinde serbest bırakılmıştır.⁴¹² İslahat yanlısı din adamlarının devlet ve güvenlik güçleri tarafından yeterince korunmadığı ve halkın ve aydınların da bu tip cinayetlere kayıtsız kaldığı açıkça görülmekteydi.⁴¹³ Halk gerçeğin farkındaydı, fakat başlarına gelebilecekleri az çok bildikleri için sessiz kalmak zorunda kalıyorlardı.⁴¹⁴ Yine de tüm bu tehditler toplumun refahı ve gelişmesi için çalışan yenilikçi din adamlarını pes ettirmiyordu.

⁴¹⁰ Mustafa Bey ALİBEYOV, "Şehit Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair", *Işık*, S.2, 2. Mustafa Bey Hidayet Meclisi'ndeki bazı üyelerin rüşvet karşılığında Meşhedi Hacıoğlu'na gizli bilgileri sızdırdıklarını ve onunla işbirliği yaptıklarını düşünüyordu. Mustafa Bey ALİBEYOV, "İnna Lillah ve İnna İleyhi Raciun", *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 3.

⁴¹¹ Mustafa Bey ALİBEYOV, "İnna Lillah ve İnna İleyhi Raciun", *Işık*, S.1, 21 Ocak 1912, 2-5.

⁴¹² Mustafa Bey ALİBEYOV, "Bakü Müslümanlarının Sehvi", *Işık*, S.4, 11 Şubat 1912, 3.

⁴¹³ Öte yandan Mustafa Bey Alibeyov her fırsatta din adamlarını eleştiren ancak kendileri dine uygun bir yaşam sürmeyen aydınları da tenkit etmekteydi. "Şapka entelektüelleri" diye adlandırdığı bu aydınların kumar oynamaktan, şarap içmeye, yalancı şahitlikten, dini inkara kadar İslam'a aykırı pek çok davranış sergilediğini ifade etmekteydi. Alibeyov'a göre oturdukları yerden ahkam kesen bu grubun da Molla Ruhullah Ahundov'un ölümünde payı vardır. M.ALİBEYOV, "Bakü Müslümanlarının Sehvi", *Işık*, 3-4.

⁴¹⁴ Mustafa Bey ALİBEYOV, "Şehit Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair", *Işık*, 3.

3.6. Eğitimdeki Aksaklıklar

XIX. yüzyıl sonlarında Azerbaycan'da eğitim seviyesi oldukça düşüktü ve mektepler çağın gereksinimlerine cevap veremiyordu. Çocuklar büyük zorluklarla ilk mekteplere gider; çoğunluğu mollahanelerde ve mescitlerin içindeki sınıflarda okurlardı. Orta tahsil mektep sayısının az oluşu nedeniyle öğrencilerin ancak cüzi bir kısmı eğitimine devam ediyordu. Medreselerde alfabe ve *Kur'an* öğretildikten sonra kitap okumaya geçilir ve Farsça eğitime başlanırdı. Bazı mekteplerde tarih dersi de verilmekteydi.⁴¹⁵ Mollaların öğretmenlik yaptığı medreseler doğrudan mescitlere bağlıydı. Ana dilde okuma yazma ve Farsça bilen 16 yaşından büyük çocuklar medreselere kabul edilirdi. Medreselerde edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve İslam tarihi gibi dersler gösterilirdi. Okullarda çoğunlukla ezbere dayalı teknik uygulanmaktaydı ve bu da öğrencilerin düşünsel yeteneklerine ket vurmaktaydı. Dolayısıyla eğitim kalitesinin yükseltilmesi için mutlaka medreselerin durumu iyileştirilmeliydi. Mollahanelerin sınıfları genellikle zemin katında ya da birinci katta yer alırdı. Okulların fiziki yapısı da eğitim için uygun değildi. Sınıfların tavanları çürük, pencereleri küçük, rutubetli, havasız ve karanlıktı.⁴¹⁶ Medrese öğreniminin uzun yıllar sürmesi, ders araç gereçlerinin kısıtlı oluşu, sınıfların yeterince sağlıklı ve steril olmaması, verilen eğitimin yetersizliği okumayı zorlaştırıyordu. Diğer yandan öğretmenlerin kendi çektikleri meşakkat ve güçlükleri öğrencilere de yaşatmaları ve skolastik eğitimi terk etmemeleri, hatta onlara eziyet etmelerinden ötürü öğrenciler adeta acınası bir haldeydi. Bu kurumlar kendi haline bırakılmıştı ve değişip gelişmesi için kimse çaba göstermemekteydi.⁴¹⁷

Medrese öğretmenlerinin de durumu pek farklı değildi. Maaşları devlet tarafından karşılanmayan öğretmenler maddî yetersizliklerle boğuşmaktaydı.⁴¹⁸ Hocaların ücretlerinin bir kısmı mescit gelirlerinden, bir kısmı ailelerden gelen bağış ve yardımlarla ödenirdi. Ancak yeterli para toplanmadığında öğretmenler zor durumda kalırdı. Ayrıca medreselerde verilen yetersiz eğitim nedeniyle, buradan mezun olan

⁴¹⁵ *Azərbaycan Tarixi, En Qədim Zamanlardan XX. Əsrədək*, C.I, 616.

⁴¹⁶ M.SÜLEYMANOV, *Eşitdiklerim Oxuduqlarım Gördüklerim*, 104.

⁴¹⁷ Molla Faik CELİLZADE, "Rica ve Ümidimiz", *Işık*, S.20, 4 Haziran 1911, 7-8.

⁴¹⁸ "Ruhani atalarımızdan Bir Sual", *Işık*, S.2, 29 Ocak 1911, 7.

din adamları tam anlamıyla yetkin değildi. Bazıları sadece *Kur'an*'ı değil; nasıl namaz kılınması gerektiğini bile bilmiyorlardı.⁴¹⁹ Nihayetinde bu kurumlar zaman içinde saygınlığını yitiriyor ve dinî yönden zayıf oldukları gerekçesiyle ulemalar eleştiriliyordu. Hem halk hem de aydınlar nezdinde hürmet edilecek bilgili ve kültürlü din adamları yetiştirmek için bir ilahiyat üniversitesine ihtiyaç vardı.⁴²⁰ *Işık*'ın müdürü Hatice Alibeyova böyle bir akademi açmayı teklif etmiş ve bunun için 10 manat para yardımında bulunmuştu. Alibeyova ruhani büyükler başta olmak üzere tüm Müslümanlardan destek bekliyordu.⁴²¹

Azerbaycan eğitim sisteminde yaşanan en büyük sorunlardan biri öğretmenlik diploması almış Müslüman kadın sayısının çok az olmasıydı. Oldukça zor koşullar altında eğitim alan kız çocukları, kadın öğretmen eksikliğinin yarattığı problemlerle de karşı karşıya kalıyorlardı. Azerbaycan'ın kadın öğretmen ihtiyacını karşılayan kurum Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in inşa ettirdiği Bakü Aleksandriyevski Kız Mektebi'ydi. Bu okuldan mezun olan Şerabanu Şabanova, Hediye Mehmedzade⁴²² ve Ümmü Gülsüm Memmedzade, Nazlı Tahirova, İklim Haydarova, Necibe Hanım Ahundova gibi isimler Azerbaycan'ın çeşitli şehir ve köylerinde görev yapmıştır.⁴²³ XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da kalem oynatıp gazete çıkarmayı başaran kadınlar varsa bu kız mektepleri sayesindeydi. Ancak ne var ki kız okullarının sayısı arttıkça kadın öğretmen eksikliği daha fazla hissedilmekteydi. Ve daha fazla okuyan ve düşünen kadınlar yaratmak için yeni okullar açmaya ve öğretmenler yetiştirmeye çaba gösterilmeliydi. Bu bağlamda bir kız öğretmen okulu açmak en elzem meselelerdendi.⁴²⁴

1910 yılında Karabağ'ın Malıbeyli köyünde açılan ilk kız mektebinde de kadın öğretmen problemi yaşanmaktaydı. Bin bir zorluklarla açılan Malıbeyli Kız Mektebi'nin daha fazla desteklenmesi ve orada okumakta olan kızlara yardım eli

⁴¹⁹ “Vopros Jenskom Sredi Musulman”, *Işık*, S.4, 12 Şubat 1911, 12.

⁴²⁰ YUKARIBAŞLI, “Birinci Nömredeki Tapmacanın Halli”, *Işık*, S.5, 19 Şubat 1911, 5.

⁴²¹ HATİCE, “Mevlid-i Nebevi Münasebetiyle Ruhani Darülfünununun Binası”, *Işık*, S.6, 26 Şubat 1911, 5.

⁴²² Hediye Mehmedzade (1892-1951), Şefika Efendizade'nin teşebbüsleri ile 1904 yılında Bakü Aleksandriyevski Kız Mektebi'nde okudu. 1909'da buradan mezun oldu ve aynı yıl Saadet Cemiyeti tarafından Ağdaş'ta açılan ilk kız mektebine müdür olarak atandı. Azerbaycan basınında kadınları okumaya teşvik eden yazıları yayımlandı. “Məmməd zadə Hədiyyə Xəlilqızı”, *ASE*, C.VI, 497.

⁴²³ S. GÖNCƏLİ, *İşıqlı Ömürlər*, 6; S. GÖNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik*, 75.

⁴²⁴ Ümmü Gülsüm MEHMEDZADE, “Müdire Hanım!”, *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 3.

uzatılması hususuna *Işık* gazetesi de dikkat çekmekteydi.⁴²⁵ Okulun kurucusu olan Mehmed Karayev *Işık*'a gönderdiği mektubunda büyük bir öğrenme şevkiyle okula gelen kız öğrencilerin Azerbaycan Türkü kadın öğretmen bulunamadığı için getirilen Rus kadın öğretmen ile anlaşmakta güçlük çektiklerini anlatmaktaydı. Kızlar kendi kültürlerine, dillerine, dinlerine, adetlerine yabancı olan Rus öğretmenle bir gönül birliği kuramamıştı. Ayrıca aileler de kızlarının Azerbaycanlı bir öğretmenden eğitim almasını istiyorlardı. Bu nedenle Karayev *Işık* aracılığıyla Tağıyev'in Kız Mektebi'nde eğitim almış bir öğretmenin Malıbeyli Kız Okulu'nda görev yapmasını ya da Malıbeyli'den bir kız öğrencinin Tağıyev'in Mektebi'nde okutturulmasını rica etmekteydi.⁴²⁶ Benzer bir durum Dağıstan'ın Ahtı kasabasında yaşanmaktaydı. Ahtı'da okumakta olan 50 kız öğrenci tarafından *Işık*'a ulaştırılan mektupta, yine Müslüman kadın öğretmenin olmayışı nedeniyle Molla Ali Merdan adındaki bir erkek öğretmenden ders almak durumunda kalan öğrenciler seslerini duyurmaya çalışıyorlardı. Kızlar kendilerine erkek öğretmen tarafından eğitim verilmesinin şeriatça ve halk tarafından istenmediğini söylüyor ve bir kadın öğretmenin gönderilmesi talebinde bulunuyorlardı. Gelecek kadın öğretmenin tüm masrafların da halk tarafından karşılanacağını vaat ediyorlardı. Bunlar gerçekleşmediği takdirde iki kız öğrencinin H.Z. Tağıyev'in kız mektebine okumak üzere Bakü'ye gönderilmesi ricasında bulunuyorlardı.⁴²⁷

Yoksulluk nedeniyle okulların yıllık ücretini ödeyemeyen halk, çocuklarını okutmakta sıkıntı çekiyordu. Bazı aileler, okulların ihtiyaç sahibi öğrenciler için açtığı kontenjanlardan ya da hayır cemiyetlerinin öğrencilere sağladığı burslardan yararlanıyordu. Ancak kısıtlı kontenjanlar ve cemiyetlerin ayırdığı ödeneklerin yeterli gelmemesinden ötürü yoksul halkın tamamı bu imkanlardan faydalanamıyordu. Nuha'dan gönderdiği mektupta dokuz yaşındaki kızını Tağıyev'in mektebinde okutmak istediğini beyan eden baba, gazete vasıtasıyla yardım istiyordu. Mektupta baba yeterli geliri olmadığı için kızına burs verilmesini talep ediyordu. *Işık* idaresi bu

⁴²⁵ Züleyha VELİBEYOVA, "Tebrik", *Işık*, S.5, 19 Şubat 1911, 8.

⁴²⁶ Memmed KARAYEV, "Mektup", *Işık*, S.10, 26 Mart 1911, 5.

⁴²⁷ Ahtı Karyesinde Okumakta Olan 50 Nefer Kız Balaları, "Mektup", *Işık*, S.11, 2 Nisan 1911, 6. Ahtı ve Malıbeyli örneklerinde de görüldüğü üzere Aleksandriyevski Kız Mektebi yani halk arasındaki adıyla Tağıyev'in Kız Mektebi'den öğretmenler talep ediliyordu. Zira Aleksandriyevski Kız Mektebi Azerbaycan kadın eğitimine damga vurmuş bir ekoldü. Kız Mektebi'nin müfredatı kızların dünya görüşünü çok iyi yönlendiriyordu. *Işık*'ta da bu okulda okumakta olan ve mezun çok sayıda kadının imzası bulunuyordu. Sona Hanım Ahundova, Seriyeye Hanım Ananova, Züleyha Velibeyova, Hacer Sübhangelizade bu öğrencilerdendi.

yardım çağrısını cevapsız bırakmıyor ve gerekli dilekçeyi Tağıyev'e ulaştırıp mektepte açık kontenjan olduğu takdirde kızın kabulünün sözünü veriyordu.⁴²⁸

Azerbaycan toplumunda yoksulluğun eğitimi aksatmaması adına hayriye cemiyetleri önemli roller üstlenmişti. Cemiyetler eğitimde fırsat eşitliği yaratmak, cehaleti ortadan kaldırmak, yoksul ve kimsesiz çocukların eğitimden mahrum kalmamaları için mücadele etmekteydi. Özellikle Neşr-i Maarif ve Necat Hayriye Cemiyetleri⁴²⁹ eğitim konusunda yoğun çalışmalar yürütmekteydi. Fakat zaman zaman cemiyetler faaliyetlerini güçleştiren durumlarla karşılaşabiliyordu. *Işık*'ta neşredilen bir yazıda Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin Bakü'nün Türkan köyünde bir ilkokul açmaya hazırlandığı belirtiliyordu. Köy cemaati ile konuşup mektebin gerekliliği konusunda onları ikna eden cemiyet üyeleri, Zalasker Alioğlu ve Ali Niyaz Rüstemoğlu adlı koçuların engellemelerine maruz kalmıştır.

Zalasker Alioğlu ve Ali Niyaz Rüstemoğlu gibi adamlar bu zamanda Müslüman cemaati tabanca ve zor kullanarak ilim ve marifet peşinde gitmekten asla alıkoyamayacaklarını anlamalıydılar. Allah'a şükür olsun ki Müslümanlar da ilmin ve bilginin önemini anlayıp yavaş yavaş eğitimin peşinden gitmeye başlıyorlar. Ve yukarıda adlarını yazdığımız koçuların da son günleri yaklaşmıştır.

diyen gazete ne olursa olsun Azerbaycan toplumunun gaflet uykusundan uyandığını ve böyle güçlülere boyun eğmeyeceğini vurguluyordu.⁴³⁰

3.7. Ana Dil Meselesi

XIX. yüzyıl sonlarında önce tek sınıflı daha sonra ise iki, üç ve dört sınıflı Rus-Tatar Mektepleri açıldı. Nikolay İlminsky (1822-1891) adlı bir Rus misyoner tarafından 1870 yılında geliştirilen Rus-Tatar okullarının maksadı Rusya'da yaşayan gayri-Rus halkları Ruslaştırmak ve Rus halkı içinde eritmektir. İlminsky metoduna göre Rusya idaresi altında bulunan Müslüman-Türk toplulukları için Rus harfleriyle ayrı

⁴²⁸ "Maarif Arzusu", *Işık*, S.10, 31 Mart 1912, 5.

⁴²⁹ Necat Cemiyeti, 1906-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Necat Bakü Müslüman Maarif Cemiyeti, mekteplerin geliştirilmesi, öğrencilere burs verilmesi, okuma yazma kurslarının açılması gibi kültürel faaliyetlerle ve tiyatro sahasındaki çalışmalarıyla dikkat çekti. Muhtelif yıllarda cemiyete Doktor Hasan Bey Ağayev, İsa Bey Aşurbeyov, Mehmet Emin Resulzade ve Ali Merdan Topçubaşov başkanlık etmiştir. Necat Cemiyeti'nin teşebbüsleriyle 15-30 Ağustos 1906 tarihleri arasında Hasan Bey Zerdabi başkanlığında I. Muallimler Kurultayı ve 25 Ağustos-5 Eylül 1907 tarihlerinde Hasan Bey Ağayev'in başkanlığında II. Muallimler Kurultayı toplanmıştır. bkz. N. MƏMMƏDOVA, *XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan*, 64-65; *Azərbaycan Tarixi. Azərbaycanın Rusiyaya Birləşdirilməsindən*, 650.

⁴³⁰ "Türkan Kentinde Maarif İşleri", *Işık*, S.9, 24 Mart 1912, 6.

ayrı kitaplar basılmalı ve Ortodoks inancını benimsemeleri sağlanmalıydı. İlminsky Türk lehçelerini birbirinden ayırarak ayrı birer yazı diline dönüştürmeyi ve dolayısıyla herhangi bir kültürel ve siyasal yakınlığa mâni olmayı hedefliyordu.⁴³¹ Azerbaycan toplumunun geneli de bu okullara mesafeli davranmaktaydı. Zira Rusların milyonlarca ruble sarf edip açtığı Rus-Tatar mekteplerinde her ne kadar Rusça ve ana dil öğretiliyor olsa da Azerbaycan Türkü çocuklar ana dillerini yeterince öğrenemiyordu. Süreç 50-60 yıl böyle işlerse çocukların Azerbaycan Türkçesini unutmaları işten bile değildi.⁴³² Bu okullarda okuyup daha sonra yurtdışına çıkan Azerbaycan Türkü gençlerin ana dillerine ve kültürlerine yabancılaştıkları müşahede ediliyordu.

Her dilde eğitimi desteklemekle birlikte *Işık*, hiçbir dilin ana dilin önüne geçmemesi gerektiğini savunuyordu. Zira büyük umutlarla yurtdışına gönderilen talebelerin vatanlarına döndüklerinde ana dillerini unuttukları görülüyordu.

Maalesef Rusya'da okumuş zatların içinde ana dillerini (yazıp okumaktan vazgeçtim) biraz akıcı konuşabilen yüzde beş bile yoktur. Düşünüyorum bunlardan olan çocuklar hangi millete mensup olacaktır (!) Cemaatimize bir Rus, İngiliz ve Fransız'dan ne kadar dost olursa, bu tahsil görenlerden de o kadar fayda gelecektir. Hele bazısına “efendim siz Türkçe biliyor musunuz?” diye bir soru sorulursa (Yoh man müsürman dili bilmanam) cevabını verecektir.⁴³³

şeklindeki diyalog öğrencilerin durumunu ortaya koymaktaydı. Özellikle Rus-Tatar okullarının yaygın olduğu Şeki, Şirvan, Dağıstan, Karabağ ve Bakü'de bir araya gelen gençler Rusça konuşurlardı.⁴³⁴ Aslında öğrenciler arasında yabancı dillerde konuşmak adeta bir “moda” haline gelmişti. Konuşurken cümle aralarında birkaç kelime Rusça, Farsça veya Arapça kullanmak “kültürlü”lük alametiydi. Gençler ana dilinde mahalli sözcükler duyduklarında gülüyorlardı. Ayrıca kendilerine söylenen kelimelerin anlamlarını bilmiyor ya da yanlış telaffuz ediyorlardı.⁴³⁵

İfade edildiği üzere “Türkçe biliyor musunuz?” sorusuna “Müslüman dili bilmiyorum” şeklinde cevap vermeleri gençlerin milliyet ve din ayırdını yapamadıklarını da gözler önüne sermekteydi.⁴³⁶ Yazar Kafkas, Kırım, Türkistan,

⁴³¹ Nadir DEVLET, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 202-203.

⁴³² Mirza Mehmed HAMZAZADE, “Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”, **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 6.

⁴³³ Mesture Bint Mecid-üs-saltana AFŞAR, “Tiflis'ten Muhterem Müdire Hanımefendi'ye”, **Işık**, S.6, 26 Şubat 1911, 5.

⁴³⁴ Mirza Mehmed HAMZAZADE, **a.g.m.**, 6.

⁴³⁵ Yusuf KENAN, “Maişetimize Dair Anadilimiz”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 6.

⁴³⁶ Azerbaycan basınında milliyet ve din kavramları ile ilgili tartışmalar yer almaktaydı. *Keşkül* dergisinin (1883-1891) 1890 yılının 15. sayısında yer alan “Avam Gezmeğe Yuhu Yatmak mı Dedin” adlı yazıda şöyle bir diyalog geçiyordu:

Kazan, Orenburg, Astrahan Türkleri ve İran Türklerinin ekseriyetle hangi millete mensup olduklarını bilmediklerini beyan etmekteydi.⁴³⁷ Yukarıda da belirtildiği gibi Rusya'nın hedefi Türklerin millî benliklerini kaybetmeleriydi. Bu durumun farkında olan İsmail Bey Gaspıralı⁴³⁸ gazetesi *Tercüman*⁴³⁹ aracılığıyla Rusya Türkleri arasında “ortak bir Türk edebi dili” meydana getirmek için olanca gücüyle çalışmaktaydı. Gaspıralı'nın bu çabaları sayesinde *Tercüman*'ı okuyan bir Kafkasyalı, Kazanlı, Orenburglu veya Osmanlı Türkü okuduğunu kolaylıkla anlamaktaydı. Böylece Rusya Türkleri için “hayati bir konu” olan lisan meselesi uğrunda yıllarca emek veren Gaspıralı'nın çabaları boşa gitmemiştir.⁴⁴⁰ Aynı zamanda iyi bir eğitimci olan İsmail Gaspıralı'nın yazdığı *Hoca-i Sıbyan* adlı okuma kitabı Kafkasya'daki usul-i cedit okullarında kullanılmaktaydı. İsmail Bey'in Türk dünyasına en büyük hizmetlerinden biri de çağdışı eğitim yerine usul-i cedit metoduyla eğitim uygulamasıydı.⁴⁴¹

Milletlerin devamlılığı ve birliği için en önemli millî kültür unsurlarının başında hiç kuşkusuz ana dil gelmektedir. Dil, milletin canlılığı ve refahıdır. Ana dilini muhafaza edemeyen toplumlar “hasta bedenler” gibidir ve onların tek ilacı ana dilleridir.⁴⁴² Milletler mevcudiyetlerini ana dilleri ile ispat edip, kültürlerini gelecek nesillere ana dilleri ile aktarmaktadır. Yani ana dilini ve kültürlerini unutmaya başlayan milletler hızla asimile olup yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.⁴⁴³ *Işık*'ın neşredildiği dönemdeki panoramaya bakıldığında Türkler arasındaki dil konusu

“-Siz hangi millettensiniz? -Müslümanım.

-Hayır, ben onu sormuyorum. Ben size hangi millettensiniz diyorum. -Müslümanım diyorum.

-Efendim! Millet ayrı, din ayrı. İslam dininden olduğunuzu anladım. Ancak hangi millettensiniz bilmek isterdim.” bkz. Nesrin SARIAHMETOĞLU, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, 177.

⁴³⁷ Mesture Bint Mecid-üs-saltana AFŞAR, **a.g.m.**, 6.

⁴³⁸ İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Kırım Bahçesaray yakınlarındaki Avcıköy'de doğdu. Öğrenciyken karıştığı olaylar nedeniyle askerî öğrencilik hayatı sonra erdi. Ardından Bahçesaray ve Yalta'da çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. Paris ve İstanbul gibi önemli kültür başkentlerinde bulundu. 1878'de Bahçesaray belediye başkan yardımcısı seçilen İsmail Bey, ertesi yıl belediye başkanlığına getirildi ve 1884 yılına kadar bu görevde kaldı. Gazete çıkarma teşebbüsü resmi makamlar tarafından engellendiği için risale ve broşürler yayımlayarak görüşlerini anlatmaya çalıştı. “Dilde, fikirde, işte birlik” düşünce akımının öncüsü olan Gaspıralı, Rusya Müslümanları Kongrelerinde aktif rol üstlendi. Nadir DEVLET, **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**

⁴³⁹ *Tercüman* (1883-1918), 10 Nisan 1883' te ilk sayısı neşredilen gazete Türk basın hayatında en fazla dağıtılan ve en çok okunan gazetelerdendir. İdil-Ural coğrafyasından başka, Kafkasya, Orta Asya, Türkistan ve Türkiye'de de ilgiyle takip ediliyordu. *Tercüman*'ın temel doktrini sade bir Türkçe ile yazmak, yenilikçi eğitimi yaymak ve Rusya Türkleri arasında birlik ve beraberliği sağlamaktır.

⁴⁴⁰ Fehmi CAFERZADE, “Tercümanın Gurubu”, **Işık**, S.17, 14 Mayıs 1911, 6.

⁴⁴¹ Usul-i cedit yöntemi Azerbaycan'da da taraftar topladı. Şamahı'da Seyid Azim Şirvani, Kuba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebü'l Hasan, Bakü'de Mirza İsmail Kutsi yeni usulde okullar açtı. N. DEVLET, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 69.

⁴⁴² Yusuf KENAN, “Maişetimize Dair”, **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 5.

⁴⁴³ BALACA ALİYE HANIM, “Dil Meselesi”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 3.

oldukça karışık bir hal almıştı. Bunun bir misali Kafkasya'daki topluluklardı. *Işık*'ta Kafkasya Müslümanları arasında dil birliğinin olmadığı ifade edilmekteydi. Örneğin Dağıstan halkları arasında konuşma dili neredeyse Rusça'ydı. Vladikavkaz'da İnguş, Oset ve Kabardinlerin ana dilleri Türkçe ise de Rusça konuşarak anlaşılırdı. Bu topluluklar okullarda da Rusça eğitim alıp Rusça'dan başka bir dil konuşmazlardı. Adı geçen halklar birbirlerinden hızla ayrılmakta ve farklılaşmaktaydı.⁴⁴⁴ Kafkasya ve Osmanlı Türklerinin dillerine de çok sayıda Arapça, Farsça ve Avrupa dillerinden kelimeler dahil olmuştu. Yine gazeteye göre Azerbaycan Türklerinin çoğu Türkçe yerine Farsça konuşmaktaydı. İdil-Ural Türklerinden Kazanlar ise “on kelimenin iki kelimesi Türkçe, bir kelimesi Farsça, bir kelimesi Arapça, geri kalan altı kelimesi ise Rusça” olan melez bir dil kullanmaktaydı.⁴⁴⁵ Keşle'den gönderilen bir mektupta *Işık*'ın bazı sayılarında şeriat kurallarını Rusça yazması eleştiriliyordu. İdare ise Rusça eğitim alıp ana dilini bilmeyen ve şeriatı öğrenmek isteyen Müslümanlara yardımcı olmak için Rusça yazdıklarını söylüyor ve “bu kabilden Müslümanlar Rusya'da çoktur” diye ekliyordu.⁴⁴⁶

Dil meselesindeki tartışmalar bu kadarla sınırlı değildi. XX. yüzyıl başlarında bazı yazarlar makalelerinde ve eserlerinde Azerbaycan Türkçesi yerine ağır Farsça ve Arapça tamlamalar ve kelimeler kullanmayı tercih ediyorlardı. *Ekinci*, *Keşkül*, *Şarki-Rus* gibi gazeteler basında yerel halkın konuştuğu dilin kullanılmasını savunuyordu. Tartışma ağırlıklı olarak Osmanlıca yanlısı *Füyuzat* yazarları ile yerel Azerbaycan Türkçesi'ni savunan Molla Nasreddinciler arasındaydı. *Füyuzat*'taki yazıların çoğu, ortalama bir Azerbaycanlı'nın anlayıp anlayamayacağı dikkate alınmaksızın, ağırdal bir Osmanlıca ile yazılmıştı. *Molla Nasreddin* ise herkesin idrak edebileceği basit bir dil kullanıyordu. Makalelerinde Azerbaycan Türkçesi'nde Osmanlıca gramer ve ifadeler kullanmanın nasıl gülünç sonuçlar doğuracağını işliyordu.⁴⁴⁷

Birtakım yazarlarımız o kadar çok Farsça ve Arapça kelimeler kullanıyorlar ki; zannediyoruz onların yazılarını kendilerinden başka okuyucularımız anlamıyorlar. Hali hazırda İslam dünyasında gazete okuyanların sayısı çok azdır. Okuyucularımızın büyük çoğunluğu Türk

⁴⁴⁴ Yusuf KENAN, **a.g.m.**, 6.

⁴⁴⁵ BALACA ALİYE HANIM, **a.g.m.**, 3.

⁴⁴⁶ “Posta Kutusu”, **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 8.

⁴⁴⁷ Bahsedilen tartışmalar *Işık*'tan sonra da devam etmiş, *Füyuzat* ekolünü takip edenler *Yeni Füyuzat*, *Şelale* ve *Dirilik*'te dil konusundaki tavırlarını sürdürmüşlerdir. Edebiyat eleştirmeni ve tarihçi Feridun Bey Köçerli Osmanlıca yanlılarını Azerbaycan Türkçesi'ni Osmanlıca kelime ve anlatımlarla doldurmak ve dile ihanet etmekle suçluyordu. Köçerli bu grubun yaptıklarını halkı Ruslaştırmaya çalışan N.İ. İlimsky'nin çabalarıyla karşılaştırıyordu. bkz. Tadeusz SWIETOCHOWSKI, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, 89-92.

dilini yavaş yavaş okuyup anlarlar ve Kafkasya’da yayımlanan gazeteler müdürler ile yazarlar için değil; okuyucular içindir.⁴⁴⁸

diyen Balaca Aliye Hanım⁴⁴⁹ yazarların toplumun ihtiyaçlarını değil; edebi camiadaki saygınlıklarını göz ederek yazdıklarını dile getiriyordu. Yazarlar makalelerini halkın seviyesine indirebilmeli ve hitap ettiği kesimin onlar olduğunu aklından çıkarmamalıydı. Şüphesiz aydınların dilini anlamayan halk daha da bilinçsizleşecek ve iki kesim arasındaki iletişimsizlik artacaktı. Toplumun cehaletten kurtulması ve diline sahip çıkmasındaki iki temel unsur yazarlar ve öğretmenlerdi. *Işık*, sütunlarında matbuatı “milletin lisanı” olarak değerlendiren bir okuyucunun mektubuna yer veriyordu. Okuyucu *Yeni Hakikat* adlı gazetenin abone defterine “Şeyhzade” soyadıyla kaydolmasına rağmen, kendisine ulaşan gazete makbuzunda soyadının “Şeyhov” olarak yazılmasına tepki gösteriyordu. “Gazete ve dergiler bizimdir, milletindir, milletin dili, fikri, rehberi ve vekilidir” diyen Şeyhzade, gazeteyi millî değerlere sahip çıkmamakla suçluyordu. Okuyucu Rusça’dan gelen -ov eki konusunda son derece hassastı ve soyadına yapılan bu müdahalenin milletin ana diline bir ihanet olduğu düşüncesindeydi.⁴⁵⁰ Görüldüğü üzere dil meselesini çözüme kavuşturmak için yeterince çalışılmış değildi. Ermeniler de uzun bir müddet kendi lisanlarına gereken ihtimamı göstermemişler, fakat yaptıkları hatayı fark etmişlerdir. Her zaman kendi dillerine öncelik tanıyan Ermeniler, yabancı biriyle tercümanlar vasıtasıyla konuşmaktadır.⁴⁵¹ Dolayısıyla her ne kadar tematik bir gazete olsa da *Işık*, kadın problemlerini aktarmakla birlikte hatalı gördüğü toplumsal meseleleri de sütunlarına taşıyordu.

⁴⁴⁸ BALACA ALİYE HANIM, “Dil Meselesi”, *Işık*, S.26, 27 Ağustos 1911, 2.

⁴⁴⁹ Balaca Aliye Hanım (1895-1943), Mirza Fethali Ahundov’un torunu olan Aliye Sultanova genç yaşına rağmen *Işık*’ta ana dil meselesine dair iki makale ile yer aldı. Hayatının sonuna dek eğitimcilik yaptı. S. GÖNCƏLİ, *Qadın, Güzəllik*, 72.

⁴⁵⁰ ŞEYHZADE, “Haksızlıklar”, *Işık*, S.14, 23 Nisan 1911, 2-3.

⁴⁵¹ BALACA ALİYE HANIM, “Dil Meselesi”, *Işık*, S.24, 23 Temmuz 1911, 3.

SONUÇ

Bakü’de kadınlar idaresinde ve Azerbaycan Türkçesinde yayımlanan ilk kadın gazetesi olan *Işık*, kadınların eğitimini ön planda tutan bir yayın olmuştur. *Işık* kadrosu için olmazsa olmaz hedef, kadınların okumaları ve haklarının bilincinde olmalarıdır. Zira kadınların bilinçli olduğu bir toplumda yetişen bireyler açık fikirli, güzel ahlaklı, yüreği vatan ve millet sevgisiyle atan, gelenek ve göreneklerine, millî kültürüne ve ana diline sahip çıkan insanlardan oluşacak ve bu zihniyet gelecek nesillere layıkıyla aktarılacaktır. Bu bağlamda annelik yüceltilmekte ve kutsallaştırılmakta, annelere büyük görevler yüklenmektedir. Hatta çocuğun ilk eğitimini verecekleri için erkeklerden çok kadınların okumasına çaba gösterilmelidir. Ayrıca kadınların toplumsal hayatta layık olduğu yeri alabilmeleri ve üzerlerine düşen sorumlulukları yerine getirebilmeleri için eğitim almaları şarttır.

Gazetede en çok tartışılan meselelerden biri de çarşaf meselesidir. Bu konuda gazetenin ihtiyatlı bir politika izlediği görülmektedir. Mümkün olduğu kadar marjinalleşmemeye ve toplumu kolayca yönlendirebilme gücüne sahip olan din adamlarıyla ihtilafli olmamaya çalışılmaktadır. Diğer taraftan gazetenin çarşaf meselesindeki değişken politikası bir çıkarım yapmayı güçleştirmektedir. Zira birinci sayıda kadınların hak ve özgürlükleri için mücadele edeceklerini ileri süren müdür Hatice Alibeyova, ilerleyen sayılarda bu söyleminin aksi istikametinde yazılar kaleme almıştır. Alibeyova’nın eğitim aldığı süreçte çarşaf ve peçe kullanmayı gazetede bunları tebliğ etmesi en çok devrin reformist yayın organı olan *Molla Nasreddin*’in dikkatini çekmiştir. İki yayın organı arasındaki tartışmaların temelinde de bu mesele yatmaktadır.

Işık’ın çelişkilerinden biri de evlilik ile ilgili görüşleridir. Gazetede yayımlanan makalelerden anlaşıldığı üzere, evlilikte yerleşmiş cinsiyet rollerine sadık kalınır. Erkek kadının “sahibi” olarak nitelendirilmekte; “güçsüz ve zayıf yaratılışlı” kadınların ev işleri ve çocuk bakımıyla ilgilenmeleri uygun bulunmaktadır. Eşlerinden habersiz dışarı çıkmamaları, namus ve iffetlerini ön planda tutmaları ve eşlerine itaat etmeleri gibi mesajlar verilmektedir. Dolayısıyla gazetede kadınları belli kalıplar içine sokan ve sınırlandıran toplumsal cinsiyet rolleri yeniden inşa edilmekte ve bu, mutlu

evliliğin sırrı gibi gösterilmektedir. Bazı yazarlar tarafından kadınlar kırılgan, zayıf ve narin varlıklar olarak betimlenerek erkeğin himayesine ihtiyaç duydukları ifade edilir.

Gazetede kadınların eğitimi desteklenmekle birlikte, kadının anne ve eş kimliklerine vurgu yapılarak bu kimliklerine katkı sağlayacak bir eğitim modeli ortaya konulmaktadır. Kız çocuklarına okulda iyi bir anne ve eş olmanın, evi çekip çevirmenin, bunun yanı sıra belli düzeyde okuma yazma eğitiminin verilmesi öngörülür. Aslında gazetenin daha fazla eğitim talep etmesi için ülkede yeterli şartlar da sağlanamamıştır. Kız mekteplerinin sayısı mevcut ihtiyacı karşılayacak nitelikte ve nicelikte değildir. Öte yandan zor şartlar altında okumaya çalışan kızların da pek çok engeli aşmaya çalıştıkları görülmektedir.

Tüm bunların yanında yukarıda işaret edilen gazetenin ideolojik ikilemleri üzerine düşünülürken son derece hassas davranılmalıdır. Zira *Işık* idaresi prensiplerini ortaya koyarken dönemin sosyal, politik ve dinî koşullarından farklı düşünemezdi. XX. yüzyıl başlarındaki Azerbaycan toplumunun sosyolojik durumu radikal feminist görüşlere ve *Molla Nasreddin*'in idealize ettiği üzerinde kurulan tüm tahakkümü reddeden “ihtilalci” kadın tipine müsait değildi. Toplumun kırılgan yapısı ve adet, gelenek, görenek, inanç gibi yazılı olmayan kurallar çoğu kez gazeteyi kısıtlıyordu. Dolayısıyla *Işık* tüm bunları göz önünde bulundurmamak zorundaydı. İçinde bulunduğumuz yüzyılda bile hala kadın erkek eşitsizliği, kadınların toplumdaki yeri, çalışma hayatı, kılık kıyafeti, anneliği vb. konuların tartışıldığı ve sorunların güncelliğini koruduğu düşünülürse *Işık*'ın üstlendiği sorumluluğun ne derece zorlu olduğu anlaşılacaktır.

Gazete, özellikle ikinci yılında makalelere ve ilan yazılarına da yansıdığı üzere maddî yetersizlikler, abone azlığı gibi ekonomik problemlerle mücadele etmekteyken, diğer taraftan bazı din adamlarının artan hoşnutsuzluğu büyük bir baskı yarattı. Gazetenin neden kendini feshettiği ya da kapatıldığı konusunda elde kesin bir delil olmamakla birlikte, bunda “kadınların gazete çıkarmalarının bir kıyamet alameti” olduğu şeklindeki algının din adamları aracılığıyla ağızdan ağıza yayılması ile maddî yetersizliklerin büyük payı olduğu düşünülmektedir.

Sonuç olarak XIX. yüzyıl sonundan bu yana aydınların dikkat çektikleri sorunları işleyen kadınlara mahsus bir yayın organının neşredilmesi, kuşkusuz çok mühim bir olaydı. Gazeteye gönderilen okuyucu mektuplarından da anlaşıldığı üzere bu alkışlanacak ve cesaret isteyen bir hadiseydi. Kadınlardaki bu şuur, *Işık*'ta da kaydedildiği gibi İslam kadınlarını cahil ve aşağı bir tabaka olarak gören Avrupalı gazeteci ve yazarlara da güzel bir cevap niteliğindedi. Diğer yandan gazetede yazan eğitilmiş kadınlar varlıkları ile hemcinslerine güç veriyorlar; kadınlar böylece dayanışma ruhuna bürünüyorlar ve güçlerinin farkına varıyorlardı. Kısa bir süre yayımlanmış olsa da *Işık*, kadınların uğradığı haksızlıkların bir dışavurumuydu. Gazete dört duvar arasına hapsolmuş kadınlar için ufak da olsa bir pencere açmıştı. Azerbaycan toplumuna ise kadının yazıp okuyarak kendini ifade edebilecek, hatta gazete çıkaracak kadar güçlü ve çok özel olduklarını ispatlamıştır. *Işık*'tan sonra kadın meselesi Azerbaycan'da daha yüksek sesle tartışılmaya ve kadınlara dair tabuların varlığı daha fazla sorgulanmaya başlanmıştır.

İŞİK GAZETESİ'NİN MAKALELER LİSTESİ

28 Muharrem 1329 / 29 Ocak 1911, Sayı:2

İlan Kıymetleri, s.1

Hatice, Vezaif-i Beytiye [Ev Külfetinin Vazifeleri] [İzdivaç], s.2

Müslüman Ünas Mektebi'nin Türk Muallimesi, Nabat Hanım Nerimanzade, Talim-i Nisvan, s.2-3

Mehemmed Hadi, Tebrik, s.3-4

İmzasız, Nesil, s. 3-5

Ruhullah Molla Mehemedzade, Divan-ı Emir, s. 4-6

İmzasız, Osmanlı İşleri, s.6

Gülsüm Nene, Çeper Aşırımını, s.6-7

İmzasız, Ruhani Atalarımızdan Sual, s.7

Hacer Hanım, Molla Nasreddin'in Sergüzeştinden, s.7

Öğretmen ve Mürebbiye Bir Rus Kadının İlanı, s.7

Mustafa Bey Alibeyov, Otkrytoye Pismo Musulmanskim Materyam, s.8

18 Saferü'l-muzaffer 1329 / 5 Şubat 1911, Sayı:3

İlan Kıymetleri, s.1

İdareden İhtar, s.2 [Bundan sonra ücretsiz gazete gönderilmeyeceği hususunda]

Hatice, Hukukumuz, s.2-3

Felekzade, Kimdir Mukassır, s.3

İskender Bey Melikov, İdareye Mektuplar, s.4

Necabet Hanım Zeynalova, İdareye Mektuplar, s.5

Seriyye Hanım Hasanova, İdareye Mektuplar, s.5

Salatın Hanım Ahmedzade, İdareye Mektuplar, s.5

Yukarıbaşlı, Nesil, s.4-6

Çaykıraklı Hayat Hanım, Bacılarıma Bir Neçe Söz, s.6-7

Mim. İlyaszade Seminarist Gori, Makale [Çocuk Bakımı], s.7-8

İvan Krilov'tan Tercüme Mütercimi: Ali Yusufzade, İki Kotan, s.8

25 Saferü'l-muzaffer 1329 / 12 Şubat 1911, Sayı:4

İlan Kıymetleri, s.1

İdareden İhtar, s.2

Hatice, Vezaif-i Beytiye [Ev Külfetinin Vazifesi] İzdivaç, s.2-3

Müslüman Ünas Mektebinin Türk Dilinin Muallimesi Nabat Nerimanova, Talim-i Nisvan, s.3-4

İmzasız, Napolyon'un Sualı, s.4-5

İmzasız, Açlık, s.5

Hacı Mir Ağamir Muhsinzade Nasih Nehlas, Tebrik, s.5-6
Çaykıraklı Hayat Hanım, İkinci Mektup Bacılarına Bir Neçe Söz, s.6
Müslüman Ünas Mektebinin Türk Dilinin Muallimesi Seriyeye Hanım Ananova,
Bacılarına, s.7
İmzasız, Baleng Mürebbesi, s.7
İmzasız, Vopros Jenskom Sredi Musulman, s.8

2 Rebiülevvel 1329 / 19 Şubat 1911, Sayı:5 [Nevruz Bayramı Özel Sayısı]

İlan Kıymetleri, s.1

Reklamlar, s.2-4

- Saratovsky Fabrika Sahipleri reklamı, s.2
- Ali Naki Aslanov ve Kumpanyası, s.3
- Tiyatro Ekspres Reklamı, s.3
- Ziya Kütüphanesi Reklamı, s.4
- Sirk Reklamı, s.4
- Terzi Reklamı s.4

İhtar, s.4 [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda]

Yukarıbaşı, Birinci Sayıdaki Tapmacanın Halli, s.5

Efşan Hanım İmamzade, İffetli Muhtereme H. H. Alibeyova'ya, s.5-6

Çaykıraklı Hayat Hanım, Haşhaş Çayı, s.6-7.

Ünas Mektebinin Muteallimesi Züleyha Velibeyova, Tebrik, s.7-8

Yukarıbaşı, Nesil, s.7-8

İmzasız, Muhtasar Şeriat [Kitap Tanıtımı], s.8-9

Nasih, İlim Kime Çok Lazımdır, s.9-10

Halime Hatun Ahundova, Hukuk-i Müselleme, s.10

Peterburg Darülfünun Talebeleri Mir Yakub Mehdiyev ve Esed Bey Emirov, Müdire
Hazretleri, s.11

Huraman Rahimbeyzade, Okumak Herhalde Lazımdır, s.11

Kadın ve Erkek Kuaför Salonu İ.L. Berişvili İ. Ko, s.11

Orenburgski Kray [Gazete Reklamı], s.11

İmzasız, Vopros Jenskom Sredi Musulman, s.12

10 Rebiülevvel 1329 / 26 Şubat 1911, Sayı:6 [Nevruz Bayramı Özel Sayısı]

İlan Kıymetleri, s.1

Reklamlar, s.2-4

- Saratovsky Fabrika Sahipleri reklamı, s.2
- Ali Naki Aslanov ve Kumpanyası, s.3
- Tiyatro Ekspres Reklamı, s.3
- Ziya Kütüphanesi Reklamı, s.4
- Noviy Teatr G. Z. A. Tagieva Petersburg Operetta, s.4

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.4
Hatice, Mevlid-i Nebevi Münasebetiyle Ruhani Darülfünunun Binası, s.5
Mesture Bint Mevd-ül saltana Afşar, Tiflis'ten Muhterem Müdire Hanımefendi'ye,
s.5-6
Hatice, Vezaif-i Beytiye, s.6-7
Altı Kılıslı Şehir Mektebinin Müteallimi Mehdi Aliyarov, İki Kızlar!, s.7-9
Abdulresül Şerifzade, Işık Nedir?, s.9-10
Yukarıbaşı, Kuba Şehri, s.10
Namık Kemal, Vatan Manzumesi, s.10-11
Hatice, Taze Dünyaya Gelen Uşağı Nece Beslemeli?, s.11-12
A. Ferruh'un Şotlanda [İskoçya] Hayvan Hanesi Sirki Reklamı, s.12

16 Rebiülevvel 1329 / 5 Mart 1911, Sayı:7 [Nevruz Bayramı Özel Sayısı]

İlan Kıymetleri, s.1
Reklamlar, s.2-3
• Saratovsky Fabrika Sahipleri Reklamı, s.2
• Ziya Kütüphanesi Reklamı, s.3
• Orenburgski Kray [Gazete Reklamı], s.3
İdareden İhtar, [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.3
Mustafa Bey Alibeyov, İnnallah ve İnna İleyhi Raciun, s.4
Hatice, Vezaif-i Beytiye [İzdivacın Ehemmiyeti], s.4-5
Nasih, İlm Farizatü'l-Küll Muslim ve Muslime, s.5
Namık Kemal, Vatan Manzumesi, s.5-6
Hatice, Taze Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli?, s.7
Tabibe Emine Hanım, Haşhaş Çayının Baresinde, s.7-8
Yukarıbaşı, Nesil, s.8-9
Student Tabib Mir Asadulla Mirkasimov, Mektup, s.9-10
İstanbul Gökçaylı A. Fayiz Darülfünun Osmanlı Talebesi ve Elsinе Subesi
Müdavimlerinden, İstanbul'dan "Işık" Gazetesi İdaresine, s.10-11
A. Ferruh'un Şotlanda [İskoçya] Hayvan Hanesi Sirki Reklamı, s.11
Bayan ve Erkek Kuaför Salonu İ.L. Berişvili İ. Ko, s.11
Behbud Ağa Şahtatinski, K momentu, s.12

23 Rebiülevvel 1329 / 12 Mart 1911, Sayı:8

Kadın ve Erkek Kuaför Salonu İ.L. Berişvili İ. Ko, s.1
İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
Saratovsky Fabrika Sahipleri Reklamı, s.2
Hatice, Taze Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli?, s.3-4
Gevher Şevkiye, Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzere Ehemmiyeti, s.4-5
Muallime Maral Hanım Nebizade Nuhali, Bacılarıma Hitab, s.5-6
Hasan Sabri Ayvazov, İsmetli Manevî Hemşirem Hatice Hanım!, s.6

Rahime Bedlebkov, Tebrik, s.6-7

Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanova, “Işık” Mecmuasının Müdire-i Muhteremesi Hatice Hanımefendi’ye Takdim!, s.7

Ayn. Sin. Gafarov İrevani “Seminarist”, Gori’den Uyku Baresinde Yazılmış Bir Makaledir, s.7-8

1 Rebiulahir 1329 / 19 Mart 1911, Sayı:9

Mustafa Bey Alibeyov, General Hacı Zeynalabidin Tağıyev Hazretlerinin Nutku Nevruz Bayramı Münasebetiyle, s.1-2

Hatice, Vezaif-i Beytiye [Ebeveynin Evlada Karşı Vazifeleri], s.2-3

Halime Hatun Ahundova, Hukuk-i Müslime, s.3-4

Yukarıbaşı, Nesil, s.4-6

Muallime Maral Hanım Nebizade, Bacılarıma Hitab, s.4-5

Hatice, Taze Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli, s.6-7

Namık Kemal, Vatan Manzumesi, s.7-8

Mustafa Alibeyov, Nuha’dan Cemiyet-i Hayriye Resm-i Güşadı, s.8.

8 Rebiulahir 1329 / 26 Mart 1911, Sayı:10

Barikmahir İ. L. Berişvili’ye İdareden Açık Mektup, s.1

Mustafa Bey Alibeyov, Müdürler Buhranı, s.1-2

Bakü Necefkulu Kerimesi Zeyve Hanım Tağizade, Işık Gazetesi İdare-i Aliyesine, s.2-3

İmzasız, Bir Sudyanın Musibetli Katli, s.3

Gence Rusi Müselmani Ünas Mektebinin Türk Dilinin Muallimesi Asya Ahundzade, Vatan Nalesi, s.3

Ahtı Kız Mektebinin Cemi Mektep Kız Balalarımız, Mektup, s.4

Malıbeyli Zükür Mektebinin Naziri ve Anat Mektebinin Anadili Muallimi Memmed Karayev [Kazahlı], Mektup, s.4-5

İmzasız, Limon Mürebbesi, s.6

Şeyh Kerim Pişnamazzade, Işık’ın Faidesi, s.6-7

Nuhali Efşan Hanım İmamzade, Müslüman Bacılarıma Bir Neçe Nasihat Yainki Hukuk-i Zevciyat, s.7

Ağababa Yusufzade, Ana Yüreği [Tolstoy’dan İktibas], s.8

15 Rebiulahir 1329 / 2 Nisan 1911, Sayı:11

İhtar [Tebrik Mektuplarının Yeterli Sayıya Ulaşması Baresinde], s.1

Hatice, Yeni Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli, s.1-2

Ünas Mektebi Müdire ve Muallimesi Hediye Mehemedzade, Ağdaş'tan Refikalarım Muallimelere, s.2-3
Ağdaş İkinci Muallime Ümmü Gülsüm Mehemedzade, s.3
Efşan Hanım İmamzade, Kabahat Kimdedir?, s.3-4
Hatice, Bakü Ünas Mektebinde Hanımlar Temaşası, s.4-5
Yukarıbaşı, Ağa Dervişe Açık Mektup, s.5
Ahti Karyesinde Okumakta Olan 50 Nefer Kız Balalarının İmzaları, Mektup, s.6
Nuha Vatan Mektebi Şakirdlerinden Mir Mahmud Ahundzade, Nuha'dan Cenab-ı Müdire Hanımefendim!, s.7
Sona Hanım Ahundova, Işık, s.7
Haver Hanım Şaurova, Pismo Redaktor Jurnalı Ishig, s.8

22 Rebiulahir 1329 / 9 Nisan 1911, Sayı:12

Yukarıbaşı, Mahremane Sohbet, s.1-2
Hatice, Yeni Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli, s.2-3
Muallime Maral Hanım Nebizade Nuha, Bacılarıma Hitab, s.3-4
İmzasız, İna Lillah ve İna İleyhi Raciun, s.4
Hacer Sübhankuluzade, İlmin Menfaati, s.4-5
Abdülmeccid Kadı-i Derbendi, Mekatib ve Elsine [Diller] Hususunda, s.5-6
Çaykıraklı Tuba Hanım Sultanzade Nuhalı, Bacılarıma Bir Nece Söz, s.6
Muallim Mirza Mehemed Hamzazade Şehir Gorus, Işık Nedir?, s.6-7
Yusuf Bedelzade Nuha, Muhterem Müdire Hanım, s.7
Meşriki, Yolda Gördüğüm, s.7-8
Posta Kutusu, s.8

29 Rebiulahir 1329 / 16 Nisan 1911, Sayı:13

Gence'de "Medrese" Kütüphanesi, s.1
Gazetecilerimizden, s.2
Yukarıbaşı, Mahremane Sohbet, s.2-3
İmzasız, İna Lillah ve İna İleyhi Raciun Suzişli Rihlet, s.3-4
Hatice, Vezaif-i Beytiye [Evladın Ata Anaya Karşı Vazifeleri], s.4
Hidayet Hacı Celilzade, Şehadet Hakka, s.4-5
İmzasız, Davetkâr Avrad, s.5
Halime Hatun Ahundova Bakülü, Hukuk-u Müslime, s.5-6
İmzasız, Temirhanşura'dan İzhar-ı Teşekkür, s.6
Şeyh Kerim Pişnamazzade-i Derbendi, Aleme Bir Nazar, s.6-7
Şerik-i Fikriniz Kadının Kızı Hayriye, Mektup, s.7
Züleyha Yakubova, Tiflis'ten Mektup, s.7
Kiev Darülfünunu'nun Talebesi Yusuf Vezirov, Kiev'den Mektup, s.7-8
Şirvanizade, Mektup, s.8

6 Cemaziyelevvel 1329 / 23 Nisan 1911, Sayı:14

- Işık, İdareden Açık Mektup, s.1
Hatice, Vezaif-i Beytiye, s.2
İmzasız, Tacirlerimize!, s.2
Şeyhzade, Haksızlıklar, s.2-3
İmzasız, Sevdamız Bebeğe Emzik Vermek Hususundadır, s.3-4
İmzasız, Hediye et-Tifil [kitap tanıtımı], s.4-5
İmzasız, Teşekkür, s.5-6
Mehemmed Ali Efendizade Nuhali, Vatanın Civan Kızlarına, s.6-7
Kendli, Balahanı'dan, s.7
Yukarıbaşı, Molla Nasreddin, s.7
Muallime Maral Hanım Nebizade Nuhali, Bacılara Hitab, s.8
Yusuf Bedelzade Nuha, Kim Hümmet Eylesin Yahut Kim İçindir, s.8

13 Cemaziyelevvel 1329 / 30 Nisan 1911, Sayı:15

- Gence'de "Medrese" Kütüphanesi, s.1
İmzasız, Kömek Lazımdır, s.2
İmzasız, Tacirlerimize, s.2
Hatice, Vezaif-i Beytiye, s.2
İsmayıl, Elveda" Tercüman" Durdu, s.2-3
İmzasız, Bebeği Ne Tavır Emzikten Ayırmak Kaidesinde, s.3-4
Mehemmed Ali Efendizade Nuhali, Vatanın Civan Kızlarına, s.4-5
İmzasız, Edison'un Mülakatı, s.5
İmzasız, Beliş veyainki Pasha, s.5-6
Ali Yusufzade, Balık ve Pişik, s.6
Akif Safvet, Kişi ile Avrad Arasında En Kuvvetli Rabıta Nedir?, s.6-7
Muallime Zehra Hanım Hanbudakzade, Işık İdaresine, s.7-8
Pernis Seriyye Hanım, Bacılara İhtar, s.8
Kendli Kız, Terbiyeli Aile, s.8

20 Cemaziyelevvel 1329 / 7 Mayıs 1911, Sayı:16

- Gence'de "Medrese" Kütüphanesi, s.1
Yukarıbaşı, Mahremane Sohbet Hak Söz Gerek Densin, s.2
Hatice, Vezaif-i Beytiye [Akrabanın birbirine karşı olan vazifeleri], s.2-3
Muallime Maral Hanım Nuhali, Cennette Avratlar Makamı, s.3
İmzasız, Bebekleri Beşikte Sallamak, s.3-4
İmzasız, Braçnıy Gazeta [Düğün Gazetesi], s.4-5

İmzasız, Güzel ve Necip Tabiat, s.5
Muallim Mehnar, Ağdaş'tan, s.5-6
Ahund Fereculla Pişnamazzade, Nuha'dan, s.6
Mehemmed Ali Efendizade, Vatanın Civan Kızlarına, s.6-7
Ağababa Yusufzade, Finlandiya'da Kızlar Terbiyesi, s.7-8
Yusuf Kenan, Edebiyat, s.8
Posta Kutusu, s.8

27 Cemaziyelevvel 1329 / 14 Mayıs 1911, Sayı:17

Hatice, Vezaif-i Beytiye, s.1-2
Mim İlyaszade Seminarist, Hifz-i Sıhhat, s.2-3
Yukarıbaşı, Tacirlerimize, s.3-4
Ağa Hüseyin Resulzade, İslam Kadınlarına, s.4-5
İmzasız, Emzik Emen Bebek Nasıl Temiz Tutulur, s.5-6
Şamahı Fehmi Caferzade, Tercüman'ın Gurubu, s.6-7
Nuha Vatan Mektebi Talebelerinden Mehemed Hacı Mehemedzade, Mektup, s.7
Ağababa Yusufzade, Finlandiya'da Kızlar Terbiyesi, s.7-8
İmzasız, Hacı Zeynalabdin Tağiyev'in Ünas Mektebinde İmtihan Başlandı, s.8
İmzasız, Yarım Milyon İane, s.8
Posta Kutusu, s.8

5 Cemaziyelahir 1329 / 21 Mayıs 1911, Sayı:18

İlan [Ücretli Ders Verme], s.1
Hatice, Vezaif-i Beytiye [Büyükler ile Küçükler Ağalar ile Nökerler Arasında Olan Vazifeler], s.1-2
İmzasız, Hamile ve Vaz' Haml Etmiş Analar İçin Fenni Bir Makale, s.2-3
İmzasız, Bakü Okrujnoy Sudunda, s.3
Nasıh, Vahfid Cenaheke El-Müminin, s.4
İmzasız, Allah Divanı, s.4-5
Muallime Asya Ahundzade, Bahariyat-ı Ayna, s.5-6
Saide Hanım Şeyhzade, Bakü ile Moskova Arasında Muhtasar Bir Seyahat, s.6-7
Muallime Maral Hanım Nuhali, Peygamber Asrında Müslüman Avratları, s.7-8
İmzasız, Gazetecilerimizden, s.8
Gülsüm Nene, Çeper Aşırımını, s.8

12 Cemaziyelahir 1329 / 28 Mayıs 1911 Sayı:19

Hatice, Molla Nasreddin'e Cevab, s.1-2
Yukarıbaşı, Sekiz Güzel Kızlar, s.2

Hatice, Yeni Dünyaya Gelen Bebeği Nece Beslemeli, s.2-4
Mübesser Medrese-i İttihat Ağababa Yusufzade, Finlerde Bebek Beslemek, s.4-5
Derbend Kadısı Abdülmecid Efendi Halinbekov, Derbend’de Terakki, s.5
Fatma Müfide, Sanat-ı Kaliye, s.5
Şeyh Kerim Pişnamazzade, Cehaletden İctinab, s.5-6
İmzasız, Mürebbe, s.6
İmzasız, Hamile ve Vaz’haml Etmiş Analar İçin Fenni Bir Makale, s.6-7
Nuha Vatan Mektebi Müntehi Sınıfı Şagirdanından; Mehemed Hacı
Mehemmedzade, Işık Gazetesi İdarehanesi’ne, s.7
İmzasız, Çestniy Trujenik, s.8

19 Cemaziyelahr 1329 / 4 Haziran 1911, Sayı:20

Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstani, İsbat-ı Hak, s.1-2
Necat Gazetesi, Meşhur Adamların Hayatından Bir Nebze, s.2-3
Şamahı: Ali Fahmi Caferzade, Kadirşinaslık, s.3
İmzasız, Alem-i Sıbyan Yazıyor [Rusya’nın veliahtı], s.3
İmzasız, Sen Kimsin, s.4,
Hamiyetzade, Levha-ı Tabiat, s.4-5
Asya Ahundzade, Gence’den Suzişli Bir Facia, s.5
İmzasız, İslam Evlatlarının Sevgili İmparator-u Azamımıza Duası, s.5-6
Saide Hanım Şeyhzade, İkinci Mektup Moskova’da “Tretyakovski Galleriya”, s.6-7
İmzasız, Hak Gazetesi Yazıyor, s.7
Molla Faik Celilzade Nuhalı Medrese-i Alicanik, Rica ve Ümidimiz, s.7-8
İdareden [İane hususunda], s.8
İlan [Ücretli ders vermek hususunda], s.8

26 Cemaziyelahr 1329 / 11 Haziran 1911, Sayı:21

İdareden İhtar [“Derbend’de Terakki” Unvanlı Mektubun Sahte Olduğu Hususunda],
s.1
Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstani, İsbat-ı Hak, s.2
Gence Ha. Nasih, Matbuat, s.2-3
İmzasız, Muhterem Tercüman Gazetesi Yazıyor, s.3
Saide Hanım Şeyhzade, Üçüncü Mektup, s.4
İmzasız, Boğaz Ağrısı, s.5-6
Sona Hanım Ahundova, Resm-i İmtahan, s.6
Yusuf Kenan, Edebiyat Bacılara, s.6-7
Gimnazist: Allahyar Alibeyov, Küçede Gördüklerim, s.7
Yukarıbaşlı, Madamlar [Kavaleri] “İğne”ye Cevap, s.8

4 Recebü'l-mürecceb 1329 / 18 Haziran 1911 Sayı:22

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
Yusuf Kadı Zahidzade el-Dağıstani, İsbat-ı Hak, s.1-3
Gence Ha. Nasih, Asar-ı Bedii, s.3
Yusuf Kenan, Edebiyat Terbiyet, s.4
Ağababa Yusufzade, “Jenskiy Dilu”dan Tercüme Hamile-i Fiile Avradın ve Onun Bebeğinin Himaye Olunması [Sendikal haklar hususunda], s.4-5
İmzasız, Harici Haberler, s.5-6
İmzasız, Dahili Haberler, s.6
Mustafa Bey Alibeyov, Mir Musulmanstva, s.7-8

25 Recebü'l-mürecceb 1329 / 9 Temmuz 1911, Sayı:23

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İdareden İtizar [Gazetenin iki hafta gecikmesi hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1-2
Yukarıbaşı, İnjinir Behbudov'un Dövülmesi Baresinde, s.2-3
İmzasız, Her Sese Kulak Asma!, s.3-4
İmzasız, İslam Avratlarının Cemiyeti, s.4
Ziyet Boyacıyova, Kardeş Yardımı, s.4
Tiflis Evvelinci Gimnaziyanın Şakirdi Abdülaziz Şerifov Nahçıvani, Yıldızların Sohbeti Evvelinci Bab, s.5-6
Gülsüm Nene, Çeper Aşırımı, s.6
Nigar Hanım Gazi Osmanpaşazade, Feryad, s.6
Refikimiz Alem-i Sıbyan Yazıyor: Hikmetli Sözler, s.6-7
İmzasız, Peterburg Darülfünunu, s.7
Mustafa Alibeyov, Semeynyye Dela, s.7-8

9 Şaban el-muazzam 1329 / 23 Temmuz 1911, Sayı:24

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1
Yukarıbaşı, İdareden İtizar, s.2
İmzasız, Her Sese Kulak Asma, s.2
Balaca Aliye Hanım, Dil Meselesi, s.3
Yusuf Kenan, Edebiyat, s.3-4
A.Şerifov Nahçıvani, Yıldızların Sohbeti, s.4-5
İmzasız, Tababete Dair, s.5-6
Yusuf Kenan, Maişetimize Dair Ana Dilimiz, s.6-7

Nabat Nerimanzade, Talim-i Nisvan, s.7

Ağababa Yusufzade, Bir Mazlumun Nalesi Yahut Cafer'in Akıbeti, s.7-8

24 Şaban el-muazzam 1329 / 6 Ağustos 1911 Sayı:25

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1

İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı] s.1

Yukarıbaşı, Ramazan el-Mübarek Yaklaşıyor, s.2-3

Başlıksız, Bakü Şehrinin Üçüncü Hastanesinin Tabibesi Emine Hanım Bahadır Batırşah, s.3

İmzasız, Çiçeğin Neden Hasıl Olması, s.3-4

Şeyh Kerim Pişnamazzade-i Derbendi, Adetimiz, s.5

Mustafa Bey Alibeyov, İzhar-ı Hak, s.5-6

Ayn. Şerifzade, Yıldızların Sohbeti, s.6-7

İmzasız, İmparatoriçemiz Hazretlerinin Türklere Teşekkürü, s.7

Mürebberler: Gülbaser Yahut Hıyar Mürebbesi - Çekidekli Şeftali Mürebbesi –

Çekirdeksiz Şeftali Mürebbesi - Koz Mürebbesi, s.8

Posta Kutusu, s.8

15 Ramazan el-mübarek 1329 / 27 Ağustos 1911, Sayı:26

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1

İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1

Balaca Aliye Hanım, Dil Meselesi, s.2

İmzasız, Tababete Dair Yuhma Azarın İkincisi Kızılıcadır, s.2-3

Seda ve Malumat Gazetelerinin Bağlanması, s.3

Ayn. Şerifov Nahçivani, Yıldızların Sohbeti, s.3-4

Bir Ahund, İdareye Mektup, s.4-5

Yusuf Kadı Dağıstani, Felyeton Mürafa-i Nagehane, s.5-6

Bir Civan Ye. Kef., Şikayet, s.6

Ali Yusufzade, Anaların Tefavütü, s.6

Ağababa Yusufzade, Bir Mazlumun Nalesi Yahut Cafer'in Akıbeti, s.7

İmzasız, Müteferrika Adam Yiyenler, s.7-8

İmzasız, Mürebberler: Şabalıd Mürebbesi - Karpuz Mürebbesi - Badımcan Mürebbesi, s.8

29 Ramazan el-mübarek 1329 / 10 Eylül 1911, Sayı:27

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1

İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1

İlan [Dikiş öğretmenin reklamı], s.2

İmzasız, Eid-ül Fıtr [Ramazan Bayramı], s.2
Nahçıvan, Alikulu İstazinalzade, Millet-i İslam, s.2
İmzasız, Ders Başlıyor, s.2-3
İmzasız, Reis El-Vüzera Pyotr Arkadyeviç İstolipin'in Canına Suikast ve Vefatı, s.3-4
Muallime Asya Ahundzade, Gence'den Garibe Yaranmış Bir Uşak, s.4
İmzasız, Tababete Dair, s.4-5
İmzasız, Dünyanın Ömrü, s.5
İmzasız, En Vahşi Mahluk, s.6
Mim. İlyaszade, Yaşlılar Hakkında, s.6-7
Yusuf Kadı Dağıstani, Felyeton Mürafa-i Nagehane, s.7-8
Posta Kutusu, s.8

12 Şevvalu'l-mükerreme 1329 / 24 Eylül 1911, Sayı:28

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1
İlan [Kadın öğretmen ders vermek istiyor], s.2
İlan [Dikiş öğretmenin reklamı], s.2
Mustafa Bey Alibeyov, Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!, s.2
İmzasız, Telgraf Müslümanların İstidası, s.3
İdare, Şikayet, s.3
Nuha Z. Muradova, Sadakat, s.3-4
Muallime Asya Ahundzade, Ağlama 26 ıncı Sayıdaki "Ağlama" ya Takviye, s.4
İmzasız, Tababete Dair Nahoşa Bakmak ve Yedirmek, s.4-5
Ayn. Şerifzade Nahçıvani, Yıldızların Sohbeti, s.5-7
Yusuf Kadı Dağıstani, Felyeton Mürafa-i Nagehane, s.7
İmzasız, Kargene, s.7-8
"İdil", Bir Avratın Gün Uyuması, s.8

27 Şevvalu'l-mükerreme 1329 / 8 Ekim 1911, Sayı:29

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1
İlan [Kadın öğretmen ders vermek istiyor], s.2
İlan [Dikiş öğretmenin reklamı], s.2
İlan [Bir ailede hizmet etmek isteyen kadın], s.2
İmzasız, Telgraf, s.2
Pir Mümtehin Ruhani Atamızın Tavsiyesi, Oğlum, s.2
İmzasız, Bir Türk Hanım Kızının Gayret-i Merdanesi, s.2-3
Muallime Asya Ahundzade, Teessüfler Olsun, s.3-4
Yusuf Kenan Rahimzade, Edebiyat, s.4

Nuha Z. Muradova, Âlem-i Nisvana Bir Nazar Hanım Biçer Stou, s.4-6
Ayn. Şerifzade, Yıldızların Sohbeti, s.6-7
Abdülcabbar Alibeyzade, Nazlı Bacılarım!, s.7
İmzasız, Tababete Dair, s.7-8
Posta Kutusu, s.8
Yujniy Kavkaz, [Gazete İlanı], s.8

12 Zilkadetu'l-haram 1329 / 22 Ekim 1911, Sayı:30

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1
İlan [Mama ve çiçek döven kadın], s.2
İlan [Kadın öğretmen ders vermek istiyor], s.2
İlan [Dikiş öğretmenin reklamı] s.2
İlan [Bir ailede hizmet etmek isteyen kadın], s.2
Telgraflar [Türk-İtalyan Savaşı Baresinde], s.2
İdareden; Bir Neçe Civana Cevap, s.2-3
İmzasız, Tacirlerimize, s.3
İmzasız, Emine Hanım'ın Tercüme-i Hali, s.3
Ye. Kef., Millî Gazel, s.4
Halime Hatun Ahundova, Avrat Millet Anasıdır, s.4-5
İmzasız, Tababete Dair, s.5-6
Vav. Celal, Şiir, s.6
“Andersenden” İktibas Malıbeyli Zükür Mektebinin Nazırı Memmed Karayev,
Bülbülün Nağmesi, s.6-7
Aydın. Mim, Melek Sima [Azizem Zühr ü Nesa'ya], s.7-8
Yujniy Kavkaz, [Gazete İlanı], s.8

26 Zilkadetu'l-haram 1329 / 5 Kasım 1911, Sayı:31

İdareden İhtar [Makalelerin ana dilde ve sade olması hususunda], s.1
İhtar [Türkçe ve Rusça bilen muharrire arayışı], s.1
İlan [Mama ve çiçek döven kadın], s.2
İlan [Kadın öğretmen ders vermek istiyor], s.2
İlan [Dikiş öğretmenin reklamı], s.2
Gülseyide Nimetullah Kızı, İlan [Kimsesiz Bir Kız], s.2
İmzasız, Telgraflar, s.2
Hatice Hanım Alibeyova, İzhar-ı Hak, s.2-3
Enver Bey Alibeyov, Zamaneden Şikayet, s.3
Halime Hatun Ahundova, Avrat Millet Anasıdır, s.4
Yusuf Kenan, Maişetimize Dair, s.5
Muallime Asya Ahundzade, A Müslüman, s.5-6
Muallim Mirze Mehmed Hamzazade, Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir, s.6-7

Gori Ali Ekber Nahçıvani, Zavallı Leyla Hala Hikâye [Lam. Elif. Ye] Tuhfe, s.7-8
İlan [Kütüphanede satılan kitaplar], s.8,
Yujniy Kavkaz, [Gazete İlanı], s.8

10 Zilhicce el-haram 1329 / 19 Kasım 1911, Sayı:32

İmzasız, Telgraflar, s.1
Bakü Ünas Mektebinin Ahırncı Şubesinin Müteallimesi Hacer Hanım
Sübhankulizade, Kurbanlar Kurbanı, s.2
Hüseyn Talat, Eid Ezhası, s.2-3
Reşid Bey Efendiyev/Şaki, Cehaletten Şikâyet, s.3-4
Ayn. Mim. Sin, Bayram Hikayesi, s.4-5
Gence Huraman Rahimbeyzade, Medeniyetin Esası Terbiyedir, s.5-6
Zarif Efendikuliyev, Hatunların Hukuku, s.6-7
Gori Ali Ekber Nahçıvani, Zavallı Leyla Hala, s.7-8
İlan [Mama ve çiçek döven kadın], s.8
İlan [Kütüphanede satılan kitaplar], s.8

1 Muharremu'l-haram 1330 / 10 Aralık 1911, Sayı:33

İdare, Yeni Yıl İçin Abone Defterimiz Açıktır, s.1
İmzasız, Nuha, s.1
Üvzü-Sadr İdare-i Ruhaniye Şeyhülislam Zakafkas: Ahund Mehemmed Fereculla
Pişnamazzade, Devr-i Asır, s.2
Yukarıbaşı, Bir Daha Devr-i Asır, s.2-3
Muallime Asya Hanım Ahunduzade “Gence”, Efganlarım, s.3
Seminarist Ayn. Abbasov, Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bazı Eşhasa Cevap,
s.3-5
Gori Ali Ekber Nahçıvani, Zavallı Leyla Hala, s.5-7
İlan [Mama ve çiçek döven kadın], s.7
İlan [Dikiş Eğitimi], s.8
Braçnaya Gazeta [Tam boy gazete ilanı], s.8

22 Muharremu'l-haram 1330 / 31 Aralık 1911, Sayı:34

İdare, Yeni Yıl İçin Abone Defterimiz Açıktır, s.1
İmzasız, Musibetimiz, s.2
Yukarıbaşı, Musibetli Günlerimiz, s.2-3
İmzasız, Haberler, s.3
Halime Hatun Ahundova, Avrat Millet Anasıdır, s.3
Muallime Asya Ahundzade “Gence”, Edebiyat, s.3-4
İskender Aliyarov, Geleceğimiz Kimdendir?, s.4-5

Alaaddin Efendi, Koskoca Ruhani Atamızdan Hanım Bacılarımıza Tavsiye, s.5
Ayn. Mim. Sin, Şerife Bacı [Halalarımaya Hediye], s.5-6
Gori Ali Ekber Nahçıvani, Zavallı Leyla Hala, s.6-7
V Musulmanstva mir, [Tam boy gazete reklamı], s.8

14 Saferü'l-muzaffer 1330 / 21 Ocak 1912, Sayı:1

İdare, İhtar [1911 yılına ait sayıların ciltlenerek satıldığı baresinde], s.1
İdare, Agentlere İlan [Satılan gazetelerin ücretinin ödenmediği hususunda], s.1
Işık, İlan, s.2
Mustafa Bey Alibeyov, İna Lillah ve İna İleyhi Raciun, s.2-5
Ha, Bacılarımaya!, s.5-6
Alişir, Edebiyat, s.6-7
Ayn. Mim. Sin, Şerife Bacı [Halalarımaya Hediye], s.7-8
İmzasız, Ehbar-üd Dahil, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

21 Saferü'l-muzaffer 1330 / 28 Ocak 1912, Sayı:2

İdare, İhtar [1911 yılına ait sayıların ciltlenerek satıldığı baresinde], s.1
Mustafa Bey Alibeyov [Mim. Ayn], Şehit Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair s.1-4
Muallime Kamile Hanım Sübhankulova, Avrat Anadır, s.4
Reşid Bey Efendiyev, Avratlarımızın Ahvali, s.4-5
Huraman Rahimbeyzade “Genceli”, Validelerin Başlıca Vazifeleri Yahut Çocuğu Ne Yolda Terbiye Etmeli, s.5-6
Ye. Kef, Bir Molla ile Bir Şakirdin Sohbeti, s.6
Ha. Hüsni, Hasta, Dul Bir Kadının Uşaklarına Tesellisi [Ahz ve tebdil eden: Ayn. Rezai], s.6-7
Gori Ali Ekber Nahçıvani, Zavallı Leyla Hala, s.7-8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

28 Saferü'l-muzaffer 1330 / 4 Şubat 1912, Sayı:3

İdare, İhtar [1911 yılına ait sayıların ciltlenerek satıldığı baresinde], s.1
İdare, İhtar [Sade dille yazı yazılması hakkında], s.1
İlan, [Işık'ın maddî zararlara rağmen yayımlanmaya devam etmesi], s.2
Masume Hanım Hacılarova, Hanım Bacılarımaya Bir Neçe Söz, s.2-3
İmzasız, Kabe-i Muazzama, s.4
Ayn Mim Sin, Maişetimizden Bir Nebze, s.4-6
Reşid Bey Efendiyev, Avratlarımızın Ahvali, s.6-7
Halime Hatun Ahundova, Avrat Millet Anasıdır, s.7-8

Abdülferid Tahiri Daşkendi, Gül- Bülbül, s.8
İdare, Agentlere ilan, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

5 Rebiülevvel 1330 / 11 Şubat 1912, Sayı:4

Mustafa Bey Alibeyov, Bakü Müslümanlarının Sehvi, s.1-4
Reşid Bey Efendiyev, Avratlarımızın Ahvali, s.4
Mehdi Aliyarov, Avratlarımızın Maişeti, s.4-5
Yusuf Kenan, Bacılarıma Hitab!, s.5-6
İmzasız, Tababete Dair, s.7
İmzasız, Sesli Kum, s.7
İmzasız, Ahvalat Hollanda'da Müslümanlık, s.7
İmzasız, Sestri i Bratya, s.8
İlan, [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

12 Rebiülevvel 1330 / 18 Şubat 1912, Sayı:5

İmzasız, Mevlid-i Nebi, s.1
İranlı Mesture Ardeşir Han Afşar, Bacılarıma Ünvanlı Makalenin Muhterem Muharririne, s.1-3
Kırımlı Sin Ye Çelebi, Cenevre [Şveystarya] Darülfünunu'nun Profesörü Muhterem Çelebizade'nin Şehid Ahund Molla Ruhullah'ın Şehadeti Baresinde Gönderdiği Mektup, s.3-4
Reşid Bey Efendizade, Avratlarımızın Ahvali, s.4
İskender Aliyarov, İlim Lazımdır, s.4-5
Muallime A. Ahundzade "Gence", Mektep Kızlarına, s.5-6
Ayn Rezai, Analarımıza Bir Neçe Söz, s.6
Şamahı Muallime Gevher Şevkiye, Anaların Vazifesi, s.7
Posta Kutusu, s.7
İmzasız, Şariat, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

12 Rebiülevvel 1330 / 25 Şubat 1912, Sayı:6

Hanımlar, Lütfü Bey Behbudov'a Açık Mektup, s.1-2
Mustafa Bey Alibeyov, Mevlüd-ü Şerif, s-2
Reşid Bey Efendiyev, Avratlarımızın Ahvali, s.3
Ayn Şerifzade, Kanitfer Şatan, s.3-4
Ali Ekber Nahçıvani, Graf L.N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi, s. 4-5
Yusuf Kenan, Edebiyat, s.5-6
İmzasız, Tababete Dair Hastalık Bulaşmasından Korunmak, s. 6

Ayn Mim Sin, Ruhsare Halamın Kızına Tuhfe, s.6-7
İdareden İhtar, s.7
İmzasız, Tashih, [Yayımlanmış bir makaledeki hataları düzeltme], s.7
Posta Kutusu, s.7
Hatice Alibeyova, Otkritnoye Pismo Çitatelyam, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

26 Rebiülevvel 1330 / 3 Mart 1912, Sayı:7

Yukarıbaşı, Şariat Nikâhın Mukaddimesi, s.1-2
İmzasız, Ali Abbas Müznib, s.2-3
Şamahı Muallime Gevher Şevkiye, Anaların Vazifesi, s.3
Ayn Mim Sin, Ruhsare Halamın Kızına Tuhfe, s.3-6
Ali Ekber Nahçıvani, Graf L.N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi, s.6-7
İmzasız, Şariat, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

10 Rebiulahir 1330 / 17 Mart 1912, Sayı:8

İmzasız, Telgraf, s.1
Yukarıbaşı, Nevruz Bayramı, s.1-3 [H.Z. Tağıyev'in Mahkemesi]
Muallime Maral Hanım Nebizade Nuhali, Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele, s.3-4
Mustafa Bey Alibeyov, Keşişlikten Efendilik ve Gene Keşişlik, s.4
Ali Ekber Nahçıvani, Graf L.N. Tolstoy'un Etfaline Terbiye Vermesi, s.4-5
İskender Aliyarov, Nevruz-u Teceddüd, s.6-7
Şamahı Muallime Gevher Şevkiye, Kızlarımızın Terbiyesi, s.7-8
Posta Kutusu, s.8
İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

17 Rebiulahir 1330 / 24 Mart 1912, Sayı:9

İmzasız, Peygamberin Hadisleri, s.1
Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin "Işık'a" Hediyesi, s.2-3
Hüseyin Cavid, Kadın!,s.3
İmzasız, Reşid Bey Efendizade [1882-1912] ve Kızlara Vasiyet, s.4-6
İmzasız, Türkan Kendinde Maarif İşleri, s.6
Cenevre Hukuk Talebesinden Kırımlı Sin. Ye. Çelebi, İlm Farizatü'l-Küll Muslim ve Muslime, s.6-7
İmzasız, Nefli Melumat [Süte su katılması konusunda], s.7
İlan [Mailov Biraderlerinin Tiyatrosu], s.7
İmzasız, Shariat, s.8

İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

25 Rebiulahir 1330 / 31 Mart 1912, Sayı:10

İmzasız, Peygamberin Hadisleri, s.1

Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi, s.2-3

İmzasız, İnsan Eti Yemeyi Adet Etmiş Adam, s.4

Lam Lopatinski, İzhar-1 Rızamend, s.4 [H.Z. Tağıyev’in Şamahı’daki bir mektebe yardımı]

Reşid Bey Efendizade, Hazin Bir Mersiye, s.4

İmzasız, Ali Tahsil Görmüş İki Müslüman Hanımları, s.4

İdare, Maarif Arzusu, s.5

Yukarıbaşı, Kuba, s.5

İdare, Teessüflü Haberler Şakir Ramiyev’in ve Hüseyin Yamaşov’un Vefatı, s.6

Yusuf Kenan, Halimize Dair s.7

İmzasız, Tababete Dair, s.7

İmzasız, Şariat, s.8

İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

2 Cemaziyelevvel 1330 / 7 Nisan 1912, Sayı:11

İmzasız, Peygamberin Hadisleri, s.1

Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi, s.2-3

Mehemmed Hacıbeyov, Eşar, s. 3

Gülsüm Nene, İki Hanımın Sohbeti, s.3-4

İmzasız, Layla, s. 4-5

Mütebeddil Ayn. Rezai, Henüz On Yedi Yaşında, s.5-6

Yusuf Kenan, Edebiyat, s.6

Şariat Nikah Hususunda, s. 6-7

Münevver Hanım Alihanlı, Bacılarıma Evvelinci Mektubum, s.7-8

İmzasız, Şariat Mnogojenstvo, s.8

Matbaa İlanı, s.8

9 Cemaziyelevvel 1330 / 14 Nisan 1912, Sayı:12

İmzasız, Peygamberin Hadisleri, s.1

Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi, s.2-3

Ahund Zeki, Terbiye-i Nisvan, s.3-4

Huraman Rahimbeyzade “Genceli”, Ah! Ey Vatan!, s.4-5

İmzasız, İzhar-1 Sürur ve İzhar-1 Meserret, s.5

Münevver Hanım Alihanlı, Bacılarıma Evvelinci Mektubum, s.5-6

Ayn. Rezai, Henüz On Yedi Yaşında, s.6-8

Posta Kutusu, s.8

Taze Kitap, s.8

İlan [Müzik Dersi Vermek İsteyen Hanım], s.8

İlan [Değişen Matbaa Hakkında], s.8

EKLER

Хәдичә ханым ве Мустафа бәј. 1914чү ил.

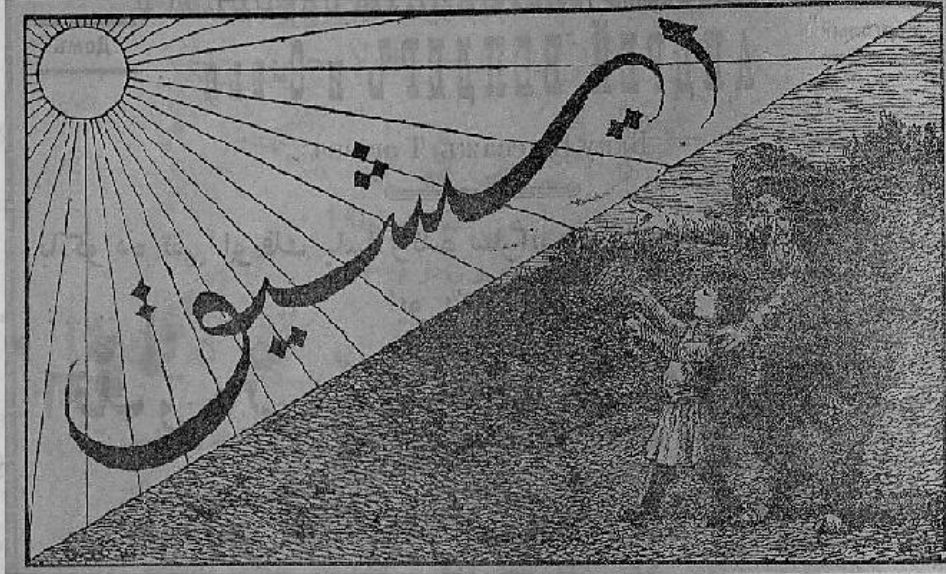

Ek-1: Hatice ve Mustafa Alibeyovlar. kaynak: Amalya Qasımova, **Zülmətdə Işıq**, 7.

1-й годъ
ИЗДАНІЯ
بر نجوی سنه

Суббота 29-го Января 1911 г.
شنبه 11 صفر المظفر سنه ۱۳۲۹

№ 2
نمره ۲

« ایشیق » غزتمسك
ادا ره سی: باكو
تسیرقوونی و سیاسکی
کوجهلرک کنجندہ
۳۴ نمره لی ابودہ

۱. اتی آیلقی
۲. منات
۲. منات ۵۰ قیک
۴. منات

۱. یلمسکی
۳. منات یاریم
۴. منات
۶. منات
آبونه قیمتی
باکو ده
غیر شهرده
مهالک اجنیده

Редакція и Контор
„ИШЫГЪ“
(СВѢТЪ)
Бану: уголь Цернов.
и Спасной № 44
Отдѣльный № 5 Коп.

اینده یلکده هفته ده برد فعه شنبه گونی نشر اوله جق ترییه اطفاله. ادیبانه. طبابت و ایو دارلقه
دایر خا نملر غزته سیدر

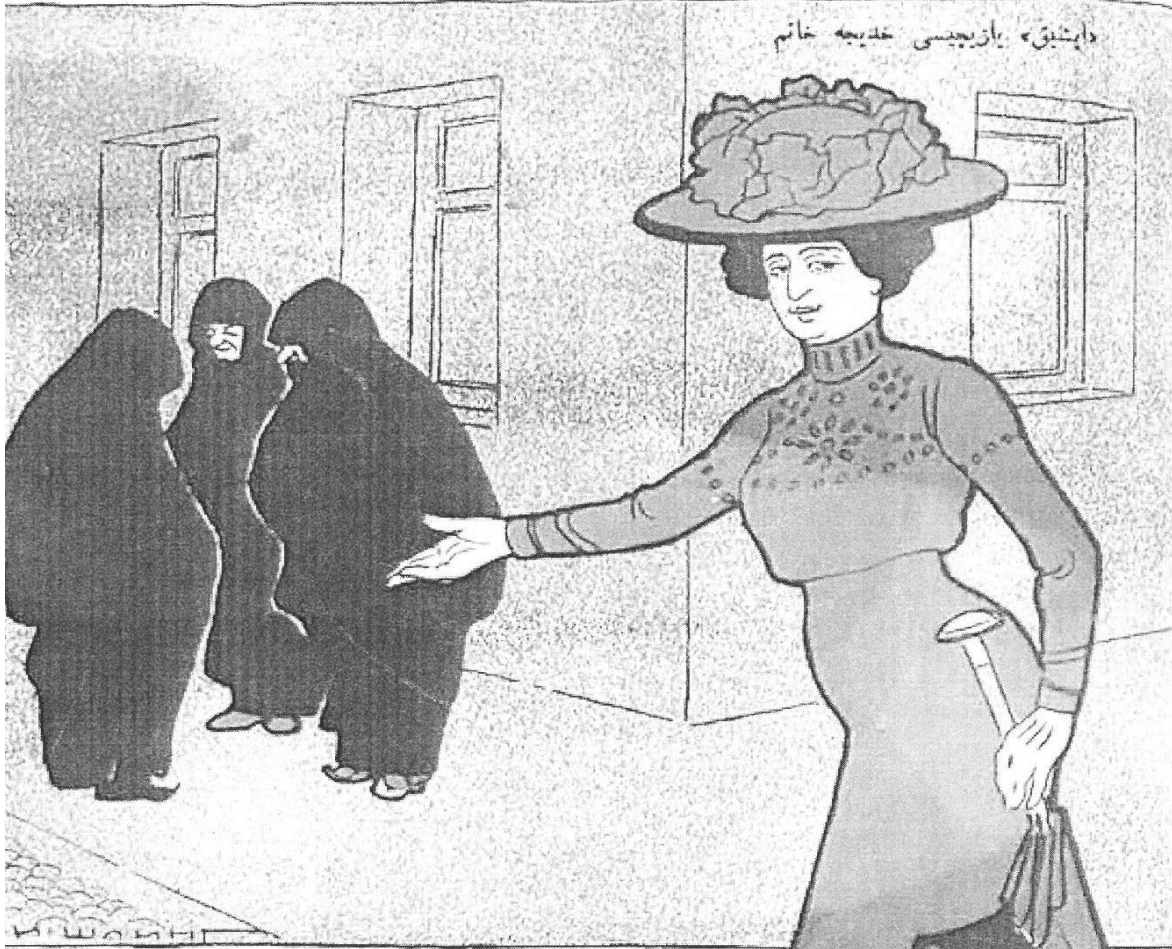
اعلان قیمت‌لوی

اوزگه شهر لر ایچون		هر بیت سطر یه		باکو شهر ی ایچون	
آخرنجی صحیفه ده	اولنجی صحیفه ده			آخرنجی صحیفه ده	اولنجی صحیفه ده
۱۵ قیک	۲۵ قیک			۱۰ قیک	۲۰ قیک

Ek-2: Gazetenin görünümü ve logosu

ملا نصر الدين

№18. ЦѢНА 12 К. МОЛЛА НАСРЕДИНЪ قیمتى ۱۲ قېك ۱۸

«باشلىق» يازىچىسى خديجه خانم

КТО С БЫХОВА

خانم سە باخە سەلمان خانىلارنى بىلە سەستىلى و ناموسلى اولماليدىر.

Ek-3: Molla Nasreddin'in "Hatice Alibeyova" karikatürü

Ek-4: Hacı Ahund Molla Ruhullah'ın ölümünün kırkı münasebetiyle yayımlanan resim. kaynak: **Işık**, S.7, 3 Mart 1912, 5.

İSİQ

Qadın
JURNALI

ƏDƏBİ, İCTİMAİ, ELMİ, MƏDƏNİ

№1(69), 2012

22
Övladınızı əzizləyin

34
Uşaq ağlayanda

54
Ana

Ek-5: *Işık Kadın* Dergisi'nin ilk sayısı (Ocak 2012)

KAYNAKÇA

Kitaplar

AĞASIBƏYLİ, Fərrux, (2001), **Vəkil Mustafa Bəy Əlibəyov: O Bizə Şərəfdir, Biz Ona Övlad**, Bakı: Xaqan.

AKPINAR, Yavuz, (1994), **Azerî Edebiyatı Araştırmaları**, İstanbul: Dergâh.

ASKEROVA, Aynur, (2006), **Celil Mehmetkuluzade (1866-1932) ve ‘Molla Nasreddin’ Dergisi (1906-1932)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ASLAN, Betül, (2000), **“I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımlı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

AŞIRLI, Akif, (2009), **Azərbaycan Mətbuatı Tarixi (1875-1920)**, Bakı: Elm və Təhsil.

AŞIRLI, Akif, (2010), **Azərbaycan Mətbuat Tarixi II Hissə (1920-1990)**, Bakı: Elm və Təhsil.

AXUNDOV, Nazim, (1965), **Azərbaycanda Dövri Mətbuat (1832-1920)**, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

AXUNDOV, Süleyman Sani, (2005), **Seçilmiş Əsərləri**, yay. haz. Nadir Vəlixanov, Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Dövri Mətbuatı 1875-1990: Biblioqrafiya, (1993), haz. Solmaz Rüstəmovə, Bakı: Azərənəşr.

Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. XIX. Əsrin Əvvəllərindən 1917-ci İlə Qədər, (1960), C. II, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

Azərbaycan Mətbuat Tarixi Antologiyası, (2011), C.II, ed. Şamil Vəliyev-Nəsiman Yaqublu, Bakı: Elm və Təhsil.

Azərbaycan Publisistikası Antologiyası, (2007), ed. Cəlal Bəydilli (Məmmədov), Bakı: Şərq-Qərb.

Azərbaycan Tarixi 1900-1920-ci İllər, (2008), C.V, Bakı: Elm.

Azərbaycan Tarixi. Azərbaycanın Rusiyaya Birləşdirilməsindən 1917-ci ilin Şubat Burjua-Demokratik İnkilabına Qədər, (1964), C. II, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası.

Azərbaycan Tarixi, Ən Qədim Zamanlardan XX. Əsrədək, (1994), C.I, Bakı: Azərənəşr.

BAYKARA, Hüseyin, (1966), **Azərbaycan'da Yeniləşmə Hərəketləri XIX. Yüzyıl**, Ankara: TKAE.

BAYRAMOĞLU, Alxan, (2003), **Mirzə Ələkbər Sabir (Həyatı və Əsərləri)**, Bakı: Qismət Nəşriyyatı.

BAYRAMOV, Həsən, (2015), **Çar Rusiyasının Azərbaycandakı Təhsil Siyasəti: Unifikasiya Prosesi və Tarixi-Pedaqoji Paradiqmanın Formalaşması**, Bakı: Elm.

CABBAROV, Fərhad, (2011), **H.Z.A. Tağıyevin Qız Məktəbinin Tarixindən**, Bakı: Ziya.

CAVADOV, Cavid, (1999), **Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkatı**, Bakı: Elm.

CƏFƏROV, Cəfər, (1968), **Dramaturgiya və Təatr**, Bakı: Azərənəşr.

CƏFƏROV, Nazim, (1993), **Milli-İctimai Fikir Tariximizdən**, Bakı: Azərənəşr.

CƏLAL, Mir, (2004), **Azərbaycanda Ədəbi Məktəblər (1905-1917)**, Bakı: Ziya-Nurlan.

CƏLAL, Mir və HÜSEYNOV, Firidun, (1974), **XX. Əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı**, Bakı: Maarif.

ÇƏMƏNZƏMİNLİ, Yusif Vəzir, (2005), **Əsərləri**, C.I, yay. haz. Məryəm Axundova-Tofiq Hüseynoğlu, Bakı: Avrasiya Press.

DEVLET, Nadir, (1988), **İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)**, Ankara: Kültür və Turizm Bakanlığı Yayınları.

DEVLET, Nadir (2014), **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, 3. baskı, Ankara: TTK.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (2006), **Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri**, C.I, Bakı: Təhsil.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (2006), **Seçilmiş Pedaqoji Əsərləri**, C.IV, Bakı: Təhsil.

ƏHMƏDOV, Hüseyin, (1985), **XIX. Əsr Azərbaycan Məktəbi**, Bakı: Maarif.

ƏZİZOV, Türyan, (1997), **Azərbaycan XX. Əsrin Əvvəllərində**, Bakı: Zaman.

Firidun Bəy Köçərli'nin Şəxsi Arxivi, (2006), yay. haz. Məmməd Adilov, Bakı: Nurlan.

(GENCELİ) İSMAYILOV, Mehdi, (2011), **Azərbaycanlı Şair Mehmed Hadi Hayatı, Sanatı, Eserləri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- GƏNCƏLİ, Sabir, (1991), **İşıqlı Ömürlər, Kövrək Talelər**, Bakı: Azərneşr.
- GƏNCƏLİ, Sabir, (2001), **Qadın, Güzəllik və Ülviyyət**, Bakı: Azərbaycan Nəşriyyatı.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, (2006), **Gaspıralı İsmail**, İstanbul: Birharf Yayınları.
- HABLEMİTOĞLU, Şengül- HABLEMİTOĞLU, Necip (2004), **Şefika Gaspıralı və Rusya'da Kadın Hərəketi (1893-1920)**, 2. baskı, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- HACIBƏYLİ, Üzeyir, (2005), **Seçilmiş Əsərləri**, C.I, yay. haz. Abdulla Abbasov, Bakı: Şərq-Qərb.
- HALİLOV, Taleh, (2013), "XIX Əsrin Sonu, XX Əsrin Əvvəllərində Naxçıvanda Maarifin Səviyyəsi", **Akademik Bakış Dergisi**, S.36, 1-7.
- HAQVERDİYEV, Əbdürrəhim, (2005), **Seçilmiş Əsərləri**, C.I, yay. haz. Kamran Məmmədov, Bakı: Lider Nəşriyyat.
- HƏBİBBƏYLİ, İsa, (2004), **XX Əsrin Əvvəlləri Azərbaycan Yazıçıları**, Bakı: Nurlan.
- HÜSEYNOV, Şirməmməd, (2007), **Mətbu İrsimizdən Səhifələr**, Bakı: Çənlibəl.
- HÜSEYNZADƏ, Aydın, (1991), **Seyid Hüseynin Pedaqoji Fəaliyyəti və Maarifçilik Baxışları**, Bakı: Maarif Nəşriyyatı.
- III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu** (Bildiriler), (25-27 Mayıs 2017), Haz. Hikmet Koraş, C.I, Bakü.
- İBRAHİMOVA, Gülzar, (2009), **Azərbaycan Qadını: Tarix və Gerçəklik**, Bakı: Elm.
- İLKİN, Qılman, (2006), **Bakı və Bakılılar**, 3. baskı, Bakı: Nurlar.
- İMANZADƏ, Səidə, (1957), **Ekim Sosialist İnkılabı və Azərbaycanda Qadın Azadlığı**, Bakı: Azərneşr.
- İSMAYIL, Mahmud-İBRAHİMOV Marat, (1994), **El Atası**, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- KARAGÜR SARIAHMETOĞLU, Nesrin, (2007), **Petrolün Sihirli Dünyası Bakü**, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- "Kaspi"-Maarifçilik Meydanı**, (2016), ed. Fərid HÜSEYN, Bakı: Kaspi Nəşrləri.
- KÖÇƏRLİ, Firidun Bəy, (1963), **Seçilmiş Əsərləri**, yay. haz. Kamal Talıbzadə-Nadir Məmmədov, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

MƏMMƏDLİ, Hüseynqulu, (2005), **Qafqazda İslam və Şeyxülislamlar**, Bakı: MBM.

MƏMMƏDLİ, Qulam, (1977), **İmzalar**, Bakı: Azərənəşr.

MƏMMƏDLİ, Qulam, (1966), **Molla Nəsrəddin (Cəlil Məmmədquluzadənin Həyat və Fəaliyyətinin Səlnaməsi)**, Azərənəşr: Bakı.

MƏMMƏDOV, Kamran (1970), **Ə. Haqverdiyev**, Bakı: Gənclik.

MƏMMƏDOV, Sabir (1996), **Azərbaycan'da Qadın Təhsili və Azərbaycan'ın Tərəqqipərvər Qadınlarının Maarifçilik Fəaliyyəti (XIX. Əsrin İkinci Yarısından 1920-ci İlə Qədər)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqsünəslıq İnstitutu, Bakı.

MƏMMƏDOV, Sabir (1960), **Azərbaycan'ın Maarifpərvər Qadınları**, Bakı: Azərənəşr.

MƏMMƏDOV, Xəqani (1996), **Azərbaycan Milli Hərəkatı (1875-1917-ci İllər)**, Bakı: Sabah.

MƏMMƏDOVA, Nüşabə, (2005), **“Nəşri-Maarif” Cəmiyyətinin Yaranması və Fəaliyyəti**, Bakı: Elm.

MƏMMƏDOVA, Nüşabə, (2016), **XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Milli-İctimai Təşkilatlarının Maarifçilik Fəaliyyəti**, Bakı: Təhsil.

MƏMMƏDQULUZADƏ, Cəlil, (2004), **Əsərləri**, C.II, yay.haz. İsa Həbibbəyli, Bakı: Öndər.

MƏMMƏDQULUZADƏ, Həmidə, (1967), **Mirzə Cəlil Haqqında Xatirələrım**, Bakı: Azərənəşr.

MƏMMƏDZADƏ, Mirzə Bala, (2004), **Azərbaycan Türk Mətbuatı (1922)**, yay. haz. Alxan BAYRAMOĞLU, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.

MƏRDANOV, Misir, (2011), **Azərbaycan Təhsil Tarixi**, C.I, Bakı: Təhsil.

Müsəlman Şərqində İlk Dünyəvi Qız Məktəbinin Yaradılmasının 110 İlliyinə Həsər Olunmuş Beynəlxalq Elmi Simpoziumun Məruzələri, (2012), ed. Nailə Vəlixanlı, Bakı: Ziya

NEMANZADƏ, Ömər Faiq, (2006), **Səçilmiş Əsərləri**, yay. haz. Şamil Qurbanov, Bakı: Şərq-Qərb.

NEMANZADƏ, Ömər Faiq, (2014), **Xatirələrım**, ed. D. Əhməd, Bakı: Xan Nəşriyyatı.

NƏZMİ, Əli, (2006), **Səçilmiş Əsərləri**, yay. haz. Firidun Hüseynov, Bakı: Şərq-Qərb.

PURÇAK, Mehmet Emin, (2010), **Azerî Yazar Necəf Bey Vezirov'un (1854- 1926) Tiyatro Eserlerinde Sosial Meseleler**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

QASIMOVA, Amalya, (2010), **Azərbaycan'da İlk Qadın Mətbuatı: "İşıq" Qəzeti**, Bakı: Adiloğlu.

QASIMOVA, Amalya, (2010), **XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Mövzusu (1901-1917)**, Bakı: Adiloğlu.

QASIMOVA, Amalya, (2010), **XX Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycan Mətbuatında Qadın Problemləri (1901-1917)**, Bakı: Adiloğlu.

QASIMOVA, Amalya (2000), **Zülmətdə İşıq**, Bakı: Ağah.

QULİYEV, Musa, (2010), **Şahxatinskilər Tariximizdə və Taleyimizdə**, Naxçıvan: Əcəmi.

QULİYEV, Vilayət, (2000), **Tarixdə İz Qoyan Şəxsiyyətlər**, Bakı: Ozan.

QURBANOV, Şamil, (1992), **Ömər Faiq NEMANZADƏ**, Bakı: Gənclik.

QURBANOV, Şamil, (1991), **Ömrün Fikir Dünyası**, Bakı: Yazıçı.

SABİR, Mirzə Ələkbər, (2004), **Hophopnamə**, yay. haz. Məmməd Məmmədov, C.I, Bakı: Şərq- Qərb.

SADIKOV, Ramin, (2003), **Azeri aydınlarından Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943)**, Marmara Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2006), **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Ankara: TTK.

SARIAHMETOĞLU, Nestrin, (2012), **Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

SƏMƏDOV, Abbas-ƏLİYEV, Əli (1999), **Maarifpərvər Gəncə Müəllimlərinin Ədəbi-Pedaqoji Fəaliyyəti (1830-1920)**, Gəncə: İcarə Nəşriyyat.

SEYİDOV, Fikrət (1988), **Qori Seminariyası və Onun Məzunları**, Bakı: Maarif.

SİDQİ, Məhəmməd Tağı, (2004), **Əsərləri**, Naxçıvan: Çarşıoğlu Nəşriyyatı.

SÜLEYMANLI, Ebulfez, (2006), **Milletləşmə Sürecində Azərbaycan Türkleri (Rus İşgalından Günümüze Sosyolojik Bir Değerlendirme)**, İstanbul: Ötügen Neşriyat.

SÜLEYMANOV, Manaf (1996), **Azərbaycan Milyonçuları: Hacı Zeynalabdin Tağıyev**, Bakı: Gənclik.

SÜLEYMANOV, Manaf (1987), **Eşitdiklərim, Oxuduqlarım, Gördüklərim**, Bakı: Azər nəşr.

SÜLEYMANOVA, Sevda (1999), **Azərbaycanda İctimai- Siyasi Hərəkət (XIX Yüzdilliyin Sonu- XX Yüzdilliyin Əvvəlləri)**, Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, (1988), **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azərbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, İstanbul: Bağlam Yayınları.

ŞAHİN, Feyza, (2012), **İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ŞAIQ, Abdulla (2005), **Seçilmiş Əsərləri**, yay. haz. Kamal Talıbzadə, C. II, Bakı: Avrasiya Press.

TÜRKYILMAZ, Selçuk, (2006), **Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Üzeyir Hacıbəyli Bibliografiya, (2009), ed. Zəmfira Səfərova, Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxana.

VALEHOĞLU, Fəxri (2013), **Tiflis Quberniyasında Azərbaycanlılara Qarşı 1905-ci il Kütləvi Qırğınları**, Bakı: Turxan.

VƏLİXANOV, Nadir, (1996), **Süleyman Sani Axundovun Elmi Bioqrafiyası**, Bakı: Elm.

XIX. Əsr- XX. Əsrin Birinci Yarısı Azərbaycan Maarifçiliyi və Maarifçileri, (2013), ed. Nailə Vəlihanlı, Bakı: Ziya Nəşriyyat.

XX. Əsr Azərbaycan Tarixi, C.II,(2009), Bakı: Təhsil.

YEŞİLOT, Okan, (2004), **Hacı Zeynelabidin Tagiyev**, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

YEŞİLOT, Okan, (2012), **Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi**, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

ZAMANOV, Abbas, (1979), **Əməl Dostları**, Bakı: Yazıçı.

Makaleler

ABBASOV, Ayn., “Kızların Terbiye ve Talimine Dair Bazı Eşhasa Cevab”, **Işık**, S.33, 10 Aralık 1911, 3-5.

Abdülmeçid Kadı-i Derbendi, “Mekatib ve Elsine Hususunda”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 5-6.

AFŞAR, Mesture Ardeşir Han, “Bacılarıma Unvanlı Makalenin Muhterem Muharririne”, **Işık**, S.5, 18 Şubat 1912, 1-3.

AFŞAR, Mesture Bint Mecid-üs-saltana, “Tiflis’ten Muhterem Müdire Hanımefendi’ye”, **Işık**, S.6, 26 Şubat 1911, 5-6.

AHUND ZEKİ, “Terbiye-i Nisvan”, **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 3-4.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, **Işık**, S.30, 22 Ekim 1911, 4-5.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 4.

AHUNDOVA, Halime Hatun “Avrat Millet Anasıdır”, **Işık**, S.34, 31 Aralık 1911, 3.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Avrat Millet Anasıdır”, **Işık**, S.3, 4 Şubat 1912, 7-8.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, **Işık**, S.5, 19 Şubat 1911, 10.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, **Işık**, S.9, 19 Mart 1911, 3-4.

AHUNDOVA, Halime Hatun, “Hukuk-u Müslime”, **Işık**, S.13, 16 Nisan 1911, 5-6.

ALİHANLI, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, **Işık**, S.11, 7 Nisan 1912, 7-8.

ALİHANLI, Münevver Hanım, “Bacılarıma Evvelinci Mektubum”, **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 5-6.

Ahtı Karyesinde Okumakta Olan 50 Nefer Kız Balaları, “Mektup”, **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 6.

AHUNDZADE, Asya, “Bahariyat-ı Ayna”, **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 5-6.

AHUNDZADE, Asya, “Gence’den Suzişli Bir Facia”, **Işık**, S.20, 4 Haziran 1911, 5.

AHUNDZADE, Asya, “Teessüfler Olsun”, **Işık**, S.29, 8 Ekim 1911, 3-4.

AHUNDZADE, Mir Mahmud, “Nuha’dan”, **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 7.

ALİBEYOV, Allahyar, “Küçede Gördüklerim” **Işık**, S.21, 11 Haziran 1911, 7.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “Bakü Müslümanlarının Sehvi”, **Işık**, S.4, 11 Şubat 1912, 1-4.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “İnna Lillah ve İnna İleyhi Raciun”, **Işık**, S.1, 21 Ocak 1912, 2-5.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “Kaldır Ellerini Yukarı, Ben Güçlüyüm!”, **Işık**, S. 28, 24 Eylül 1911, 2.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “Mevlud-ü Şerif”, **Işık**, S.6, 25 Şubat 1912, 2.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “Müdürler Buhranı”, **Işık**, S.10, 26 Mart 1911, 1-2.

ALİBEYOV, Mustafa Bey, “Şehid Merhum Hacı Ruhulla Ahundun Katline Dair”, **Işık**, S.2, 28 Ocak 1912, 1-4.

ALİBEYOVA, Hatice Hanım, “İzhar-ı Hak”, **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 2-3.

ALİBEYOVA, Hatice Hanım, “Molla Nasreddin’e Cevab”, **Işık**, S.19, 28 Mayıs 1911, 1-2.

ALİYAROV, İskender, “Geleceğimiz Kimdendir?”, **Işık**, S.34, 31 Aralık 1911, 4- 5.

ALİYAROV, Mehdi, “Avratlarımızın Maişeti”, **Işık**, S.4, 11 Şubat 1912, 4-5.

ALİYAROV, Mehdi, “İki Kızlar!”, **Işık**, S.6, 26 Şubat 1911, 7-9.

BALACA ALİYE HANIM, “Dil Meselesi”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 3.

BALACA ALİYE HANIM, “Dil Meselesi”, **Işık**, S.26, 27 Ağustos 1911, 2.

“Bakü Okrujnoy Sudinde”, **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 3.

“Barikmahir İ. L. Berişvili’ye İdareden Açık Mektup”, **Işık**, S.10, 26 Mart 1911, 1.

BEDELZADE, Yusuf, “Muhterem Müdire Hanım”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 7.

BİR AHUND, “İdareye Mektup”, **Işık**, S.26, 27 Ağustos 1911, 4-5.

“Bir Sudyenin Musibetli Katli”, **Işık**, S.10, 26 Mart 1911, 3.

CAFERZADE, Fehmi, “Tercümanın Gurubu”, **Işık**, S.17, 14 Mayıs 1911, 6-7.

CELİLZADE, Hidayet Hacı, “Şehadet-i Hak”, **Işık**, S.13, 16 Nisan 1911, 4-5.

CELİLZADE, Molla Faik, “Rica ve Ümidimiz”, **Işık**, S.20, 4 Haziran 1911, 7-8.

ÇAYKIRAKLI, Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Nece Söz”, **Işık**, S.3, 5 Şubat 1911, 6-7.

ÇAYKIRAKLI, Hayat Hanım, “Bacılarıma Bir Nece Söz”, **Işık**, S.4, 12 Şubat 1911, 6.

ÇELEBİ, Kırımlı Sin. Ye., “Talebü’l-ilm farizatü’l-küll muslim ve muslimme”, **Işık**, S.9, 24 Mart 1912, 6-7.

ÇİÇEKLER, Mustafa, (2008), “Sa‘dî-i Şîrâzî”, **DİA**, C. XXXV, 405-406.

EFENDİKULİYEV, Zarif, “Hatunların Hukuku”, **Işık**, S.32, 19 Kasım 1911, 6-7.

EFENDİZADE, Mehmed Ali, “Vatanın Civan Kızlarına”, **Işık**, S.14, 23 Nisan 1911, 6-7.

EFENDİZADE, Mehmed Ali, “Vatanın Civan Kızlarına”, **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 6-7.

“Emine Hanım’ın Tercüme-i Hali”, **Işık**, S.30, 22 Ekim 1911, 3.

“Əruziyyə Əlibəyova”, **ASE**, C.IV, (1980), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 169.

“Əziz Şərif”, **ASE**, C.IV, (1980), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 146.

“Əziz Şərif”, **Naxçıvan Ensiklopediyası**, C.I, (2005), Naxçıvan.

FELEKZADE, “Kimdir Mukassır?”, **Işık**, S.21, 5 Şubat 1911, 3.

FƏRHADOV, Ə.R. (2012), “Mirməhəmməd Kərim Mirəcəfər əl-Bakuvi və Maarifçilik”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri**, S.2, 175-181.

FERHADOV, Ali, (2014), “XX. Asrın Başlarında Azərbaycan`da İslami Düşünce, Eğitim ve İslahat Anlayışı”, **Bulleten**, C. LXXVIII, S. 281, 274-286.

“Gence Müslüman Avratlarının İttifakı”, **İrşad**, S.14, 2 Şubat 1908, 2.

GÜLSÜM NENE, “Çeper Aşırımı”, **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 8.

GÜLSÜM NENE, “Çeper Aşırımı”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 6.

GÜLSÜM NENE, “İki Hanımın Sohbeti”, **Işık**, S.11, 7 Nisan 1912, 3-4.

“Güzel ve Necip Tabiat”, **Işık**, S. 16, 7 Mayıs 1911, 5.

HA., “Bacılarıma!”, **Işık**, S.1, 21 Ocak 1912, 5-6.

HADİ, Mehmed, “Diyaret-i İslamiye’nin Nisvana Bahşettiği Hukuka Bir Nazar” **Hayat**, S.26, 1 Şubat 1906.

HALİNBKOV, Abdülmecid Efendi, “Derbend’de Terakki”, **Işık**, S.19, 28 Mayıs 1911, 5.

“Hamile ve Vaz’-ı Haml Etmiş Analar İçin Fenni bir Makale”, **Işık**, S.18, 21 Mayıs 1911, 2-3.

HAMZAZADE, Mirza Mehmed, “Gorus Şehrinde Ana Dil Mekteptir”, **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 6-7.

HANBUDAKZADE, Zehra Hanım, “Işık İdaresine”, **Işık**, S.15, 30 Nisan 1911, 7-8.

HANIMLAR, “Lütfü Bey Behbudov’a Açık Mektup”, **Işık**, S.6, 25 Şubat 1912, 1-2.

HATİCE, “Hukukumuz”, **Işık**, S.3, 5 Şubat 1911, 2-3.

HATİCE, “Mevlid-i Nebevi Münasebetiyle Ruhani Darülfünunun Binası”, **Işık**, S.6, 26 Şubat 1911, 5.

- HATİCE, “Vezaif-i Beytiyye”, **Işık**, S.4, 12 Şubat 1911, 2-3.
- “Her Sese Kulak Asma!”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 3-4.
- “Her Sese Kulak Asma”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 2.
- İdare, “Agentlere İlan”, **Işık**, S.1, 21 Ocak 1912, 1.
- İdare, “Agentlere İlan”, **Işık**, S.3, 4 Şubat 1912, 8.
- İdare, “Bir Neçe Civana Cevab”, **Işık**, S.30, 22 Ekim 1911, 2-3.
- “İdareden Açık Mektup”, **Işık**, S.14, 23 Nisan 1911, 1.
- “İdareden İhtar”, **Işık**, S.21, 11 Haziran 1911, 1.
- “İdareden İtizar”, **Işık**, S. 23, 9 Temmuz 1911, 1.
- İĞNE, “Işık”, **Molla Nasreddin**, S.18, 15 Mayıs 1911, 5.
- “İhtar”, **Işık**, S.1, 21 Ocak 1912, 1.
- “İhtar”, **Işık**, S. 23, 9 Temmuz 1911, 1-2.
- “İlan Kıymetleri”, **Işık**, S.3, 5 Şubat 1911, 1.
- İMAMZADE, Efşan Hanım, “Kabahat Kimdedir?”, **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 3- 4.
- İMAMZADE, Efşan Hanım, “Müslüman Bacılarıma Bir Nece Nasihat Ya da Hukuk-i Zevciyat”, **Işık**, S.10, 26 Mart 1911, 7.
- “İslam Avratlarının Cemiyeti”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 4.
- “İşiq”, **ASE**, C.V, (1981), Bakı: Azərbaýcan Sovet Ensiklopediyasının Bař Redaksiyası, 36.
- KANLIDERE, Ahmet, (2000), “Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S.2, İstanbul, 139-148.
- KAPLAN, Muharrem, (2013), “Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan Matbuatı Araştırmaları Bibliyografyası”, **Journal of Qafqaz University**, C.1, S.2, 147-162.
- KARAGÜR SARIAHMETOĞLU, Nesrin (2002), “*Molla Nasreddin Dergisi*’nde Kadın Meselesinin Aksı”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, C.VII, İstanbul, 281-284.
- KARAYEV, Memmed, “Mektup”, **Işık**, S.10, 26 Mart 1911, 4-5.
- “Kargene”, **Işık**, S.28, 24 Eylül 1911, 7-8.

- KENAN, Yusuf, "Maişetimize Dair Ana Dilimiz", **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 6-7.
- KENAN, Yusuf, "Maişetimize Dair", **Işık**, S.31, 5 Kasım 1911, 5.
- KENTLİ KIZ, "Terbiyeli Aile", **Işık**, S.15,30 Nisan 1911, 8.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., (2011), "Temessük", **DİA**, C. XL, 413-414.
- LAĞLAĞI, "Işık", **Molla Nasreddin**, S.12, 31 Mart 1911, 7.
- LAĞLAĞI, "Tiyatro", **Molla Nasreddin**, S.16, 1 Mayıs 1911, 2.
- M. MİRA, "Azerbaycan'da Türk Kadınlığının Geçmişi ve Şimdiki Hali", **Yeni Kafkasya**, S.1, 4 Ekim 1924, 11-14.
- "Maarif Arzusu", **Işık**, S.10, 31 Mart 1912, 5.
- MEHEMMEDZADE, Mehemed Hacı, "Işık Gazetesi İdarehanesi'ne", **Işık**, S. 19, 28 Mayıs 1911, 7.
- MEHEMMEDZADE, Mehemed Hacı, "Mektup", **Işık**, S.17, 14 Mayıs 1911, 7.
- MEHEMMEDZADE, R. Molla, "Divan-ı Emir", **Işık**, S.2, 29 Ocak 1911, 4-6.
- MEHMEDZADE, Ümmü Gülsüm, "Müdire Hanım!", **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 3.
- MƏMMƏDOV, Sabir (1968), "İşiq", **Azərbaycan**, S.9, 202-204.
- MƏMMƏDOVA, Rəqibə (2014), " "İŞIQ" Qəzetinin İmperatriça Aleksandra Fyodorovnya Təqdim Edilməsi", **İşiq Qadın**, S.1 (77), 54-57.
- "Məmmədquluzadə-Cavanşir Həmidə", **ASE**, C.VI, (1982), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 496.
- "Məmmədşadə Hədiyyə Xəlilqızı", **ASE**, C.VI, (1982), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 497.
- MEŞRİKİ, "Yolda Gördüğüm", **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 7-8.
- MİRKASIMOV, Mir Asadulla, "Mektup", **Işık**, S.7, 5 Mart 1911, 9-10.
- MOLLA NASREDDİN, "Mustafa Bey Alibeyov", **Molla Nasreddin**, S.28, 4 Ağustos 1911, 3.
- MUALLİM MEHNAR, "Ağdaş'tan", **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 5-6.
- "Mustafa Bəy Əlibəyov", **AXCE**, C.I (2004), Bakı: Lider, 365.
- "Müslüman Hanımlarının İttifakı", **Terakki**, S.9, 30 Ekim 1908, 4.

NAĞIYEVA MUXTAROVA, Dilarə (2013), “XIX. Əsrin Sonu- XX. Əsrin Əvvəllərində Şimali Azərbaycanda Xeyriyyəçilik Hərəkatı və A.M. Nağıyev”, **Tarix və Onun Problemləri**, S.1, 73-77.

NAHÇIVANİ, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, **Işık**, S.6, 25 Şubat 1912, 4-5.

NAHÇIVANİ, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, **Işık**, S.7, 3 Mart 1912, 6-7

NAHÇIVANİ, Ali Ekber, “Graf L.N. Tolstoy’un Etfaline Terbiye Vermesi”, **Işık**, S.8, 17 Mart 1912, 4-5.

“Napolyon’un Suali”, **Işık**, S.4, 12 Şubat 1911, 4-5.

NASİH, “İlim Kime Çok Lazımdır”, **Işık**, S. 5, 19 Şubat 1911, 9-10.

NEBİZADE, Maral Hanım, “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele”, **Işık**, S.8, 17 Mart 1912, 3-4.

NERİMANZADE, Nabat, “Talim-i Nisvan”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 7.

NERİMANZADE, Nabat Hanım, “Talim-i Nisvan”, **Işık**, S.2, 29 Ocak 1911, 2-3.

“Nicat”, **ASE**, C. VII, (1983), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 272.

“Pir Mümtəhin Ruhani Atamızın Təvsiyəsi Oğlum!”, **Işık**, S. 29, 8 Ekim 1911, 2.

PİŞNAMAZZADE, Ahund Fereculla, “Nuha’dan”, **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 6.

“Posta Kutusu”, **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 8.

“Qadın Təhsili”, **ASE**, C.II, (1977), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 550-551.

“Qız kimnaziyları”, **ASE**, C.III, (1979), Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 153.

QULİYEVA, Q.D., (2012), “Haşım Bəy Vəzirovun Jurnalistikaya Gəlişi”, **Bakı Universitetinin Xəbərləri**, S.2, 189-194.

RAHİMBEYZADE, Huraman, “Mədəniyyətin Esası Terbiyədir”, **Işık**, S.32, 19 Kasım 1911, 5-6.

RAHİMBEYZADE, Huraman, “Okumak Herhalde Lazımdır”, **Işık**, S.5. 19 Şubat 1911, 11.

RAHİMBEYZADE, Huraman, “Validelerin Başlıca Vəzifələri Yahud Çocuğu Ne Yolda Terbiyə Etməli”, **Işık**, S.2, 28 Ocak 1912, 5-6.

- “Reis El-Vüzera Pyotr Arkadyeviç İstolipin’in Canına Suikast ve Vefatı”, **Işık**, S.27, 10 Eylül 1911, 3-4.
- “Reşid Bey Efendizade”, **Işık**, S.9, 24 Mart 1912, 4.
- REZAI, Ayn., “Analarımıza Bir Nece Söz”, **Işık**, S.5, 18 Şubat 1912, 6.
- “Ruhani Atalarımızdan Bir Sual”, **Işık**, S.2, 29 Ocak 1911, 7.
- “Sen Kimsin”, **Işık**, S.20, 4 Haziran 1911, 4.
- SİN., Ayn. Mim., “Maişetimizden Bir Nebze”, **Işık**, S.3, 4 Şubat 1912, 4-6.
- SİN., Ayn. Mim., “Şerife Bacı”, **Işık**, S.34, 31 Aralık 1911, 5-6.
- SİN., Ayn. Mim., “Şerife Bacı”, **Işık**, S.1, 21 Ocak 1912, 7-8.
- SULTANZADE, Tuba Hanım, “Bacılarıma Bir Nece Söz”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 6.
- SULTANZADE, Çaykırıklı Tuba Hanım, “Işık Mecmuasının Müdire-i Muhteremesi Hadice Hanımefendi’ye Takdim!”, **Işık**, S.8, 12 Mart 1911, 7.
- SUR, Ayn., “Türk Hanımlarının Terakkiyatı”, **İrşad**, S.96, 23 Nisan 1906, 2-3.
- SUR, Ayn., “Türk Hanımlarının Terakkiyatı”, **İrşad**, S.97, 24 Nisan 1906, 2-3.
- SUR, Ayn., “Türk Hanımlarının Terakkiyatı”, **İrşad**, S.98, 26 Nisan 1906, 2.
- “Suzişli Rihlet”, **Işık**, S.13, 16 Nisan 1911, 3-4.
- SÜBHANGULİZADE, Hacer, “İlmin Menfaati”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 4-5.
- ŞAHTAHTİNSKİ, Behbud, “K momentu”, **Işık**, S.7, 7 Mart 1911, 12.
- ŞAUROVA, Haver Hanım, “Pismo Redaktor Jurnalı Ishig”, **Işık**, S.11, 2 Nisan 1911, 8.
- ŞEVKİYE, Gevher, “Anaların Vazifesi”, **Işık**, S.7, 3 Mart 1912, 3.
- ŞEVKİYE, Gevher, “Kızlarımızın Terbiyesi”, **Işık**, S.8, 17 Mart 1912, 7-8.
- ŞEVKİYE, Gevher, “Talim ve Terbiyenin Nisvan Üzre Ehemmiyeti”, **Işık**, S.8, 12 Mart 1911, 4-5.
- ŞEYHZADE, “Haksızlıklar”, **Işık**, S.14, 23 Nisan 1911, 2-3.
- “Şikâyet”, S.28, **Işık**, 10 Aralık 1911, 3.
- ŞİRVANİZADE, “Mektup”, **Işık**, S. 13, 16 Nisan 1911, 8
- “Taze Yıl İçin Abone Defterimiz Açıktır”, **Işık**, S.33, 10 Aralık 1911, 1.

“Türkan Kentinde Maarif İşleri”, **Işık**, S.9, 24 Mart 1912, 6.

UYGUR, Erdoğan, (2004), “Azerbaycanlı Şair ve Yazar Cafer Cabbarlı”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 1, 9-33.

UYGUR, Erdoğan (2005), “Üzeyir Hacıbeyli'nin O Olmasın, Bu Olsun Piyesinde Kadının Toplumdaki Yeri”, **Türk Kültür Dergisi Azerbaycan**, S. 363, 31-15.

“Xədicə Əlibəyova”, **AXCE**, C.I, (2004), Bakı: Lider, 366.

VELİBEYOVA, Züleyha, “Tebrik”, **Işık**, S.5, 19 Şubat 1911, 8.

VEZİROV, Yusuf, “Kiev'den Mektup”, **Işık**, S.13, 16 Nisan 1911, 8.

“Vopros Jenskom Sredi Musulman”, **Işık**, S.4, 12 Şubat 1911, 8.

“Vopros Jenskom Sredi Musulman”, **Işık**, S.5, 19 Şubat 1911, 12.

YILDIRIM, İrfan Murat, (2001), “Azerbaycan Modern Hikâye ve Romanına Halk Edebiyatı Tesirleri ve Yusuf Vezir Çemenzemini” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.17, 111-118.

YUKARIBAŞLI, “Ağa Dervişe Açık Mektup”, **Işık**, S. 11, 2 Nisan 1911, 5.

YUKARIBAŞLI, “Bir Daha Devr-i Asır”, **Işık**, S.33, 10 Aralık 1911, 2-3.

YUKARIBAŞLI, “Birinci Nömredeki Tapmacanın Halli”, **Işık**, S.5, 19 Şubat 1911, 5.

YUKARIBAŞLI, “İnjinir Behbudov'un Dövülmesi Baresinde”, **Işık**, S.23, 9 Temmuz 1911, 2-3.

YUKARIBAŞLI, “Kuba”, **Işık**, S.10, 31 Mart 1912, 5.

YUKARIBAŞLI, “Madamlar (Kavaleri) “İğneye” Cevap”, **Işık**, S.21, 11 Haziran 1911, 8.

YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, **Işık**, S.12, 9 Nisan 1911, 1-2.

YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, **Işık**, S.13, 16 Nisan 1911, 2-3.

YUKARIBAŞLI, “Mahremane Sohbet”, **Işık**, S.16, 7 Mayıs 1911, 2.

YUKARIBAŞLI, “Molla Nasreddin”, **Işık**, S.14, 23 Nisan 1911, 7.

YUKARIBAŞLI, “Musibetli Günlerimiz”, **Işık**, S.34, 31 Aralık 1911, 2-3.

YUKARIBAŞLI, “Nevruz Bayramı”, **Işık**, S.8, 17 Mart 1912, 1-3.

YUKARIBAŞLI, “Ramazan El-Mübarek Yakınlaşır”, **Işık**, S.25, 6 Ağustos 1911, 2-3.

- YUKARIBAŞLI, “Sekiz Güzel Kızlar”, **Işık**, S.19, 28 Mayıs 1911, 2.
- YUKARIBAŞLI, “Şeriat Nikâhının Mukaddimesi”, **Işık**, S.7, 3 Mart 1912, 1-2.
- YUKARIBAŞLI, “Tacirlerimize”, **Işık**, S.17, 14 May 1911, 3-4.
- “Yusifzadə Ağababa Əskər Oğlu”, (1980), **ASE**, C.V, Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 83.
- YUSUFZADE, Ağababa, “Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti”, **Işık**, S.24, 23 Temmuz 1911, 7-8.
- YUSUFZADE, Ağababa, “Bir Mazlumenin Nalesi Yahut Caferin Akıbeti”, **Işık**, S.26, 27 Ağustos 1911,7.
- YUSUFZADE, Ağababa, “Finlandiya’da Kızlar Terbiyesi”, **Işık**, S.17, 14 Mayıs 1911, 7-8.
- YUSUFZADE, Ağababa, “Finlerde Uşak Beslemek”, **Işık**, S.19, 28 Mayıs 1911, 4-5.
- YUSUFZADE, Ağababa, “Haml-i Fiile Avradın ve Onun Uşağının Himaye Olunması”, **Işık**, S.22, 18 Haziran 1911, 4-5.
- YUSUFZADE, Ali, “Anaların Tefavütü”, **Işık**, S.26, 27 Ağustos 1911, 6.
- YÜKSEL, Zühal, (2003), “Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.13, 422-434.
- ZAHİDZADE, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, **Işık**, S.20, 4 Haziran 1911, 1- 2.
- ZAHİDZADE, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, **Işık**, S.21, 11 Haziran 1911, 2.
- ZAHİDZADE, Yusuf Kadı, “İsbat-ı Hak”, **Işık**, S.22, 18 Haziran 1911, 1-3.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, **Işık**, S.9, 24 Mart 1912, 2-3.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”, **Işık**, S.10, 31 Mart 1912, 2-3.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; **Işık**, S.11, 7 Nisan 1912, 2-3.
- “Zakafkasya Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov Hazretlerinin “Işık’a” Hediyesi”; **Işık**, S.12, 14 Nisan 1912, 2-3.

ÖZGEÇMİŞ

Hande Aydın, 04.09.1992 tarihinde İstanbul'da dünyaya geldi. İlk, orta ve lise öğrenimini aynı şehirde 2010 yılında tamamladı. 2011-2015 yılları arasında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimi aldı. 2016 yılında ise Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Programı'na başladı.